



УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФАКУЛТЕТ ТЕХНИЧКИХ НАУКА У
НОВОМ САДУ



Владимир Кубет

**Архитектонски дискурси промена
односа функције и форме савременог
стана**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Нови Сад, 2015



КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА

Редни број, РБР :		
Идентификациони број, ИБР :		
Тип документације, ТД :	монографска публикација	
Тип записа, ТЗ :	текстуални штампани материјал	
Врста рада, ВР :	докторска дисертација	
Аутор, АУ :	Владимир Кубет	
Ментор, МН :	др Милена Кркљеш, доцент; др Јелена Атанацковић Јеличић, ван. проф.	
Наслов рада, НР :	Архитектонски дискурси промена односа функције и форме савременог стана	
Језик публикације, ЈП :	српски	
Језик извода, ЈИ :	српски / енглески	
Земља публиковања, ЗП :	Република Србија	
Уже географско подручје, УГП :	Аутономна Покрајина Војводина	
Година, ГО :	2015.	
Издавач, ИЗ :	ауторски репринт	
Место и адреса, МА :	Факултет техничких наука, Трг Доситеја Обрадовића 6, 21000 Нови Сад	
Физички опис рада, ФО : (поглавља/страна/ цитата/слика/схема/графика)	13/234/495/74/8/12	
Научна област, НО :	Архитектура и урбанизам	
Научна дисциплина, НД :		
Предметна одредница/Кључне речи, ПО :	архитектура, функција, форма, становање, дом	
УДК		
Чува се, ЧУ :	Библиотека Факултета техничких наука, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад	
Важна напомена, ВН :		
Извод, ИЗ :	У раду се детаљно истражују односи између функције и форме савременог стана, као и промене кроз које пролази. Истраживање је засновано на разумевању појмова стана и дома кроз различите дискурсе. Мултидисциплинарним приступом успостављене су многе истражене везе између животних стилова и савремених информационих и комуникационих технологија, које утичу на промену концепта становања и стварање мноштва различитих атмосфера стана. Ово мноштво је у раду коришћено не само као методолошко начело, већ је посматрано и као материјално мноштво различитих облика становања које треба препознати кроз дискурсе о становању. Промисљањем ове појаве схвата се да су сингуларности (нпр. стамбена јединица) истовремено и мноштва, односно да је сваки стан увек једно конкретно постојање, кроз које струји (а поготово данас) мноштво архитектонских дискурса.	
Датум прихватања теме, ДП :	04. 06. 2014.	
Датум одбране, ДО :		
Чланови комисије, КО :	Председник: др Радивоје Динуловић, редовни проф.	
	Члан: др Радос Радивојевић, редовни проф.	
	Члан: др Мирјана Ротер Благојевић, ванр. проф.	Потпис ментора
	Члан, ментор: др Милена Кркљеш, доцент	
	Члан, ментор: др Јелена Атанацковић Јеличић, ванр. проф.	



KEY WORDS DOCUMENTATION

Accession number, ANO :		
Identification number, INO :		
Document type, DT :	monographic publication	
Type of record, TR :	textual printed document	
Contents code, CC :	PhD Thesis	
Author, AU :	Vladimir Kubet	
Mentor, MN :	PhD Milena Krklješ, Assist. Professor; PhD Jelena Atanacković Jeličić, Assoc. Professor	
Title, TI :	Architectural discourses of function and form modifications in contemporary dwelling	
Language of text, LT :	Serbian	
Language of abstract, LA :	Serbian/English	
Country of publication, CP :	Republic of Serbia	
Locality of publication, LP :	Autonomous Province of Vojvodina	
Publication year, PY :	2015	
Publisher, PB :	Author's reprint	
Publication place, PP :	Faculty of Technical Sciences, Trg Dositeja Obradovića 6, 21000 Novi Sad	
Physical description, PD : (chapters/pages/ref./pictures/scheme/graphs)	13/234/495/74/8/12	
Scientific field, SF :	Architecture and Urbanism	
Scientific discipline, SD :		
Subject/Key words, S/KW :	architecture, function, form, dwelling, home	
UC		
Holding data, HD :	Library of the Faculty of Technical Sciences, Novi Sad	
Note, N :		
Abstract, AB :	<p>This thesis explores in detail the relationships between function and form of contemporary dwelling, as well as the changes it goes through. It is based on understanding the notions of the dwelling and home through different discourses. Multidisciplinary approach established many explored connections between life styles and contemporary Information and Communication Technologies, which affect the change of the concept of a dwelling and creation of many different atmospheres within a dwelling. This multitude is used here as the methodological principle but is also observed as the material myriad of different forms of housing that should be recognized through discourses on dwelling. Reflecting on this phenomenon it is recognized that singularities (i.e. dwelling unit) are also multitudes at the same time, therefore every dwelling is always one concrete existence that has many architectural discourses streaming through it, especially today.</p>	
Accepted by the Scientific Board on, ASB :	04/06/2014	
Defended on, DE :		
Defended Board, DB :		
President:	PhD Radivoje Dinulović, Full Professor	
Member:	PhD Radoš Radivojević, Full Professor	
Member:	PhD Mirjana Roter Blagojević, Assoc. Professor	Mentor's sign
Member, Mentor:	PhD Milena Krklješ, Assist. Professor	
Member, Mentor:	PhD Jelena Atanacković Jeličić, Assoc. Professor	

SADRŽAJ

1. UVOD.....	2
1.1. Predmet istraživanja.....	6
1.2. Ciljevi istraživanja.....	7
1.3. Sistem radnih hipoteza.....	9
1.4. Primjenjene naučne metode istraživanja.....	11
1.5. Krićka analiza dosadašnjih istraživanja.....	12
1.6. Struktura rada.....	21
2. PROSTORNOST LJUDSKOG ŽIVOTA.....	24
3. MESTO KAO <i>AXIS MUNDI</i> I CENTAR LJUDSKE EGZISTENCIJE.....	36
4. KORELACIJA LJUDSKE EGZISTENCIJE I STAMBENOG PROSTORA.....	42
5. FENOMENOLOŠKI POJMOVI KUĆE I DOMA.....	50
5.1. Kuća.....	53
5.1.1. Etimologija.....	53
5.1.2. Privatni aspekt kuće.....	54
5.1.3. Znaćenje kuće.....	55
5.1.4. Struktura kuće.....	59
5.2. Dom.....	64
5.2.1. Konzervativni koncept doma i etimologija.....	64
5.2.2. Dom i lićni identitet.....	68
6. POSTMODERNISTIĆKI ASPEKTI STANOVANJA.....	73
6.1. Rizomatski princip.....	75
6.2. Neprostorne dimenzije doma.....	78
6.3. Heterogeni i homogeni karakteri koncepta doma.....	80
6.4. Digitalno doba.....	84
6.4.1. Tehnološki artefakti kao mediji.....	87
6.4.2. Kiberprostor i virtuelna stvarnost.....	90
6.5. Uticaj informacionih i komunikacionih tehnologija (ICT) na reintegraciju stanovanja i rada.....	92
6.6. Uticaj životnih stilova na promene u konceptu stanovanja.....	96
6.7. Dinamićki karakter koncepta doma i stanovanja.....	102
7. KARAKTERISTIKE SAVREMENOG STANA.....	104
7.1. Teorije Sfera i Aktera-Mreža.....	108

7.2. Stan kao izolovani imuni sistem.....	113
7.3. Ko-izolovano kolektivno stanovanje.....	119
8. FLEKSIBILNOST FUNKCIJA I FORME STANA.....	122
8.1. Razvoj savremenih ideja fleksibilnosti stambenih prostora.....	127
8.2. Fleksibilnost u funkciji savremenog koncepta stanovanja.....	133
8.3. Integracija fleksibilnosti u stambeno projektovanje.....	137
8.4. Promenljivi i nepromenljivi aspekti stambenog prostora.....	140
8.5. Uvođenje nestambenih funkcija u stanovanje.....	146
8.6. Značenja i metrike funkcije i forme.....	151
8.7. Sistem instalacionog jezgra.....	158
8.8. Opna stana.....	163
8.9. Tipovi stambenog prostora prema suprotstavljenim dualitetima.....	166
9. EMPIRIJSKI POKAZATELJI POTREBA SAVREMENOG STANOVANJA NA TERITORIJI R. SRBIJE.....	169
9.1. Metod.....	170
9.1.1. Uzorak.....	170
9.1.2. Instrument.....	170
9.1.3. Varijable.....	171
9.1.4. Metodi analize podataka.....	172
9.1.5. Postupak.....	172
9.2. Rezultati.....	173
9.3. Diskusija.....	180
9.3.1. Salonski tip stan.....	181
9.3.2. Izdiferenciran stan na dnevnu i noćnu zonu.....	185
9.3.3. Stan sa dva centra.....	187
9.3.4. Loftovski tip stana.....	189
9.3.5. Zaključak diskusije.....	191
10. ZAKLJUČAK.....	194
10.1. Nerešeni problemi i perspektive budućih istraživanja.....	198
10.2. Mogućnost neposredne i posredne primene rezultata istraživanja.....	199
11. BIBLIOGRAFIJA.....	200
12. POPIS I IZVORI ILUSTRACIJA, SHEMA I GRAFIKA.....	218
13. INDEKS IMENA I POJMOVA.....	229

„It is the very principle of this discourse (and of the text which represents it) that its figures cannot be classified: organized, hierarchized, arranged with a view to an end (a settlement): there are no first figures, no last figures”¹.

Roland Gérard Barthes

¹ „Posebna tema ovog diskursa (i teksta koji ga predstavlja) je činjenica da njegovi oblici ne mogu biti uređeni: da se rasporede, da se hijerarhizuju, da se pomeraju prema cilju (stabilnosti/staništu): ne postoji ni prvi ni poslednji.” u: Barthes, R. G. (2001 [1978]). *A Lover's Discourse Fragments*. New York, NY: Hill and Wang. str. 7-8. (slobodan prevod autora rada).

1. UVOD

*„Da bi se neko oslobodio straha od budućnosti,
prvo mora na budućnost gledati kao na sadašnjosti”².*

Transformacija socio-kulturoloških identiteta, razvoj novih tehnika i tehnologija, brz protok informacija, kao i radikalne društvene reorganizacije, utiču na promenu profila korisnika stambenih prostora, kao i njihovih potreba i očekivanja. Još je Benjamin (*Walter Benjamin*) uočio nesinhronizovanost stambenog prostora, navodeći da originalna forma svakog stambenog prostora ne predstavlja *bivstvovanje u kući*, već

² citat od Cf. A. Negri: „To free oneself from the fear of the future by eyeing that future as present.” iz članka Tafuri, M. (2000). *Toward a Critique of architectural ideology, Per una critica dell'ideologia architettonica, Contropiano 1* (January – April 1969). u: Hays, K. M. (ed). *Architecture – theory since 1968*. New York, NY: Columbia Books of Architecture. str. 28. (slobodan prevod autora rada).

bivstvovanje u opni, koja nosi karakteristike svog naseljenika, kako Hejnen (*Hilde Heynen*) tumači³. Budući da je takav porodični prostor manifestacija kulturnih obrazaca stanovnika, on najkompletnije izražava ljudsku situaciju i u sebi sublimira najveći deo individualnih težnji i vladajućih sistema društvenih vrednosti. To dovodi do dva osnovna pitanja: koje karakteristike treba da ima privatni intimni porodični prostor i kako izvesti *dominaciju intimnih atmosfera*⁴ u njemu kako bi se zadovoljio savremeni i urbani stil života, ne vodeći se geometrijskom ideologijom kao polaznom osnovom u organizaciji i fleksibilnosti doma.

Pojam doma se danas različito shvata zbog umnožavanja tipologija porodičnog života, pomeranja programa i funkcija unutar stambenog prostora, razvoja novih potreba za povezivanjem stanovanja, rada i drugih važnih društvenih aktivnosti, kao i nepredvidljivosti pravaca društvenih promena. U okviru stambenih prostora danas je poželjno postići što veću funkcionalnost i adaptabilnost prema brojnim kriterijumima. Odnosno, u skladu sa različitim potrebama korisnika i nivoima modifikacija. Na taj način je omogućeno funkcionisanje različitih koncepata stanovanja i njihovo aktivno usaglašavanje sa promenama.

Kako bi se preispitali činioци koji utiču na koncepte savremenog stanovanja u drugoj polovini 20. i početkom 21. veka, neophodno je terminološki objasniti i suštinski razumeti pojmove koji definišu i bliže objašnjavaju stanovanje. Nasuprot Le Korbizijeovom (*Le Corbusierovom*) *Unité d'habitation* kao spavaonici za *skladištenje* radničke klase⁵, stanovanje predstavlja više od pukog smeštaja. Kako Bašlar (*Gaston Bachelard*) opisuje u svojoj knjizi *Poetika prostora*, stambeni prostor predstavlja telo koje nam nudi *rajski prostor zaštite i sigurnosti*⁶. Ovo potvrđuje i Sloterdajkov (*Peter Sloterdijk*) stav da je stambeni prostor *kompleksno ostrvo*⁷ kreirano za jednu osobu ili

³ Heynen, H. (1992). Architecture between Modernity and Dwelling: Reflections on Adorno's Aesthetic Theory. *Assemblage*, no. 17, Massachusetts, MA: The MIT Press Publishers. str. 78 – 91.

⁴ Sloterdijk, P. (2009). Spheres Theory: Talking to Myself about the Poetics of Space. *Harvard Design Magazine*, Spring/Summer 2009, no. 30, str. 4.

⁵ Ivanković, V. (2012). Le Corbusierov model Unité – Simboličko značenje u obnovi Francuske nakon Drugoga svjetskog rata. *Prostor*. 1(43). (61-73). str. 69.

⁶ Bašlar, G. (2005 [1958]). *Poetika prostora*. Čačak – Beograd: Gradac. str. 27-54.

⁷ Sloterdijk, P.: *op. cit.*, str. 4.

porodicu i predstavlja minijature univerzuma koji mogu da se nasele po modelu svetova; da je jedno ostrvo sposobno da bude svet.

Stanovanje deluje prostorno i vremenski i predstavlja jednu od bitnijih aspiracija čovečanstva. Kao egzistencijalna potreba ljudi, stanovanje obuhvata širok spektar karakteristika življenja. Kroz refleksiju i međusobno povezivanje tih karakteristika ili segmenata, čovek može stanovanje da shvati kao totalitet, kao celinu. Zimel (*Georg Simmel*), objašnjavajući šta predstavlja dom, definiše ga kao složenost prostora bivstvovanja, prema Holanderu (*Justin Hollander*)⁸.

Stanovanje kao oblik bivstvovanja je suština našeg bića, odnosno, kako Hajdeger (*Martin Heidegger*) navodi, predstavlja čak i stanje uma⁹ i direktnu sponu osećanja spokojstva i življenja. Mesto na kojem bivstvujemo, predstavlja prostor u kom smo slobodni da organizujemo sopstveni život na način koji nama odgovara.

Poimanje stanovanja se može definisati pomoću fizičke dimenzije, odnosno ono se najčešće poma kao stambena jedinica. Fizička dimenzija podrazumeva sve stambene normative i karakteristike: veličina stana, njegova struktura, osvetljenje, otvoreni prostori, fleksibilnost i infrastruktura. Istraživanja Čikscentmihaljia (*Mihály Csíkszentmihályi*) u kojima su definisane raznolikosti stambenog prostora, potvrđuju da stanovanje u ljudskoj percepciji deluje najviše kao fizički prostor¹⁰. Ovakav stav potvrđuje Le Korbizijeovo tumačenje iz 1923. godine da je „...kuća mašina za stanovanje. Kupatila, sunce, topla voda, hladna voda, temperatura po želji, čuvanje hrane, higijena, lepota proporcija...“¹¹, predstavljaju prvi nivo posmatranja stambenog prostora.

Stanovanje ne može biti svedeno na korišćenje stambenog prostora isključivo u praktične svrhe. Značajne promene u domenu stanovanja danas nastaju zahvaljujući tehnološkm razvoju i promenama društvene organizacije, pojavi novih mogućnosti slobode odlučivanja i izbora, novim životnim stilovima, širenju i razvoju tržišta na

⁸ prema Hollander, J. (1991). It all depends. Social research. u: Mack, A. (ed). *Home: A Place in the World*. vol. 58. no.1, str. 25 – 43.

⁹ Hajdeger, M. (1982 [1951]). *Mišljenje i pevanje*. Nolit: Beograd.

¹⁰ Csíkszentmihály, M., Rochberg-Halton, E. (1982). *The Meaning of Things: Domestic Symbols and the Self*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. str. 124-127. (slobodan prevod autora rada).

¹¹ Le Korbizije (1999 [1923]). *Ka pravoj arhitekturi*. Beograd: Građevinska knjiga, str.73.

globalnom nivou i *demokratizaciji potrošnje*. Savremeni stan se zbog toga ne može više percipirati samo kao korbizjeovska *mašina*, već ga treba razumeti u okvirima pojave *novih kompleksnih struktura* simbola, snova, ideala i aspiracija, kao i društvenih, ekonomskih, kulturnih i političkih praksi. Socio-kulturološki i urbani identiteti se u poslednje vreme radikalno transformišu, pod jakim uticajem *globalizacije*¹² i *deteritorijalizacije*¹³, i brzog protoka informacija koje igraju značajnu ulogu u menjanju stanovanja i doprinose sve češćem gubljenju gorepomenutih nematerijalnih aspekata stanovanja koje imenujemo domom, te je danas ponovo potrebno ih redefinisati.

Vođena teorijskim i socijalnim promenama diskursa savremenog stana, razvija se potreba za preispitivanjem njegovog savremenog poimanja i određivanja programa, funkcije, prostornih veza i forme. U ovom radu fokus je stavljen upravo na te promene, kako bi se razumeli i razvili konkretni rezultati u stambenoj arhitekturi. Preciznije, rad razmatra materijalne i nematerijalne potrebe korisnika stambenog prostora, oslanjajući se na pitanje kako se statički fenomenološki pristup stanovanju Hajdegera i Bolnova (*Otto Friedrich Bollnow*) odnosi prema postmodernim rizomatskim konceptima Deleza i Gatarija (*Gilles Deleuze* i *Félix Guattari*), zatim Laturovim (*Bruno Latour*) mrežama aktera, kao i prema Sloterdajkovim razmišljanjima o sferama. U ovom radu fenomen stanovanja dostiže argumentovanu simbiozu rizomatske i sferne prirode, te se na taj način stvara savremena konceptualna platforma koja bi mogla koristiti u praktičnom oblikovanju prostora prema promenljivim stambenim potrebama u predstojećem, novom, altermodernom društvu¹⁴.

¹² „Neumoljiva integracija tržišta, država-nacija i tehnologija u do sada neviđenom stupnju, koja omogućava pojedincima, korporacijama i državama-nacijama da se protežu širom sveta dalje, brže, dublje i jeftinije nego ikada ranije [...] širenje slobodnog tržišta kapitalizma praktički do svake zemlje na svetu” u Friedman, T. L. (1999). *The Lexus and the Olive Tree*. New York, NY: Farrar, Straus & Giroux. str. 7-8.

¹³ „Deteritorijalizacija – ili [...] rast suprateritorijalnih odnosa među narodima” iz predgovora knjige: Scholte, J. A. (2000). *Globalization*. Hampshire, UK: Basingstoke. str. 46.; „... nije ništa drugo do *rekolonizacija* u novom odelu” u: Neeraj, J. (2001). *Globalisation or Recolonisation*. Pune: Elgar. str. 6–7.

¹⁴ Altermodernizam: na Tejt Trijenalu 2009. u londonskom Tejt Britanu (*Tate Britain*), predstavljen je niz radova i diskusija pod imenom Altermodernizma, nove ideje, odnosno ideologije koja predstavlja *kulturni odgovor* umetnika globalnim kretanjima. U manifestu Altermodernizma objavljuje se ništa drugo do *smrt postmodernizma*, videti više u Bourriaud, N. (2009). *Altermodern: Tate Triennial 2009*. London, UK: Tate Britain. str.20-22.

1.1 Predmet istraživanja

Polazeći od stava da je stanovanje osnovna funkcija čovekove egzistencije u prostoru, kao i činjenice da su se poslednjih decenija usled tehnološkog razvoja dogodile značajne promene načina na koji čovek živi i percipira prostor, može se reći da su i pojmovi stana, kuće i doma doživeli transformaciju značenja sa razvojem tehnologije. Stambeni prostor, kao najizrazitiji pokazatelj životnog stila korisnika, posebno u savremenim razvijenim društvima, kao i u različitim kulturnim sredinama, transformisao se kako na funkcionalnom tako i na strukturalnom nivou. Taj prostor i danas, kao i u prethodnim istorijskim periodima, predstavlja refleksiju društvenih vrednosti i individualnih aspiracija čoveka.

Problem odnosa savremenog čoveka i njegovih stambenih potreba treba razumeti u okviru kompleksnih društvenih i kulturnih dispozicija, odnosno promenjenog i fragmentiranog *habitusa*¹⁵ savremenog čoveka na koji sve više utiču: pitanja *identiteta* (bez obzira da li se govori o rodnom, etničkom ili nekom drugom kolektivnom identitetu), problemi *tela*, pitanja *potrošnje* i materijalne kulture, pitanja *globalizacije*, *kretanja* i *hibridnosti* i razvoja *novih tehnologija* i *kulturnih praksi*¹⁶.

Predmet kojim se ovaj rad bavi je redefinisavanje koncepta stambenog prostora u uslovima savremenog života, odnosno promene odnosa funkcije i forme stanovanja koje se mogu identifikovati kroz savremene diskurse društvenih nauka i posebno arhitekture. U razvijenim državama Zapada te promene se odvijaju pod sve većim uticajem tehnologije – iako se zahvaljujući globalnim mrežama proizvodnje i distribucije, širenja informacija i robe i kretanja ljudi, promene i procesi karakteristični za ta društva šire i na ostatak sveta. Značenje pojmova doma i kuće, odnosno pojma stanovanja, predstavlja neizostavni deo ovog istraživanja i ti pojmovi će, s obzirom na to da je u postmodernom dobu došlo suštinskih promena na ovom polju, biti

¹⁵ Pojam *habitusa* definisao je savremeni francuski sociolog Pjer Burdije (*Pierre Bourdieu*) kako bi ukazao na kulturno definisan sistem znanja i društvenog delovanja, odnosno na skup *kulturnih dispozicija* i izbora koji su dostupni pojedincima. Više videti u: Burdije, P. (1999). *Nacrt za jednu teoriju prakse*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. str. 158.

¹⁶ Bošković, A. (2010). *Kratak uvod u antropologiju*. Beograd: Službeni glasnik. str.18-122.

analizirane u širem društveno-teorijskom i filozofskom kontekstu savremenog društva. Pitanje odnosa funkcije i forme stambenog prostora zavisi od niza činilaca od kojih su najznačajniji struktura porodice, životni stil korisnika i reintegracija stanovanja i rada, što predstavlja dovoljno kompleksan set međusobno povezanih parametara koji utiču na oblikovanje savremenog stana, a koji su takođe deo ovog istraživanja.

Fokus istraživanja nalazi se na karakteristikama savremenog životnog prostora i mogućnostima za njegovo arhitektonsko oblikovanje prateći niz principa i vrednosti koji odgovaraju redefinisanoj konceptu stanovanja. Na redefinisane tog koncepta u savremenim društvima utiču pre svega promene u društvenim okolnostima i to posebno promene u segmentima rada, proizvodnje i potrošnje¹⁷, *eksplozije* životnih stilova¹⁸, globalizovanja društvenih prostora fluidnosti¹⁹ i tokova²⁰, i razvoja tehnologije – kako u širem smislu tako i u smislu njene primene u oblasti stanogradnje.

Iz tog razloga, definisanje koncepta stana i stanovanja oslanjaće se na identifikaciju pomenutih promena u savremenim teorijskim istraživanjima filozofije i društvenih nauka, kao i teorije arhitekture. Polazi se od shvatanja da promene odnosa funkcije i forme nisu pitanje i problem *unutrašnje* dinamike arhitekture, projektovanja i pojave novih arhitektonskih diskursa i teorija arhitekture, već da su one proizvod širih strukturalnih promena koje se odvijaju na globalnom nivou.

1.2 Ciljevi istraživanja

Rad obuhvata istraživanje različitih filozofskih i društveno-teorijskih pristupa u okviru kojih se promišljaju savremeni problemi i različiti aspekti stanovanja, odnosno pitanja odnosa individualnih i društvenih okolnosti koje utiču na razvoj novih pristupa i diskursa u planiranju i oblikovanju prostora za stanovanje. U kome se shvata savremeno društvo, na globalnom nivou, da je uređeno na osnovu pravila koje diktira

¹⁷ Erdei, I. (2008). *Antropologija potrošnje*. Beograd: Biblioteka XX vek.

¹⁸ Čejni, D. (2003). *Životni stilovi*. Beograd: Clio.

¹⁹ Bauman, Z. (1998). *Globalization: The Human Consequences*. New York, NY: Columbia University Press. i Bauman, Z. (2011). *Tekuća modernost*. Zagreb: Pelago.

²⁰ Castells, M. (2000). *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden Marketing.

kapitalizam, komercijalne vrednosti i dostupnost velikoj količini informacija, usluga i proizvoda.

U radu će biti analizirane i valorizovane različite filozofske teorije iz domena i tumačenja prostora i mesta bivstvovanja, stanovanja, poimanja doma i prostornosti čoveka, kao i njegovog odnosa prema okruženju koje zauzima i u kome živi. Analiza različitih stavova ima za cilj da ukaže na neminovnost promena koje se unose u stambenu arhitekturu krajem 20. i početkom 21. veka i sumiraju potrebe savremenog čoveka prema mestu koje poima kao dom.

- Osnovni cilj istraživanja je definisanje savremenog poimanja stanovanja i doma, kao i identifikacije promena na nivou arhitektonskih karakteristika (odnosa funkcije i forme) koje nastaju kao posledica savremenog načina života i razvoja društva i tehnologije.
- Sledeći cilj istraživanja je da se ukaže na postojanje velike individualizacije životnih stilova i prostora koje pojedinac zauzima, bilo da se radi o prostoru stana, radnog mesta, prostora zabave ili relaksacije. Navedene značajne promene uslovile su da, u savremenim društvima, pitanja i problemi prostora i stanovanja postaju sve značajniji i da se intenzivno menjaju. To predstavlja posledicu pre svega razvoja tehnologije komunikacija koje relativizuju značaj brzine i dostupnosti informacija, odnosno shvatanja prostornih *barijera*. U tom smislu su promene odnosa pojedinaca i društvenih aktera prema prostoru i stanovanju uslovljene različitim društvenim mehanizmima. Gotovo svaki čovek ima svest o značaju prostora koji mu je dat i vrlo jasnu nameru da u njemu intereveniše prema sopstvenom nahođenju i afinitetima. Zahvaljujući prethodnim pretpostavkama, otvoreno je i pitanje društvenih i profesionalnih zadataka i uloge arhitekture i arhitekata, kao *tvoraca* stambenog prostora, jer se novi standardi (procene odnosa i značaja funkcije i forme) i *merljivost* prostora uspostavljaju spram pomenutih društveno-tehnoloških okvira u kojima žive društveni akteri ili pojedinačni korisnici projektovanih stambenih prostora.

- Cilj istraživanja je takođe i definisanje i konkretizacija različitih vrsta inicijalne i permanentne promenljivosti²¹ prostora, kako bi se bolje razumele pojavne odlike i tipovi generičkog prostora u stambenim objektima.
- Utvrđivanje mogućnosti integracije rada u stanovanje i nesmetanog funkcionisanja njihovih kombinacija, tako da se mogu nositi sa programskim i prostornim promenama.
- Ukazivanje na konstantne elemente otvorenih sistema koji omogućavaju različite upotrebe prostora kao i varijabilnost njihovih pozicija, kroz operacionalizaciju savremenih koncepata stanovanja u procesu oblikovanja prostorne strukture stambene jedinice.
- Poslednji cilj istraživanja odnosi se na proveru mogućnosti vrednovanja kvaliteta stanovanja i rada i njihove kategorizacije, kao i načina na koji ova dva programa mogu zajedno funkcionisati u skladu sa prostornim promenama. Takođe, ovaj cilj se odnosi i na proveru postojanja i utvrđivanje obrazaca koji omogućuju operacionalizaciju koncepata savremenog stanovanja u fazi oblikovanja strukture stambene jedinice.

1.3 Sistem radnih hipoteza

Stil života u savremenim urbanim naseljima doveo je u drugoj polovini 20. i na početku 21. veka do promena u potrebama korisnika stambenih prostora. Savremena arhitektonska praksa, u procesu projektovanja stambenih objekata, nije u potpunosti ispratila promene koje su se dešavale u domenu funkcionalnih zahteva savremenog načina stanovanja, rada i formiranja životnih atmosfera. Istraživanje značenja i promenljivosti stambenih prostora, omogućilo bi utvrđivanje dinamičkih karaktera savremenog korišćenja stana, odnosno njegove dijalektike.

²¹ Razumevanje suštine generičkog prostora moguće je sagledati kroz prvu podelu na osnovu vremenskog okvira u kojem se promena dešava. Tako je prva *inicijalna promenljivost* – koja dozvoljava korisniku određene izbore pre useljenja, čime oni doprinose koncepciji organizacije stana; druga *permanentna promenljivost* – ostavlja mogućnost promene u prostoru i vremenu, pre i posle useljenja.

- U radu se polazi od opšte pretpostavke da su pojmovi doma i stanovanja, definisani fenomenološkim teorijama sa početka 20. veka, doživeli suštinsku promenu značenja uzrokovanu napretkom komunikacionih i drugih tehnologija, koje su se desile krajem prošlog veka. Ova promena ogleda se u mešanju kultura i raznovrsnosti načina života savremenog čoveka, različitim strukturama porodice kao i tehnološkim dostignućima koja omogućavaju brže i lakše povezivanje čoveka sa spoljašnjim svetom.
- Sledeća pretpostavka je da se oblikovanje stambenog prostora i dalje bazira na funkcionalističkim principima nasleđenim iz perioda Moderne i Postmoderne, sa jasno koncipiranim i definisanim funkcionalnim celinama. Na osnovu ove jasne, prostorne diferencijacije izvedene su standardne mere stambenih struktura, kao i niz tehničko – tehnoloških uslova koji trebaju biti zadovoljeni za njihovo funkcionisanje.
- U radu se takođe polazi od pretpostavke da će se elementi fizičkog okvira stambenog prostora transformisati, razvijati i težiti nestajanju, s obzirom na izazove savremenih trendova u stanovanju koji prate preklapanje funkcija unutar stambenog prostora, u skladu sa novim stambenim potrebama i percepcijom i promišljanjem prostora, koje između ostalog nalazimo u pristupima Bruna Latura i Petera Sloterdajka.
- Na osnovu prethodnih pretpostavki nameće se i sledeća hipoteza koja se odnosi na problem kako postojećih, tako i na stvaranje novih, univerzalnih funkcionalnih šema i standardnih stambenih formi koje bi odgovarale savremenim tipovima stanovanja. Ta pretpostavka se odnosi na činjenicu nepostojanja i nerazvijenosti ovakvih, univerzalnih rešenja. Jedna od posledica takvog stanja na koju se posebno obraća pažnja u ovom radu, jeste mogućnost da se promene na nivou odnosa funkcije i forme razumeju kao mogućnost *fleksibilnijeg* odnosa arhitektonskih diskursa prema društvenim upotrebama prostora.

1.4 Primjenjene naučne metode istraživanja

U skladu sa ciljevima istraživanja, prvenstveno redefinisanjem koncepta stanovanja i doma, a zatim i definisanjem različitih vrsta promenljivosti stambenog prostora, istraživanje se razvija kroz dva sukcesivna procesa.

Prvi istraživački proces obuhvata teorijske okvire i odnosi se na stavove o egzistencijalnom prostoru, pojmu mesta i fenomenima stanovanja, kuće i doma. Imajući u vidu kompleksna značenja navedenih pojmova neophodan je metodološki pristup koji podrazumeva sistematsko proveravanje postavljenih hipoteza putem različitih naučnih metoda istraživanja. U tu svrhu korištene su metode analize i sinteze, apstrakcije i konkretizacije, dedukcije i indukcije, klasifikacije i sistematizacije kao i istorijska metoda.

U prvoj fazi ovog istraživačkog procesa izvršeno je prikupljanje i analiza dostupnih bibliografskih izvora na temu egzistencijalnog prostora, stanovanja, kuće i doma, a nakon toga izvršena sistematizacija podataka prema hronološkim kriterijumima, kako bi se mogao, istorijskom metodom, kao i metodama analize i komparacije, utvrditi razvoj stavova o temi koja se nalazi u osnovi ovog rada. U ovom procesu korištene su deduktivne i induktivne metode, kao i metoda klasifikacije, kojima su definisani pojmovi prostora i mesta, a zatim i metode apstrakcije i konkretizacije koje su korištene prilikom definisanja kompleksnog pojma doma. Kako je, prilikom istraživanja, uočeno postojanje višestrukih koncepata kojima se ovaj pojam pokušava definisati, a koji su povezani na specifičan način, korišten je Delezov i Gatarijev rizomatski princip kao ilustracija metodološkog koncepta kojim se želi ukazati na složenost ideje koju ovaj pojam predstavlja. Takođe, u svrhe istraživanja, a kao metodološko sredstvo, korišten je i sferni pristup kojim Sloterdajk ilustruje sopstvenu teoriju, a koji se u ovom radu primenjuje u cilju definisanja načina na koji se, na više nivoa, ostvaruju odnosi između individualnog i kolektivnog egzistencijalnog prostora i čoveka kao njegovog korisnika.

Drugi istraživački proces obuhvata arhitektonske koncepte koji razmatraju odnos funkcije i forme stambenog prostora. U okviru ovog procesa metodom klasifikacije izvršena je podela značajnih podataka koji se odnose na problem njihovih promena odnosa. Tako je korištena istorijska metoda kojom se analizira razvoj načina organizacije stambenih jedinica i njihovo oblikovanje od kraja 19. veka do danas, kao i

vrednovanje njihovih funkcionalnih i oblikovnih kvaliteta, karakterističnih za različite istorijske epohe navedenog perioda. Prilikom analize podataka koji se odnose na funkcionalnost stambenog prostora, pristupljeno je tipološkom strukturiranju i evaluaciji stambenih koncepata, sistematizaciji i klasifikaciji stambenog prostora kroz karakteristike stanovanja i mnoštva različitih njihovih savremenih programa kao što su pored stanovanje, rad, usluge, rekreacija... Potom, metodom analize i sinteze izvršeno je redefinisane odnosa između stanovanja i rada, kao i kategorizacija i valorizacija njihovih kombinacija. Sledeći korak podrazumevao je klasifikaciju stambenih prostora i podelu koncepata stanovanja i rada, od potpuno razdvojenih do potpuno integrisanih funkcija. U svrhu definisanja oblikovnih elemenata, odnosno slojeva, koji spadaju pod fizički okvir stambene jedinice, a koji odgovaraju prethodno razmatranim teorijskim konceptima, korištena je metoda analize kroz raščlanjavanje tog okvira, a zatim i sistematizacija seta specifičnih karakteristika. Metodom anketiranja prikupljeni su podaci o stavovima i mišljenjima stanovnika sa teritorije Republike Srbije, tj. o njihovom subjektivnom doživljaju razumevanja i tumačenja ličnog i idealnog stambenog prostora. Metodom sinteze su, dalje, definisane najznačajnije grupe elemenata na osnovu kojih je izvršena tipologizacija u odnosu na organizaciju prostora i poziciju tih elemenata u njemu.

1.5 Kritička analiza dosadašnjih istraživanja

Proces transformacije stambenih jedinica, odnosno regeneracije i reurbanizacije stanovanja krajem 20. i početkom 21. veka, dovodi do potrebe za preispitivanjem i definisanjem elemenata i karakteristika savremenog koncepta porodične stambene jedinice. Uslovi života i životne navike se menjaju gotovo kontinualno kroz čitavu istoriju čovečanstva, ali u ovom radu je u istraživanju razmatran u periodu poslednjih 30 godina. Usled promene tradicionalnog načina porodičnog života i nepredvidivosti promena u različitom spektru potreba u novim obrascima stanovanja, potrebno je preispitati postojeće obrasce i utvrditi nov okvir za razvoj savremene stambene porodične jedinice prilagođene urbanitetu sadašnjeg vremena.

Dosadašnja istraživanja koja obuhvataju elemente koncepta stanovanja mogu se podeliti u više grupa. Na prvom mestu nalaze se ona koja se bave ontološkim pitanjima i odnosom čoveka prema *prostoru*. Jedan od najranijih egzistencijalističkih

doprinosu ovoj temi je učenje Karla Jaspersa (*Carl Jaspers*) o tri vrste bitka i pojmovima stanovanja i nastanjivanja²² dok se najznačajnije filozofske studije o čovekovo egzistenciji u prostoru nalaze u radovima Martina Hajdegera *Mišljenje i pevanje – Građenje, stanovanje i mišljenje* i *Biće i vreme* gde postavlja tvrdnju da je egzistencija prostorna²³. Hajdegerovi fenomenološki stavovi dalje usmeravaju razmišljanja Ota Fridriha Bolnova koja objavljuje u delima *Životni prostor* i *Čovek i prostor*²⁴, zatim Merlo Pontija koji u knjizi *Fenomenologija percepcije* ističe uzajamni odnos egzistencije i prostora²⁵, kao i Gastona Bašlara u delu *Poetika prostora*²⁶. Pored filozofa – fenomenologa koji su se bavili ovom temom, od izuzetnog je značaja doprinos koji je pojmu egzistencijalnog prostora dao arhitekta Kristijan Norberg-Šulc (*Christian Norberg-Shulz*) u svom delu *Egzistencija, prostor i arhitektura*²⁷. Sa sociološko-psihološkog aspekta značajne su teorije koje je u svojim radovima objavio Georg Zimel gde istražuje međusobni odnos čovekove psihe i prostora kao i obrasce socijalnog ponašanja koji oblikuju prostor, kao i radovi Rejmonda Strasolda (*Raymund Strasoldo*) koji ističe sociokulturne procese kao bitne faktore koji određuju prostorne forme. Još jedan bitan sociološki doprinos istraživanju i klasifikaciji prostora dolazi od Manuela Kastelsa (*Manuel Castells*) koji ističe značaj veza koje se ostvaruju na nivou ličnog i društvenog života u prostoru i koje ga na taj način definišu i daju mu značenje²⁸. Geopolitički aspekti istraživanja o prostoru nalaze se u stavovima Najdžela Trifta (*Nigel Thrift*) koji analizira međusobne prostorne uslovljenosti i stavlja akcenat na dinamičan karakter prostora koji je konstantno podložan promeni²⁹. Takođe su, sa ovog aspekta, važne i postmodernističke teorije Mišela Fukoa (*Michel Foucault*) koji istražuje uticaj moći na prostor³⁰, na koje se dalje naslanjaju i studije Dejvida Harvija (*David Harvey*) koji istražuje nove oblike i značenja prostora uslovljene strukturalnim

²² Jaspers, K. (1973). *Filozofija egzistencije*. Beograd: Prosveta.

²³ Hajdeger, M. (1982 [1951]). *Mišljenje i pevanje*. Beograd: Nolit. str. 31.

²⁴ Bollnow, O. F. (2011 [1960]). *Human Space*. London, UK: Hyphen Press.

²⁵ Merleau-Ponty, M. (1962 [1945]). *The Phenomenology of Perception*. London, UK: Routledge & Kegan Paul. str. 293.

²⁶ Bašlar, G. (2005 [1958]). *Poetika prostora*. Čačak - Beograd: Gradac.

²⁷ Nogberg-Shulz, K. (1975 [1971]). *Egzistencija, prostor i arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga.

²⁸ Castells, M. (2000). *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden Marketing.

²⁹ Thrift, N. (2006). *Space, Theory, Culture & Society*. 23(2–3). str.139–155.

³⁰ Foucault, M. (1999). *Space, power, and knowledge*. u: S. During (ed.) *The Cultural Studies Reader*, (str. 134–141). London: Routledge.

društvenim transformacijama u 20. veku³¹. Na ove teorije nadovezuju se filozofski i sociološki stavovi Anri Lefevra (*Henri Lefebvre*) koji istražuje heterogenost prostora i njegovu društvenu proizvodnju³².

Druga grupa istraživanja vezana je za poglavlje u radu koje se bavi pojmom *mesta*. Ovaj pojam posmatra se u kontekstu njegovog odnosa prema prostoru, kao i u kontekstu njegovog karaktera, o čemu se detaljna razmišljanja nalaze kod Norberg-Šulca³³. Značajni za razumevanje ovog koncepta su i stavovi Bolnova koji o mestu govori kao o *središtu*³⁴, oslanjajući se na etimološko poreklo reči ali i interpretirajući Hajdegerove stavove o mestu kao granici u kojoj počinje egzistencija³⁵.

Naredna grupa istraživanja, najznačajnija za ovaj rad, odnosi se na pojmove *stanovanja*, *kuće* i *doma*. Ova grupa istraživanja može se podeliti u dve pod-grupe. Prva obuhvata fenomenološke teorije Hajdegera, Bolnova i Emanuela Levinasa (*Emmanuel Levinas*)³⁶, koji se slažu u izjednačavanju značenja stanovanja sa ljudskom egzistencijom. O stanovanju koje predstavlja više od pukog smeštaja govori i Gaston Bašlar u svojoj knjizi *Poetika prostora*³⁷, dok Peter Zumthor (*Peter Zumthor*) u knjizi *Misliti Arhitekturu* interpretira Hajdegerove stavove o pojmu stanovanja kao materijalizaciju realnosti kroz arhitekturu³⁸. Fenomenološko poimanje kuće i doma razmatrali su još i Blunt i Dawling (*Alison Blunt* i *Robyn Dowling*), koji ističu suštinske između ova dva pojma koje su sadržane u njihovom značenju za pojedinca³⁹, kao i

³¹ Harvi, D. (1990). Sažimanje vremena i prostora i postmoderna situacija. Beograd: *Treći program*, 3-4, (str. 351-372).

³² Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Oxford/Cambridge, UK: Blackwell Publishers.

³³ Norberg-Schulz, C. (1985). *Genius Loci: Towards a phenomenology of architecture*. New York, NY: Electa/Rizzoli

³⁴ Bollnow, O. F. (2011 [1960]). *Human Space*. London, UK: Hyphen Press.

³⁵ Heidegger, M. (1996 [1953]). *Being and Time*. Albany, NY: State University of New York Press. str.154.

³⁶ Hajdeger, M. (1982 [1951]). *Mišljenje i pevanje*. Beograd: Nolit.; Heidegger, M. (1996 [1953]). *Being and Time*. Albany, NY: State University of New York Press.; Bollnow, O. F. (1961). *Lived-space*. *Universitas* 15.4.; Levinas, E. (2006 [1961]). *Totalitet i beskonačnost*. Beograd: Jasen.

³⁷ Bašlar, G. (2005 [1958]). *Poetika prostora*. Čačak - Beograd: Gradac.

³⁸ Zumthor, P. (1999). *Thinking Architecture (Architektur denken)*. Basel, Boston, Berlin, Zagreb: Birkhäuser, (Zumthor, Peter: *Misliti arhitekturu*, AGM, 2003.). str. 31-32.

³⁹ Blunt, A., Dowling, R. (2006). *Home. Key Ideas in Geography*. London, UK: Routledge. str. 83.

Derida koji takođe ističe razlike između njihovog identiteta⁴⁰. Značenje sva tri pojma istraživali su dalje Čiksenmihalj i Ročberg-Halton (*Eugene Rochberg-Halton*)⁴¹, Rapoport (*Anatol Rapoport*)⁴², Edvard Hol (*Edward Hall*)⁴³, kao i Heni Kulen (*Henny Coolen*) koji zaključuje da „značenje koje stambeni prostor ima za ljude leži u funkcionalnom odnosu između svojstava stana sa jedne, i ciljeva i namera ljudi sa druge strane”⁴⁴. O svojstvima i elementima kuće takođe su pisali i Bolnov, Norberg-Šulc, Bašlar, kao i Mojvisen (*Jean Marie Corneille Meuwissen*) koji u svom eseju *Duh stanovanja* zaključuje da su objekti, a ne prostori, ti koji stambeni prostor definišu⁴⁵.

Koncept doma kompleksniji je u odnosu na koncept kuće zbog postojanja posebne, psihološke dimenzije koju sadrži, te su tako multidisciplinarna istraživanja na ovu temu od izuzetnog značaja za razumevanje procesa evolucije kroz koji je prošao od prvih teorija do danas. Razmišljanja o konzervativnom konceptu doma i njegovim elementima koji prostorno uokviruju čovekov osećaj sigurnosti i identiteta nalaze se u delima Hajdegera, Bašlara, Čiksenmihalja, Rapoporta, Holandera (*John Hollander*)⁴⁶,

⁴⁰ Derrida, J. (1979). *Writing and Difference*. London, UK: Routledge & Keagan Paul.

⁴¹ Csikszentmihaly, M., Rochberg-Halton, E. (1982). *The Meaning of Things: Domestic Symbols and the Self*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. str. 121.

⁴² Rapoport, A. (1977). *Human aspects of urban form*. Oxford, UK: Pergamon Press.; Rapoport, A. (1981). Identity and environment: A cross-cultural perspective, u: Duncan, J. S. (ed). *Housing and Identity: Cross-cultural perspectives*, London, UK: Croom Helm. (str. 6-35).; Rapoport, A. (1988). Levels of meaning in the built environment, u: Poyatos, F. (ed). *Cross-cultural perspectives in nonverbal communication*. Toronto, ON: C. J. Hogrefe. (str. 317-336).; Rapoport, A. (1990). *The meaning of the built environment*. Tucson, AZ: University of Arizona Press.

⁴³ Hall, E.T. (1966). *The Hidden Dimension*. Garden City, NY: Doubleday & Company.

⁴⁴ Coolen, H. (2009). House, Home, and Dwelling. Paper presented at conference: *Changing Housing. Markets: Integration and Segmentation*. Prague: ENHR.

⁴⁵ Meuwissen, J. M. (1984). De geest van het wonen. *Plan - maandblad voor ontwerp en omgeving*. br. 4. str. 5-7. citirano u radu: van Dooren, J. (2005). At House. u: Cornelissen, H. (ed). *Dwelling as a figure of thought*. (str. 19-28). Amsterdam, NL: SUN. str. 20.

⁴⁶ Hollander, J. (1991). It all depends. u: Mack, A. (ed). *Social research; Home: A Place in the World*. vol. 58. no.1, New York, NY, str. 25 – 43. str. 44.

Hejvarda (*Geoffrey Hayward*)⁴⁷, Gibsa (*Richard Wesley Gibbs*)⁴⁸, Blanta i Verlija (*Ann Varley*), Vajsa (*John Macgregor Wise*), i Masija (*Doreen B. Massey*)⁴⁹.

Druga pod-grupa istraživanja o pojmovima stanovanja, kuće i doma obuhvata njihove postmodernističke aspekte koji dopunjuju, menjaju, suprotstavljaju se ili opovrgavaju prethodno istražene teorije i stavove, koji u svetlu savremenog društvenog konteksta postaju prevaziđeni. Najglasnije isticanje problematike Hajdegerovih stavova javlja se kod Nila Liča (*Neil Leach*) u njegovom eseju *Tamna strana domusa*⁵⁰ gde se osvrće na specifičan istorijski kontekst u kom su nastali, a koji su uticali na stvaranje fašističke ideologije koja direktno vezuje pojam doma za mesto. Kritiku Hajdegerovom konceptu idiličnog doma uputio je i Žan-Fransoa Ljotar (*Jean-François Lyotard*) u svom eseju *Domus i megalopolis* u kom fenomen doma stavlja u kontrast sa savremenim uslovima življenja u megalopolisu⁵¹. Kako bi se mogli obuhvatiti mnogostruki, multidisciplinarni koncepti pojma doma i istovremeno smestiti u savremeni društveni kontekst, ovom istraživanju je od velikog značaja bio *Rizomatski princip* Deleza i Gatarija⁵² koji se u ovom radu koristi kao metodološko načelo za posmatranje koncepta doma, imajući za cilj dekonstruisanje fenomenološkog principa i ukazivanje na postojanje mnoštva drugih koncepata doma. U tom smislu najznačajnija su istraživanja o neprostornim dimenzijama doma koje Terkenli (*Theano S. Terkenli*) navodi u eseju *Dom kao region*⁵³, a kojima se priključuju i stavovi Liča, koji takođe ističe neophodnost preispitivanja koncepta stanovanja kao dominantnog izvora čovekove identifikacije⁵⁴.

⁴⁷ Hayward, D. (1978). Dimensions of home. u: Weidemann, S., Anderson, J. (eds). *Priorities for Environmental Design Research*. (EDRA 8, str. 418-419). Washington, DC: Environmental Design Research Association.

⁴⁸ Gibbs, R. (2007). *Identifying the factors of meaning in the home*. [doktorska disertacija]. Minnesota, MN: University of Minnesota.

⁴⁹ Massey, D. B. (1994). *Space, Place and Gender*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press. str. 169.

⁵⁰ Leach, N. (1998). The dark side of the domus. *The Journal of Architecture*, 3, 1, (str. 31-42).

⁵¹ Lyotard, J. F. (1991). *The Inhuman*. Cambridge: Polity Press, (str. 191-204).

⁵² Deleuze, G., Guattari, F. (1987 [1980]). *A Thousand Plateaus: Capitalism & Schizophrenia*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.

⁵³ Terkenli, T. S. (1995). Home As A Region, *Geographical Review*, vol. 85, no. 3, American Geographical Society, str. 325-326. izvor: <http://www.jstor.org/stable/215276> (pristupljeno: 09.02.2014.).

⁵⁴ Leach, N.: *op. cit.*, str. 34.

Od presudnog značaja za razumevanje obrta koji se dogodio na prelasku sa fenomenološkog na konceptualno poimanje stanovanja i doma, je uloga informacionih i komunikacionih tehnologija koje su, digitalnom revolucijom, postale bitan činilac svakodnevnog života savremenog čoveka. Istraživanja na ovu temu nalaze se u radovima Maršala Mekluana (*Marshall Mc Luhan*) koji je skovao metaforu Globalnog sela⁵⁵, Masude (*Yoneji Masuda*)⁵⁶ koji je anticipirao radikalne kulturne i socijalne promene izazvane tehnoloških inovacijama, Lambert (*Anthony Lambert*) koji zaključio da je povezivanje ključna aktivnost koju omogućava razvoj informacionih i komunikacionih tehnologija⁵⁷, zatim Vajs, kao i Gros (*Ralph Gross*) i Akvisti (*Alessandro Acquisti*) koji zaključuju da povezivanje putem globalne mreže ima ogroman uticaj na pitanja privatnosti, pripadnosti i identiteta pojedinca⁵⁸. Istraživanja na temu tehnoloških artefakata kao medijatora kojima se pojedinac povezuje sa okruženjem nalaze se u radovima Čejmbersa (*Deborah Chambers*)⁵⁹, Lejtona (*Layton*)⁶⁰, Lamberta (*Edwin T. Lambert*)⁶¹, i Verbika (*Peter-Paul Verbeek*)⁶². Multiplicitet prostora koji čovek zauzima živeći u digitalnom dobu dokumentovan je u radovima Gros (*Elizabeth Grosz*)⁶³, Hejls (*Katherine Hayles*)⁶⁴ i Mičel (*William J.*

⁵⁵ Mc Luhan, M. (1962). *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*, Toronto, ON: University of Toronto Press, str. 30.

⁵⁶ Masuda, Y. (1982). *Information Society as Post-Industrial Society*. Bethesda, MD: World Future Society. str 29.

⁵⁷ Lambert, A. (2005). I Connect Therefore I Am: Connectivity and Networking in *Bodies, Technologies, Communities, and Selves, Reconstruction*, vol. 5. no. 1. izvor: <http://reconstruction.eserver.org/051/lambert.shtml> (pristupljeno: 19.03.2014.).

⁵⁸ Gross, R., Acquisti, A. (2005). *Information Revelation and Privacy in Online Social Networks (The Facebook case)*, Pre-proceedings version. ACM Workshop on Privacy in the Electronic Society (WPES), izvor: <http://www.heinz.cmu.edu/~acquisti/papers/privacy-facebook-gross-acquisti.pdf> (pristupljeno: 12.05.2014.).

⁵⁹ Chambers, D. (2006). *New Social Ties – Contemporary Connections in a Fragmented Society*. New York: Palgrave Macmillan.

⁶⁰ Layton, E. T. (1974). Technology as Knowledge. *Technology and Culture*, no. 15(1), (str. 31-41).

⁶¹ Lambert, A.: *op. cit.*, str 10.

⁶² Verbeek, P. P. (2005). *What Things Do: Philosophical Reflections on Technology, Agency, and Design*. University Park: Pennsylvania State University Press. str. 235.

⁶³ Grosz, E. A. (2001). *Architecture from the outside: essays on virtual and real space*, Cambridge, MA, London, UK: The MIT Press.

⁶⁴ Hayles, K. (2000). *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics*. Literature, and Informatics. Chicago, IL: The University of Chicago Press.

Mitchell)⁶⁵, dok Fuko (*Michel Foucault*) govori o heterotopijskom prostoru kao mestu višestrukih odnosa⁶⁶. Značajna su i istraživanja Hepa (*Andreas Hepp*)⁶⁷ koja razmatraju pojam teritorijalnosti u kontekstu komunikacionih tehnologija, te navode na pitanje jasne forme pojma doma u svetlu ovih okolnosti.

O transformacijama koje se javljaju u samoj aktivnosti stanovanja, uslovljenim promenama u društvu nastalim razvojem tehnologije i digitalnih medija govori Rajli (*Terence Riley*)⁶⁸, a načine integracije stanovanja i rada u postmodernom društvu u svojim radovima istražuju Van Zvol (*Jasper van Zwol*)⁶⁹, kao i Erns i Jang (*Alwin C. Ernst* i *Arthur Young*)⁷⁰. Još jedan faktor koji bitno utiče na transformacije koncepta stanovanja predstavlja mnoštvo različitih životnih stilova. Najznačajnija sociološka istraživanja o ovoj temi nalaze se u delima Vila (*Anthony. J. Veal*)⁷¹, Čejnija (*David Chaney*)⁷², Burdrijea (*Pierre Bourdieu*)⁷³, Bela (*Wendell Bell*)⁷⁴, Virta (*Louis Wirth*)⁷⁵, Mertona (*Robert King Merton*)⁷⁶, dok se kao posebna tema u okviru ove javlja pojam

⁶⁵ Mitchell, W. J. (1999). *E-topia: „Urban life, Jim - but not as we know it”*. Cambridge, MA: The MIT Press.

⁶⁶ Foucault, M. (1984). Of Other Spaces, Heterotopias. *Architecture, Mouvement, Continuité* no. 5. str. 46-49.

⁶⁷ Hepp A. (2004). Media cultures, connectivity and globalisation. *Eurozine*, 7. August. 2004. izvor: <http://www.eurozine.com/article/2004-07-08-hepp-en.html> (preuzeto: 11.04.2014.).

⁶⁸ Riley, T. (1999). *The Un-Private House*. New York, NY: The Museum of Modern Art. str 11.

⁶⁹ Van Zwol, J. (2005). Combination of Living and Working. u: Leupen, B., Heijne, R., van Zwol, J. (eds). *Time-based Architecture* Rotterdam, NL: 010 Publishers, str. 30 – 41.

⁷⁰ Ernst & Young, (2004). *ICT Barometer*, no. 11. izvor: <http://www.ey.com/> (pristupljeno: 28. 04. 2009.).

⁷¹ Veal, A. J. (2001). Leisure, Culture and Lifestyle. *Society and Leisure* 24(2), str. 359-376.

⁷² Čejni, D. (2003). *Životni stilovi*. Beograd: Clio.

⁷³ Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Massachusetts, MA: Harvard University Press.

⁷⁴ Bell, W. (1958). Social choice, life styles, and suburban residence. u: Dobriner, W. M. (ed.). *The suburban community*. New York, NY: G. P. Putnam's Sons. (str. 209–224).

⁷⁵ Wirth, L. (1938). Urbanism as a Way of Life. *The American Journal of Sociology*, vol. 44, no. 1, str. 1-24.

⁷⁶ Merton, R. K. (1957). Patterns of Influence: Local and Cosmopolitan Influentials, Chapter XII in *Social Theory and Social Structure*. New York, NY: Free Press.

nomadizma, o čemu su raspravljali Kazanov (*Anatoly Mikhailovich Khazanov*)⁷⁷, Mekluan⁷⁸, Mičelson i Rid (*William Michelson i Paul Reed*)⁷⁹ kao i Delez i Gatari⁸⁰.

Dalja istraživanja na temu savremenog koncepta životnog, a samim tim i stambenog prostora zasnivaju se u velikoj meri na filozofskim stavovima Petera Sloterdajka koje je izneo u svom remek delu od tri toma *Sfere*, a koji postavljaju novu platformu za razmatranje prostornih odnosa na koje arhitektonska praksa treba da odgovori. Paralelno sa razvojem teorije Sfera, francuski filozof i sociolog nauke Bruno Latur razvio je svoju teoriju aktera mreža koja se bavi umožavanjem mešoviti oblika egzistencije, o čemu u svom radu govori Ivana Spasić⁸¹. Neke od atributa arhitekture koji se javljaju u Sloterdajkovo teoriji sfera, a podrazumevaju izolaciju čoveka od okoline kritikuje Rem Koolhaas (*Rem Koolhaas*) u svojoj knjizi *S,M,L,XL*⁸², dok Lifen de Cauter (*Lieven De Cauter*) u svom eseju *Kapsula i mreža* karakteriše mesta izolacije posmatrajući ih u formi kapsule⁸³.

Naredna grupa istraživanja obuhvata savremene teorijske stavove u kojima se definišu pojmovi fleksibilnost i fleksibilno stanovanje i obrazlaže kritičnost prema postojećem standardima stanovanja. Oni su prikazani u odabranim istraživanjima Tatjane Šnajder i Džeremi Tila (*Schneider and Till*)⁸⁴, Džona Habrekena (*N. John Habraken*)⁸⁵, Loha (*Sigrid Loch*)⁸⁶ i Herbergera (*Herman Hertzberger*)⁸⁷. U ovim istraživanjima fleksibilnosti stambenih prostora polazi od konvencionalnog pristupa projektovanja i

⁷⁷ Khazanov, A. M. (1994). *Nomads and the outside world*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.

⁷⁸ McLuhan, M. (1964). *Understanding media: The extensions of man*. New York, NY: Mentor.

⁷⁹ Michelson, W., Reed, P. (1974). Life style in environmental research. u: Beattie, C., Crysdale, S. (eds). *Sociology Canada: Readings*. Toronto, ON: Butterworths. (str. 406-419).

⁸⁰ Deleuze, G. and Guattari, F. (1988). *A thousand plateaus*. London, UK: Athlone Press.

⁸¹ Spasić, I. (2007). Bruno Latur, akteri-mreže i kritika kritičke sociologije. *Filozofija i društvo* 18 (2): 43–72.

⁸² Koolhaas, R. (1997). *S,M,L,XL*. New York, NY: Monacelli Press.

⁸³ De Cauter, L. (2011). The Capsule and the Network: Preliminary Notes for a General Theory. *OASE Journal for Architecture, Re: Generic City*. no. 54. (str. 122-134). str. 130.

⁸⁴ Schneider, T., Till, J. (2007). *Flexible Housing*. London, UK: Architectural Press.

⁸⁵ Habraken, J. (1972). *Supports: an alternative to mass housing*. London: Architectural Press.

⁸⁶ Loch, S. (2009). Die neue Karriere flexibler Wohnmodelle. u: Krisch, R. (ed). *Wohnwelten: 10 Jahre Institut Wohnen und Entwerfen IWE*. Stuttgart: Institute für Wohnen und Entwerfen. i Loch, S. (2011). *Das adaptive Habitat: Typologie und Bedeutungswandel flexibler Wohnmodelle*. Stuttgart: Institut Wohnen und Entwerfen der Universität Stuttgart.

⁸⁷ Hertzberger, H. (1962). Flexibility and Polyvalency. *Forum*, vol.16 (2). Feb-March.

sve do njegovih savremenih i eksperimentalnih oblika. Poseban akcent u analizi stavljen je na socijalne i funkcionalne faktore koji utiču na fleksibilnost stambenih prostora, kao i njen značaj na stvaranje novog, raznovrsnog izraza stambene arhitekture tako da omogući razvoj novih funkcija i programa.

U knjizi *Frame and Generic Space* Lojpen (*Bernard Leupen*)⁸⁸ dva naizgled suprotstavljena koncepta, promenljive i nepromenljive aspekte stambenog prostora, objedinjuje kroz sistem okvira i generičkog prostora. Razumevanje suštine generičkog prostora moguće je sagledati kroz prvu podelu na osnovu vremenskog okvira u kojem se promena dešava. U tu svrhu neophodno je kategorizovati i vrednovati prostore za stanovanje, ali i omogućiti uvođenje nestambenih sadržaja u takve prostore. Najznačajnije rezultate istraživanja kombinacija stanovanja i rada, kao i stvaranje njihovih varijabilnih kombinacija, tako da se mogu nositi s programskim i prostornim promenama, definisani su u delima *Combination of Living and Working*⁸⁹ i *Mixed living and working programmes - from generic to specific*⁹⁰ od Jasper van Zvola.

Posebno značajna istraživanja obuhvataju smernice kojima je moguće obezbediti fleksibilnost prostora, uzimajući konstantno kroz proces projektovanja u obzir buduće potrebe korisnika, dugoročno razmišljajući o mogućim promenama društvenog konteksta i stilova života, među kojima se ističu istraživanja: Habrakena i van Ajka (*John Habraken, Aldo van Eyck*)⁹¹; Bloka i van Hervijena (*Rijk Block, Frans van Herwijnen*)⁹²; Kulena i Ozakia (*Ritsuko Ozaki*)⁹³; Eberle (*Dietmar Eberle*)⁹⁴; Šnajder i

⁸⁸ Leupen, B. (2006). *Frame and Generic Space, A study into the changeable dwelling proceeding from the permanent*. [Dissertation TU Delft]. Rotterdam, NL: 010 Publishers.

⁸⁹ Van Zwol, J. (2005). *Combination of Living and Working. Time-based Architecture*, u: Leupen, B., Heijne, R., van Zwol, J. (eds). Rotterdam, NL: 010 Publishers.

⁹⁰ Van Zwol, J. (2008). *Mixed living and working programmes - from generic to specific*. *TBA International*, vol. 3. UIP Press.

⁹¹ Habraken, J. (1972). *Supports: an alternative to mass housing*. London: Architectural Press.

⁹² Block, R., van Herwijnen, F. (2004). *Flexibility of building structures*. Schauer, C. (ed). *Improvement of Buildings' Structural Quality by New Technologies*. Outcome of the Cooperative Activities, Final Scientific Report, (str. 73 – 79).

⁹³ Coolen, H., Ozaki, R. (2004). *Culture, Lifestyle and the Meaning of a Dwelling*. Paper presented at the *ISA International Housing Research Conference*, Toronto, 24-27 June 2004. i Coolen, H. (2009). *House, Home, and Dwelling*. Paper presented at conference: *Changing Housing. Markets: Integration and Segmentation*. Prague: ENHR.

⁹⁴ Eberle, D. (2006). *Investigation of housing and its context by means of its numerical quantification and the parametrization of the needs of the housing*. – Notes from a Lecture on Future Typologies, *Collective Housing: A Manual*, Madrid: EMVS.

Tila⁹⁵; Alison i Peter Smitson (*Alison and Peter Smithson*)⁹⁶; Lojpen⁹⁷ i Van Zaijla (*Gerard van Zeijl*)⁹⁸.

1.6 Struktura rada

Rad je strukturiran u trinaest poglavlja koje jasno prate logiku postavljenih ciljeva istraživanja i polaznih hipoteza. U osnovnom organizacionom smislu, mogu se uočiti tri celine nakon uvodnog razmatranja. Prva celina istražuje i razmatra osnove filozofske i društveno-teorijske postavke individualnih i društvenih okolnosti koje utiču na promišljanja i razvoj savremenog stanovanja. Druga celina konkretizuje navedene temu na fizički okvir savremenog stana, pomeranjem i analizom programa i funkcija unutar stambenog prostora. Treća celina, kroz analizu postojećih domaćih stambenih primera i anketu kao poseban oblik neeksperimentalnog istraživanja, ukazuje na promenu odnosa funkcije i forme savremenog stanovanja.

U prvom poglavlju (*Uvod*) obrađene su postavke teza, tako da je definisan predmet istraživanja, njegova relevantnost, postavljene su osnovne hipoteze, predstavljeni su ciljevi i očekivani rezultati. Dat je pregled dosadašnjih istraživanja, kojim je dodatno pojašnjena kompleksnost pristupa, opisane su naučne metode koje su korišćene u ovom radu. Pored toga, u uvodnom delu rada uspostavljaju se relacije između tema koje se obrađuju u narednim poglavljima.

U drugom i trćem poglavlju (*Prostornost ljudskog života i Mesto kao axis mundi i centar ljudske egzistencije*) razmatran i definisan je pojam prostora u kontekstu čovekovog odnosa prema njemu i okvira ljudske egzistencije. Na taj način, dodatno su

⁹⁵ Schneider, T., Till, J. (2007). *Flexible Housing*. London, UK: Architectural Press.

⁹⁶ Smithsons, A. and P. (2004). *From the House of the Future to a house of today*. Rotterdam, NL: 010 Publishers.

⁹⁷ Leupen, B. (2005). Two Domains of Dwelling. u: Cornelissen, H. (ed). *Dwelling as a figure of thought*. Amsterdam, NL: Sun Publishers. i Leupen, B. (2006). *Frame and Generic Space, A study into the changeable dwelling proceeding from the permanent*, [Dissertation TU Delft]. Rotterdam, NL: 010 Publishers.

⁹⁸ Van Zeijl, G. (2005). The Architecture of Dwelling: A History of a (ir)rational Bulwark. u: Cornelissen, H. (ed). *Dwelling as a figure of thought*. Amsterdam, NL: Sun Publishers.

sistematizovani i teorijski objašnjeni mesta kao centra čovekovog postojanja, njegovim prostornim okvirima i karakterom kao odrednicama.

U okviru četvrtog poglavlja (*Korelacija ljudske egzistencije i stambenog prostora*) definiše se suština stanovanja u kontekstu ljudske egzistencije i razmatraju fenomenološki stavovi ovog pojma. Pojam kuće se u ovim konceptima posmatra kao stanište, ljudski konstrukt koji na ovom teorijskom nivou može imati više dimenzija.

Peto poglavlje (*Fenomenološki pojmovi kuće i doma*) posvećeno je detaljnom razmatranju fenomenoloških stavova o pojmovima kuće i doma, njihovom značenju i različitim činiocima koji ih definišu. U potpoglavlju *Kuća* dat je pregled ideja i tumačenja od ontoloških, preko etimoloških do semantičkih tumačenja pojma, kao i značenja i značaj njenih elemenata. Nasuprot tome, *Dom* je koncept koji je često tumačen iz različitih perspektiva, uključujući i socio – psiho – prostorni kontekst, pa čak ga predstavljajući i kao *emocionalno skladište*.

U šestom poglavlju (*Postmodernistički aspekti stanovanja*) razmatrani su postmodernistički aspekti koji odgovaraju savremenim okolnosti u kojima se koncepti stanovanja i doma razvijaju i menjaju. U ovom poglavlju rizomatskim mišljenjem utvrđuju se s jedne strane neprostorne dimenzije doma, a s druge njegova teritorija i domen kroz uticaje informacionih i komunikacionih tehnologija, i životnih stilova u savremenom, digitalnom dobu.

Sedmo poglavlje (*Karakteristike savremenog stana*) definiše karakteristike savremenog koncepta životnih, pa tako i stambenih prostora i njihovih međusobnih odnosa. Ova tema obrađena je kroz teorije Sfera i Aktere-Mreža kojima se tumače imunološki i izolovani sistem stambenih prostora.

U okviru osmog poglavlja (*Fleksibilnost funkcija i forme stana*) date su osnove za sagledavanje i istraživanje fleksibilnosti prostora prilikom projektovanja stambenih jedinica, evaluaciju korišćenja otvorenih i prilagodljivih stambenih koncepata kako bi se postigao visok stepen kvaliteta stanovanja. Različiti načini života i nestabilnost koju oni uvode u organizaciju stanovanja dovode do uspostavljanja novih faktora i kombinacija između, s jedne strane održivih karakteristika stanovanja, a sa druge strane savremenih programa. Dosadašnja konzervativna diferencijacija stambenog prostora, transformiše se usled nepredvidivih programskih promena i upućuje na razvoj podele stana na održivi i promenljivi deo. Potom, istraživanje je usmereno na ispitivanje volumena stambenog prostora, na osnovne merljive činioce koji direktno utiču na njegovo oblikovanje. Posebno su analizirana dva osnovna konstitutivna

(merljiva ili nepromenljiva) aspekata stambenih prostora, tj. jezgra stana, koje je često prostor u funkciji pozicioniranja instalacija, i opna stana, kao granica između unutrašnjosti i spoljašnjosti.

U devetom poglavlju (*Empirijski pokazatelji potreba savremenog stanovanja na teritoriji R. Srbije*) prikazani i obrađeni rezultati ankete koji su kroz diskusiju potvrdili teorijska istraživanja i zapažanja.

U desetom poglavlju su sumirani zaključci izvedeni za svaku od istraženih celina, opisane su mogućnosti primene rezultata i predložen potencijal teme za dalja istraživanja.

U jedanaestom, dvanaestom i trinaestom poglavlju priloženi su lista literaturnih izvora, izvora ilustracija, shema, grafikona i indeks imena i pojmova.

2. PROSTORNOST LJUDSKOG ŽIVOTA

*„Arhitektura je volja epohe izražena jezikom prostora,
Živim. Promenljivim. Novim.
Ne juče, ne sutra, samo danas može dobiti formu.
Samo ova arhitektura stvara”⁹⁹.*

Jedna od mnogih determinanti ljudske egzistencije, kao i jedan od primarnih činilaca čovekove kulture je pojam *prostora*. On predstavlja osnovu za brojne i raznovrsne

⁹⁹ Mies van der Rohe, L. (1923). Bürohaus. G- Material zur Elementaren Gestaltung. Vol. 6. (slobodan prevod autora rada).

diskusije u okviru arhitekture, kako u domenu teorijskog istraživanja, tako i u domenu projektovanja.



Slika 1. Marina Abramović, *The House With the Ocean View*, performans u trajanju od 12 dana, izveden 2002. godine u *Sean Kelly Gallery*. Marina Abramović: „Mi smo uvek u međuprostoru... svi oni prostori koji nisu zapravo dom. Niste još stigli.... To je tamo gde je naš um najotvoreniji. Svesni smo, senzitivni smo, i sudbina je moguća. nemamo nikakvih barijera i zbog toga smo ranjivi. Ranjivost je važna. Što znači da smo u potpunosti živi i da je taj prostor izuzetno važan. Za mene je to prostor iz koga proizvodim svoj rad”¹⁰⁰.

Pomanje prostora kao matematičko-fizičkog koncepta humanizovano je onog trenutka kada je čovek postao centralna figura prema kojoj se prostor definiše, te time i njegovo značenje dobija novu dimenziju u sintagmi *egzistencijalni prostor*. Prva polovina 20. veka obeležena je egzistencijalizmom implementiranim u umetnost i humanističke nauke¹⁰¹. Veliki rat menja i demografsku i ekonomsku i političku mapu sveta, a

¹⁰⁰ Abramović, M. (2002). *Marina Abramovic Quotes*. <http://www.theartstory.org/artist-abramovic-marina.htm> (pristupljeno: 14.07.2014.).

¹⁰¹ Egzistencijalizam u umetnosti i psihologiji. Izvor: <http://www.iep.utm.edu/existent/#SH3a> (pristupljeno 18.05.2014.).

posledice rata reflektuju se i na način razmišljanja o čoveku, ljudskom opstanku u prostoru i ontološkim okvirima u novoj geopolitičkoj stvarnosti. U tom smislu, važan doprinos daje učenje Karla Jaspersa o tri vrste bitka¹⁰². Njegov ontološki model determiniše *tu-bitak*, *ja-bitak* i *bitak po-sebi*, gde je *tu-bitak* najniži, objektivni izraz bića koje je tu, postoji i prisutno je, pa pokriva područje nauke u svim vidovima, a *ja-bitak* je viša vrsta – egzistencija sa neodređenim mnoštvom mogućnosti kojima stremlji u prostoru¹⁰³. *Tu-bitak* nastanjuje, *ja-bitak* stanuje, a *bitak po-sebi* obuhvata masivni i prostorni deo materije. Filozofija Jaspersa samo naznačava odnos čoveka i prostora, a njegovi savremenici bitno proširuju i pojmovni i konkretni odnos prema prostoru u kome čovek živi.

Najznačajnije filozofske studije na temu čovekove egzistencije u prostoru nalaze se u radovima Martina Hajdegera *Mišljenje i pevanje – Građenje, stanovanje, mišljenje* (1951) i *Biće i vreme* (1953), u kojima prvi tvrdi da je *egzistencija prostorna*, tj. da se čovek i prostor ne mogu razvesti¹⁰⁴, što dalje utiče na stavove Ota Fridriha Bolinova u delima *Životni prostor* (1960) i *Čovek i prostor* (1963), zatim Merlo-Pontija koji u knjizi *Fenomenologija percepcije* (1962) govori o uzajamnoj relaciji egzistencije i prostora: „Mi smo rekli da je prostor egzistencijalan, ali smo isto tako mogli reći i da je egzistencija prostorna”¹⁰⁵ i Gastona Bašlara u delu *Poetika prostora* (1964).

Norveški arhitekta Kristijan Norberg-Šulc, u svom delu *Egzistencija, prostor i arhitektura*, definiše koncept egzistencijalnog prostora konvencionalnim, racionalističkim arhitektonskim jezikom: „Istraživanje arhitektonskog prostora zavisi umnogome od boljeg razumevanja egzistencijalnog prostora”, oslanjajući se na radove pomenutih filozofa fenomenologa, ali i velikim delom na studije Žana Pijažea (*Jean*

¹⁰² Jaspersova teorijska postavka glasi da je čovek *samom sebi dat od transcendencije*. Ta datost od transcendencije za Jaspersa naročito znači da čovek od rođenja nikada nije svoj, već uvek iznova stoji pred vlastitom mogućnošću, tako da mogućnošću dobija vlastiti bitak i time ujedno odredi vlastitu bit. u: Jaspers, K. (1973). *Filozofija egzistencije*. Beograd: Prosveta. str. 50-51.

¹⁰³ Jaspers, K. (1973). *Filozofija egzistencije*. Beograd: Prosveta. str. 56-62.

¹⁰⁴ „Kad je reč o čoveku i prostoru, izgleda kao da je čovek na jednoj a prostor na drugoj strani. No prostor ne stoji naspram čoveka. On nije ni spoljašnji predmet ni unutrašnji doživljaj...” u: Hajdeger, M. (1982 [1951]). *Mišljenje i pevanje*. Beograd: Nolit. str. 96.

¹⁰⁵ Merleau-Ponty, M. (1962 [1945]). *The Phenomenology of Perception*. London, UK: Routledge & Kegan Paul. str. 293. (slobodan prevod autora rada).

Piaget) o dečijem konceptu prostora i njegovim socio-kulturnim aspektima, kao i na stavove istoričara religije Mirča Elijade (*Mirce Eliade*)¹⁰⁶.



Slika 2. *Zollverein School of Management and Design*, projektovali Sanaa - Odnos između unutrašnjeg i spoljašnjeg prostora, odnos između pojedinca i sveta. Prozorskim filterima, njihovom pozicijom i nivoom transparentnosti, pojedinac (korisnik unutrašnjeg prostora) je u mogućnosti da, u skladu sa svojim sklonostima i doživljajem privatnosti, kontroliše količinu svetlosti ili onoga što prima iz okolnog sveta i onoga što u njega šalje.

¹⁰⁶ Nogberg-Shulz, K. (1975 [1971]). *Egzistencija, prostor i arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga. str. 39.

Egzistencijalni prostor, kod Norberg-Šulca, obuhvata šest diferenciranih koncepata:

- *Pragmatički prostor* fizičkog delovanja

(integriše čoveka sa njegovom prirodnom okolinom);

- *Perceptualni prostor* neposredne orijentacije

(bitan za njegov identitet kao ličnosti; koji je subjektivno određen i služi identifikaciji ličnosti.);

- *Egzistencijalni prostor*

(predstavlja čovekovu stabilnu predstavu njegove okoline putem kojeg se uključuje u određenu socijalnu i kulturnu totalnost);

- *Saznajni prostor fizičkog sveta*

(znači da je čovek sposoban da misli o prostoru; nastaje kao posledica, proizvod, čovekovog misaonog procesa);

- *Apstraktni prostor čisto logičkih odnosa*

(predstavlja oruđe da se opišu svi prethodni odnosi; nastaje oruđem, sredstvom opisivanja prethodnih prostornih pojava)

kojima dodaje i

- *Izražajni prostor*

(prostor koji čovek stvara kako bi izrazio strukturu svog sveta)¹⁰⁷.

Poslednjim konceptom koji posmatra kao *izražajni prostor* Šulc želi da istakne da je sam čovek stvaralac sopstvenog egzistencijalnog prostora birajući mesto na kom će se nastaniti, usvajajući njegove okolnosti, istovremeno prilagođavajući sebe uslovima okoline i time dajući smisao svojoj životnoj sredini. On ovaj niz shvata kao *progresiju apstrakcija* koja zavisi od rastućeg sadržaja *informacije*¹⁰⁸.

Životni prostor se kod Hajdegera u kontekstu ljudske egzistencije razmatra kao prostorni konstrukt *u koji je čovek bačen*¹⁰⁹, dok Bolnov, posmatrajući ga kao ljudski i

¹⁰⁷ Norberg-Shulz, K. (1975 [1971]). *Egzistencija, prostor i arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga. str. 17.

¹⁰⁸ *Ibid.*, str. 11-12.

¹⁰⁹ *Biti bačen u svet* (nem. *Geworfenheit*), koncept koji je uveo Heidegger da bi opisao čovekovo individualno postojanje. Ovaj pojam se, prema Ričardsonu „mora shvatiti u čisto ontološkom smislu kako bi se označio činjenični karakter ljudske konačnosti”. u: Richardson, W. J. (1963). *Heidegger. Through Phenomenology to Thought*. The Hague, NL: Nijhoff. str. 37. (slobodan prevod autora rada).

ekološki implant u ono što danas smatramo homogenim prostorom u fizičkom smislu, uočava da egzistencijalni prostor suštinski jeste pluralistički i kvalitativno vezan za ljudsko okruženje, nehomogen i u svom korenu manje ili više jasno ograničen, definisan, blisko povezan sa životnom sredinom, a samim tim i sa ljudskim prebivalištem, mestom stanovanja¹¹⁰.

Hajdegerov stav da je „boravak ili stanovanje bitno svojstvo egzistencije“¹¹¹ dopunjuje Bolnov opisujući životni prostor, ali mu dodaje i niz psiholoških, antropoloških, socioloških i etimoloških aspekata egzistencijalnog prostora i time preispituje njegovom stav o „prostoru u koji je čovek bačen“ i zaključuje da „stanovati implicira imanje korena negde, znači biti kod kuće i biti zaštićen na posebnom mestu, a prostornost čoveka se generalno može interpretirati kao stanovanje“¹¹².

Struktura egzistencijalnog prostora se, prema Norberg-Šulcu može obuhvatiti sa dva aspekta:

apstraktnog – koji čine opšte topološke i geometrijske šeme i

konkretnog – koji se odnosi na okolne elemente kao što su pejzaž, gradski izgled, građevine i fizički predmeti.

Uzimajući u obzir oba aspekta, a oslanjajući se na bazične koncepte koje pronalazi kod Hajdegera, Freja (*Dagobert Frey*), Švarca (*Rudolf Schwarz*), Bolnova, i Linča (*Kevin Lynch*) ili Zevija (*Bruno Zevi*), Šulc osnovna svojstva egzistencijalnog prostora određuje prema organizacionoj šemi u kojoj su uspostavljena tri elementa¹¹³:

a) *centar* prostora (bliskost);

b) *pravci* ili putevi (kontinuitet);

c) *površina* ili oblasti (zatvorenost).

Ovde se, videće se kasnije, govori o: a) domu, b) putevima koji vode od doma ka c) drugim mestima.

¹¹⁰ Bollnow, O. F. (2011 [1963]). *Human space*. London, UK: Hyphen Press. str. 35-36.

¹¹¹ Hajdeger, M. (1982 [1951]). *Mišljenje i pevanje*. Beograd: Nolit. str. 35.

¹¹² Prema Egenter, N. (2002). Otto Friedrich Bollnow's Anthropological Concept of Space: A Revolutionary New Paradigm Is under Way. *The Internet Journal of Architecture*. December 2002, E-journal: <http://thedesignershut.com/archi%2Djournal/view.asp?id=40&flag=7> (pristupljeno: 10.01.2014.) (slobodan prevod autora rada).

¹¹³ Norberg-Shulz, K. (1975 [1971]). *Egzistencija, prostor i arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga. str. 20.

Kombinovana međudejstva ova tri elementa prostoru daju realnu dimenziju ljudske egzistencije, a kako bi se shvatio totalitet egzistencijalnog prostora, moraju se razmotriti i nivoi na kojima se ta međudejstva ostvaruju: od najnižeg do najvišeg to su *ruka, telo, kuća, urbani nivo, pejzažni nivo* i *geografski nivo*¹¹⁴, što predstavlja proširen koncept Bolnovih nivoa individualnog prostora (nem: *Egenraum*) kojim on tipološki definiše tri područja stanovanja¹¹⁵: *telo, kuća i otvoreni prostor*, kao područja čovekovog bivstvovanja.

Egzistencijalni prostor se, dakle, sastoji od nekoliko sistema koji međusobno deluju jedni na druge, a neretko se i poklapaju.

Ovo uzajamno delovanje između čoveka i njegove okoline Bolnov koristi da bi konačno definisao prostor kao „ambivalentan *medij* koji je dijalektički izgrađen između subjekta i okoline, između ljudske (fizičke i psihičke) dispozicije i uslova sredine”¹¹⁶. To delovanje se ostvaruje putem dva komplementarna procesa, od kojih je jedan usmeren unutra, a drugi napolje. U tom kontekstu posebno je značajan Bolnovov stav da postoje *nulte* i *fiksne* tačke u ovom humanizovanom konceptu prostora, koje on postulira kao esencijalne reference u okviru subjektivnog orijentacionog sistema. Fiksnu tačku predstavlja dom, dok su nulte tačke privremena boravišta, kao npr. hotelska soba u drugom gradu. Relacije koje se ostvaruju između ovih, suprotno iskustvenih, tačaka čine neku vrstu ritma u kom je, prema Bolnovu, sadržana ljudska egzistencija¹¹⁷. Fiksne tačke su referentne tačke odlaska u nulte tačke i povratka u njih, takođe su i centri ili pragovi ka svetovima drugih dimenzija koji su apsolutno subjektivni. One predstavljaju *axis mundi*, centar sveta koji u širokom, pa i antropološkom konceptu fizičkog prostora ne postoji, ali postoji u psihološkom smislu, subjektivno iskustven kada je reč o stanovanju.

¹¹⁴ Norberg-Shulz, K. (1975 [1971]). *Egzistencija, prostor i arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga. str. 31.

¹¹⁵ Bollnow, O. F. (2011 [1963]). *Human space*. London, UK: Hyphen Press. str. 268-283.

¹¹⁶ *Ibid.*, str. 92. (slobodan prevod autora rada).

¹¹⁷ Egenter, N. (2002). Otto Friedrich Bollnow's Anthropological Concept of Space: A Revolutionary New Paradigm Is under Way. *The Internet Journal of Architecture*. December 2002. str. 3. E-journal: <http://thedesignershut.com/archi%2Djournal/view.asp?id=40&flag=7> (pristupljeno: 14.03.2014.).

U drugoj polovini 20. veka razvile su se brojne socijalno-prostorne teorije nastale na tragu radova i studija Georga Zimela¹¹⁸. Ako nije pionir u ovoj teoriji, svakako je među prvima koji je analitički, sveobuhvatno i konkretno predstavio koncept socijalnih i psiholoških aspekata prostora, a uz to, posvetio se prostorima jednoobraznih formi društvenog ponašanja. Važni sociološki i politički faktori uslovljavaju granice prostora, jer nejednaki načini ponašanja, u ovom smislu, određuju i izgled prostora¹¹⁹. Tom tumačenju pridružuje se i Strassoldo iznoseći mišljenje da je svaki čovekov prostor označen artefaktima i sociokulturnim procesima¹²⁰. Takav pristup predstavlja jednu od osnovnih pretpostavki socijalne ekologije.

Svaka postojeća konfiguracija objekata u svojoj polaznoj tački ima prostor kao opšti i apstraktni koncept po kome se određuje. Ta teza se odnosi čak i na simboličke i veštačke entitete, jer je i njima imanentna prostornost i određene su prostornim relacijama¹²¹.

Višestruki faktori i činioci čine društveni prostor koji možemo shvatiti tek kao jednu u mnoštvu tipologija prostora. Pripisujući mu brojne aspekte prostora, kako lični i životni, tako i simbolički, ekološki, organizacioni (i drugi) prostor, društveni prostor posmatramo kao kompleksan tip, a ne samo kao prost odraz udruženih prostora¹²². On zavisi i od procesa u društvu pa nije čvrsto omeđen i određen, samim tim je u korelaciji sa kretanjima u društvenom životu određene sredine¹²³.

Kvalifikacija prostora potrebna nam je u onoj meri u kojoj prostor nedvosmisleno čini deo društvenog poretka kome pripada sa svim svojim međusobnim vezama. Veze se razvijaju na planu ličnog, grupnog i društvenog života u prostoru, i sve ove veze su

¹¹⁸ Prema Strassoldo, R.(1990). *The Social Construction and Sociological Analysis of Space*. u: B. Hamm i B. Jalowiecki (eds). *The Social Nature of Space*, (str. 19-49). Warszawa: Polish Academy of Sciences, Committee for Space Economy and Regional Planning. str. 20. i Zimel, G. (2008). *Metropolis i duhovni život*. u: D. Marinković (ed.), *Georg Zimel 1858-2008*. (str. 280-290). Novi Sad: VSA i Mediterran Publis.

¹¹⁹ Ruppert, K., Schaffer, F., Maier, J., Paesler, R. (1981). *Socijalna geografija*. Zagreb: Školska knjiga, str. 15.

¹²⁰ Strassoldo, R.(1990). *The Social Construction and Sociological Analysis of Space*. u: B. Hamm i B. Jalowiecki (eds). *The Social Nature of Space*, (str. 19-49). Warszawa: Polish Academy of Sciences, Committee for Space Economy and Regional Planning. str. 20.

¹²¹ *Ibid.*, str. 22.

¹²² *Ibid.*, str. 22.

¹²³ Sibley, D. (1998). *Geographies of Exclusion – Society and Difference in the West*. London i New York: Routledge, str. 86.

društveno regulisane. Ovakav pristup zastupa Manuel Kastels, primećujući da prostor izražava trendove koji se izvode iz strategija među društvenim akterima, ili se izvode i iz njihovih sukoba pošto su nesumnjivo suprotstavljenih vrednosti i interesa¹²⁴. Dakle, određene društvene prakse u dovoljnoj meri uslovljavaju način na koji se prostor definiše u sociološkim analizama. Prostor postaje „materijalni proizvod, u odnosu sa drugim materijalnim proizvodima – uključujući ljude – koji su uključeni u (povesno) determinisane društvene odnose koji prostoru daju oblik, funkciju i društveno značenje”¹²⁵.

Kroz prizmu političke geografije kristališu se najmanje tri principa koje navodi Najdžel Trift analizirajući prostor i uslovljenosti koje se u takvoj analizi nameću. Prvi princip uslovljen je pojavama u prostoru koje nalažu da je svaki prostor u korelaciji sa drugim prostorima, te da su sve te pojave prostorno distribuirane. Drugi se odnosi na činjenicu da prostor ne može biti ograničen i da je svaki prostor manje ili više porozan i narušiv. Treće je da svaki prostor prolazi kroz neprestane promene i konstantna kretanja te je nemoguće da prostor pojmovno odredimo kao stabilizovan i statičan¹²⁶.

Prostor je, nužno, uvek bio oblikovan kao društveni proizvod, postajući modelom političkog dogovora. Karakter prostora ima svoju političku i strategijsku dimenziju i to je polazna tačka formiranja urbanih, gradskih prostora. Mišel Fuko (*Michel Foucault*) analizira odnos moći i prostora¹²⁷ i služeći se metaforom iznosi da je *slikoviti govor oslobođenog prostora* idealno sredstvo za analizu različitih dejstava sila društvene determinacije¹²⁸.

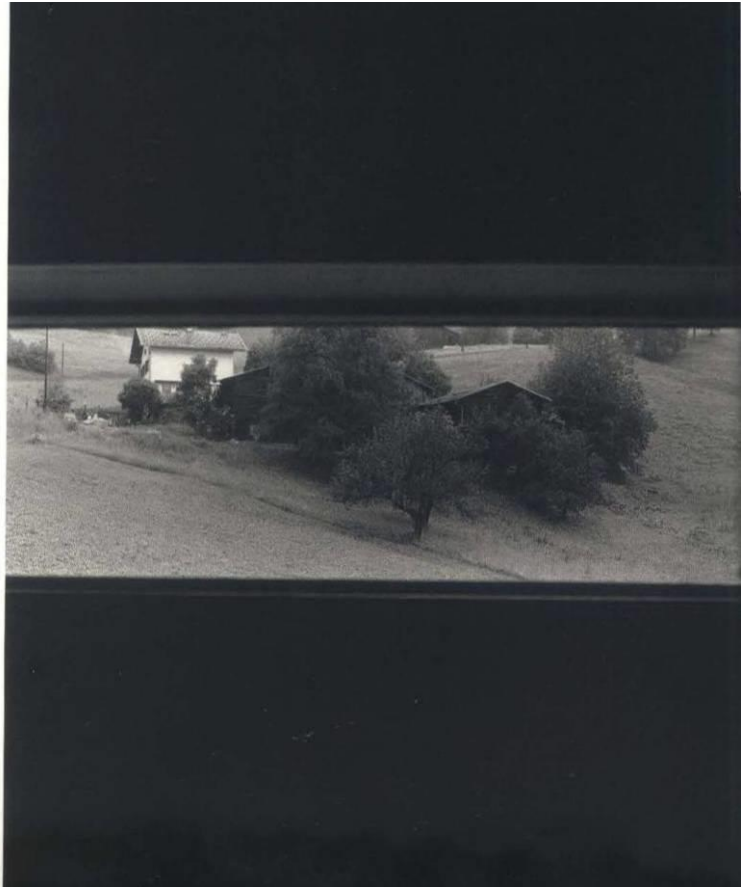
¹²⁴ Castells, M. (2000). *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden Marketing. str. 436.

¹²⁵ *Ibid.*, str. 437.

¹²⁶ Thrift, N. (2006). Space. Theory, *Culture & Society* 23(2–3), (str. 139–155). str. 141.

¹²⁷ Fuko, M. (1997). *Nadzirati i kažnjavati*. Beograd: Prosveta. i Foucault, M. (2008). Of other spaces. u: Dehaene, M., De Cauter, L. (eds). *Heterotopia and the City: Public Spaces in a Postcivil Society*, (str. 13-30). Oxon, New York: Routledge.

¹²⁸ Različita istraživanja i analize javnih gradskih prostora povezuju ideje Michel Foucaulta sa problemima pravâ, discipline, znanja, društvene kontrole i moći, itd. Prema Foucaultu, prostor je zamenuo vreme i postao velika opsesija našeg vremena. Kada se nešto dogodilo postaje sekundarno, a gde se to dogodilo primarno. Ono što je važno je rastojanje, lokacija, položaj, mesto, tokovi i mreže. Javni prostor je posebna vrsta prostora koji zahteva da otvorimo više pitanja nego što možemo dati odgovora. Ko ima moć da odlučuje šta se može odvijati na javnom mestu? Ko može da koristi javni prostor? Da li su javni prostori „u rukama države” ili onih koji mogu da ih koriste svakodnevno? Zašto smo disciplinovani na javnim prostorima? Kako se ta disciplina ostvaruje? u: Sanders, R. (2009). *The Public Space of Urban*



Slika 3. Pogled iz Gugalun kuće, Versam, Kanton Graubünden (*Graubünden*), CH. 1990-1994., Peter Zumthor. Odnos kuće, kao arhitektonskog objekta i mesta; značenje okružujućeg prostora. Ova vikendica može predstavljati dom posle hotelskih soba za savremenog nomada.

Redefinisanje pojma prostora posebno se pojačava u postmodernističkom periodu. Napuštanjem redukcije (kao vrste stilskog ideala), utemeljene još u 18. veku, koja polazi od osnovnih, jednostavnih ideja, formi i stereometrijskih oblika ne bi li postigla veću funkcionalnost i razumljivost, javlja se ideja provokacije, prostorne napetosti, nekada čak i ironije koja uključuje poigravanje sa tradicijom i starim arhitektonskim stilovima, čineći prostor aktivnim tvorcem simbolike i nove subjektivnosti kojoj je imanentna interpretacija u smislu nove paradigme. Pojava novih paradigmi ili diskursa o prostoru ne mora nužno da znači poništavanje starih, već njihovu dekonstrukciju u smislu promenjenih odnosa funkcije i forme prostora.

Communities, u: Miles, O., Meikle, J. L. (eds). *Public Space and the Ideology of Place in American Culture*. (str. 263-290). Amsterdam, NL/New York, NY: Rodopi B. V. str. 267.

Na tom tragu naći će se razmatranje Dejvida Harvija koji u strukturalnim transformacijama društva u 20. veku, u pojavi novih prostornih oblika i procesa i u razvoju *postmodernističkog senzibiliteta* i analizama tih promena, vidi oslanjanje na Fukoove ideje¹²⁹. Dalje, Harvi tvrdi da su objektivne koncepcije prostora i vremena nastale kao odgovor na uslov da materijalna praksa i procesi u društvu služe reprodukciji društvenog života. Period postmodernizma „nastoji da ih (prostore) oslobodi ove funkcionalne zavisnosti i da ih razume kao nezavisne formalne sisteme uspostavljene pomoću retoričkih i umetničkih strategija koje se ne mogu objasniti jednostavnim istorijskim determinizmom”, za razliku od perioda modernizma koji je prepoznavao prostore kao „epifenomene određenih društvenih funkcija”¹³⁰.

Posle 60-ih godina 20. veka stvara se novi intenzitet promena u okvirima vremensko-prostornih dimenzija stvarnosti, usavršava se sistem komunikacija, racionalizuju se tehnike distribucije, stvoreni su uslovi za brzo i nesmetano intenzivno kretanje robe u okviru tržišnih sistema, što je, sve zajedno, učinilo da se ubrza vreme obrta u oblasti proizvodnje. Nužno, to je doprinelo ubrzavanju svih procesa u domenu razmene i potrošnje u okvirima prostora – važnog elementa koji situaciju postmoderne čini potpuno novom i specifičnom¹³¹.

Prostorne konfiguracije prožete su *unificiranjem simboličke okoline* kao jednim od najvažnijih manifesta opštih trendova postmodernističkog pristupa. Manuel Kastels, uz navedeno, smatra i da se ukida, tj. poništava *povesna logika svakog mesta*¹³², jer je podređena novim procesima u društvu, snažnom razvoju informatičkih tehnologija i ostalim činiocima koji utiču na to da se doživljaj mesta i prostora bitno promenio i još uvek se menja. Dalje, prema mišljenju Kastelsa, u društvu koje je umreženo zahvaljujući informacionim tehnologijama, prostor organizuje vreme, a ne obratno. Dominantna prostorna logika postaje *prostor tokova*, kojoj se suprotstavlja istorijski prihvaćena i ukorenjena organizacija našeg očekivanog i postojećeg iskustva – *prostor mesta*,¹³³ a ova sintagma ne predstavlja ništa drugo do dominantni izraz moći u

¹²⁹ Harvi, D. (1990). Sažimanje vremena i prostora i postmoderna situacija. Beograd: *Treći program*, 3-4, (str. 351-372). str. 370.

¹³⁰ *Ibid.*, str. 371.

¹³¹ *Ibid.*, str. 372.

¹³² Castells, M. (2000). *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden Marketing. str. 442.

¹³³ *Ibid.*, str. 404-405.

savremenim društvima. Prostoru tokova¹³⁴ pripisaće se ekspanzija informacionih sistema, umreženost i društvena dimenzija percepcije prostora, gde je naglašena interakcija među svim činionicima dovela do rastvaranja prostornih obrazaca ponašanja koji impliciraju povećavanje važnosti samog prostora, a ne njegovo smanjenje, kako se, možda, može zaključiti.

U tipologiji prostora koju iznosi Anri Lefevr istaknut je značaj shvatanja heterogenosti prostora. Heterogenost se ogleda u razlici *fizičkog, mentalnog i društvenog* prostora, gde je, po mišljenju Lefevra mentalni ili *idealni* prostor direktno suprotstavljen *realnom* prostoru koji je prostor društvene prakse¹³⁵. Lefevrova teza koja se smatra najvažnijom odnosi se na društvenu proizvodnju prostora, jer ako je proizveden znači da je društveno posredovan, a onda i naše znanje o njemu mora da prikaže (reprodukuje) sam proces proizvodnje prostora¹³⁶. Dijalektika proizvodnje prostora obuhvata tri koncepta: *prostornu praksu* – koja zapravo skriva činjenicu da je društvo prostorno, odnosno da se prostorna praksa društva može otkriti kroz analizu prostora; *predstave o prostoru* – konceptualizovani prostor, prostor naučnika, planera, urbanista, tehnokratske podele, društvene inženjere, itd; i, konačno, *predstavljeni prostor* – prostor koji je *življen* kroz povezanost slika i simbola, prostor *stanovnika* i *korisnika*; to je prostor koji prekriva fizički prostor, dajući mu simbolički karakter; iz tog razloga, predstavljeni prostori (uz izvesne izuzetke) naginju većoj ili manjoj koherentnosti i sistematičnosti neverbalnih simbola i značenja¹³⁷. Društvenost prostora se, dakle, u velikoj meri odnosi na njegove asocijacijske, mentalne i pre svega, simboličke dimenzije koje stvaraju osnovu za društveno delanje aktera.

¹³⁴ Castells, M. (2000). *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden Marketing. str. 424.

¹³⁵ Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Oxford/Cambridge, UK: Blackwell Publishers. str. 14.

¹³⁶ *Ibid.*, str. 36.

¹³⁷ *Ibid.*, str. 38-39.

3. MESTO KAO AXIS MUNDI I CENTAR LJUDSKE EGZISTENCIJE

„Reč „razmotriti” (nem. erörtern) znači ovde prvo: pokazati mesto (nem. Ort) nečega. Ono zatim znači: voditi računa o tome mestu. I jedno i drugo, pokazivanje mesta nečega i vođenje računa o tom mestu, jesu pripremni koraci jednog razmatranja”¹³⁸.

Prostorna odrednica kojom se definiše ljudsko postojanje, koje se, prema Hajdegeru ostvaruje putem stanovanja, u ovom kontekstu treba biti konkretnije definisana. Dok se pejzaži (prirodni fenomeni) odlikuju raznolikim, ali bazično kontinualnim ekstenzijama, naseobine (veštački fenomeni) su zatvoreni entiteti, koji u odnosu na svoje okruženje predstavljaju centar, fokalnu tačku iz koje se prostor dalje ritmično širi u pravcima

¹³⁸ Hajdeger, M. (2007 [1959]). *Na putu k jeziku*. Beograd: Fedon. str.31.

horizontalnim i vertikalnim, pravcima zemlje i neba¹³⁹. Sa druge strane, individualno bitisanje u društvu je izraženo u potrazi za sopstvenom fokalnom tačkom u okviru šireg prostornog konstrukta, mestom sa kojim će se identifikovati i prema kom će se orijentisati u okruženju kom pripada. Shodno tome, može se reći da je lokalitet na kom se odvija bilo koja aktivnost, pa i stanovanje, određen kako kvantitativnim tako i kvalitativnim osobinama, koje ga čine celinom sadržanom u pojmu – *mesto*. Pojam mesta ovde ipak neće biti posmatran sa čisto ontološkog stanovišta, jer bismo u tom slučaju naišli na „teren bez temelja u kom nestaju pojmovi vremena, prostora i sveta“¹⁴⁰. Umesto toga, on će biti posmatran kao dualistički koncept, sačinjen od objektivnih fizičkih ograničenja, koji se oslanja na subjektivne temelje ljudskog iskustva.



Slika 4. *Barbican's Rain Room: it's raining, but you won't get wet*. Instalacija prikazana u Barbiken galeriji, London, od 04. oktobra 2012. do 03. marta 2013. Wherever a person is moving, the rain drops are inhibited. You can walk through the rain, but you stay dry.¹⁴¹ – Veštački generisani pljusak unutar izložbenog prostora odgovara na prisutnost i kretanje čoveka. Ilustracija pojma mesta kao koncepta koji podrazumeva fizička ograničenja i subjektivno iskustvo pojedinca, ali i dinamički aspekt mesta koje zadržava svoje karakteristike.

¹³⁹ Norberg-Schulz, C. (1985). *Genius Loci: Towards a phenomenology of architecture*. New York, NY: Electa/Rizzoli. str. 13.

¹⁴⁰ Leman Stefanović, I. (2004). *Speaking of Place: In Dialogue with Malpas*, izvor: http://www.arch.ksu.edu/seamon/stefanovic_malpas.htm (pristupljeno: 22. 03. 2014.) (slobodan prevod autora rada).

¹⁴¹ <http://blogs.ethz.ch/studiomaas/category/links-references/page/2/> (pristupljeno: 02.05.2014.)

Prema Norberg-Šulcu, *mesto* (eng. *place*) označava više od apstraktne lokacije, to je „totalitet koji se sastoji od konkretnih stvari koje imaju materijalnu supstancu, oblik, teksturu i boju. Zajedno, ove stvari određuju karakter prostora koji je esencija mesta”¹⁴². Način na koji su mesto i prostor međusobno zavisni, ogleda se u tome da se mesto nalazi u prostoru, a da je i prostor između dva mesta isto tako mesto. U tom smislu, potrebno je istaći da strukturu mesta čine *prostor* – kao trodimenzionalna organizacija elemenata i *karakter* – kao generalna *atmosfera* koja je njegova najsvēobuhvatnija osobina. Ove dve kategorije moguće je posmatrati u jednom opsežnom konceptu kao što je *životni prostor*¹⁴³.

Pojam prostora, u ovom kontekstu, prethodno je definisan, te ostaje da se analizira značaj *karaktera* u okviru poimanja životnog prostora, konkretnije, mesta stanovanja. *Karakter* je istovremeno i opštiji i konkretniji koncept nego *prostor*. Sa jedne strane on označava generalnu spoznajnu atmosferu, a sa druge predstavlja konkretnu formu i suštinu prostorno-definišućih elemenata. Razliku između *prostora* i *karaktera* Norberg-Šulc objašnjava kada govori o stanovanju kao o totalitetu odnosa čoveka i mesta: „Kada čovek stanuje, on je simultano smešten u prostoru i izložen određenom karakteru životne sredine. Dve psihološke funkcije koje su ovde uključene mogu se zvati *orijentacija* i *identifikacija*. Da bi stekao egzistencijalno uporište, čovek mora biti sposoban da se *orijentiše*, mora da zna *gde* se nalazi, ali isto tako on mora da se *identifikuje* sa okruženjem, tj. mora da zna *kakav* on jeste na određenom mestu”¹⁴⁴. Značaj orijentacije sastoji se u tome da se čovek oseća sigurnim u sistemu u kom postoje jasno određeni orijentacioni markeri, odnosno elementi sistema – centar, put i druga mesta. Za razliku od životinja, kojima je sposobnost orijentacije urođena i na osnovu koje pronalaze fiksne tačke iz kojih odlaze i u koje se vraćaju u okviru definisane teritorije u kojoj obitavaju, čovekova sposobnost orijentacije u odnosu na referentne tačke se uči, a kako bi mogao da se orijentiše prema centru iz kog polazi, čoveku je potrebno da se sa centrom identifikuje. U ovom kontekstu Norberg-Šulc

¹⁴² Norberg-Schulz, C. (1985). *Genius Loci: Towards a phenomenology of architecture*. New York, NY: Electa/Rizzoli. str. 7. (slobodan prevod autora rada).

¹⁴³ Koncept „životnog prostora” (eng. *lived space*) se već javlja kod K. Graf von Durckenhaima, E. Strausa i O.F. Bollnowa. - Norberg-Schulz, C. (1985). *Genius Loci: Towards a phenomenology of architecture*, New York, NY: Electa/Rizzoli. str. 12.

¹⁴⁴ Norberg-Schulz, C. *op. cit.* str. 19. (slobodan prevod autora rada).

naglašava da *identifikacija* znači postati prijatelj sa određenim okruženjem. „Za modernog urbanog čoveka prijateljstvo sa prirodnim okruženjem svedeno je na fragmentarne relacije i umesto toga on treba da se identifikuje sa veštačkim tvorevinama kao što su ulica i kuće. Objekti identifikacije su konkretne karakteristike okruženja, a čovekov odnos prema njima se obično razvija tokom detinjstva”¹⁴⁵. U tom smislu, psihološki karakter mesta sa kojim se čovek identifikuje determinisan je elementima koji za čoveka imaju određeno značenje, a kada je okruženje značajno, *čovek se oseća kao kod kuće*¹⁴⁶.

Potreba čoveka da se putem značajnih elemenata svog okruženja, ne samo orijentiše, već i poveže sa sopstvom i ostvari osećaj sigurnosti i pripadnosti, povezana je sa idejom o *svetim mestima* koja se u raznim kulturama, još od antičkih vremena, simbolično javljaju u vidu planina, hramova ili crkava, predstavljajući *axis mundi* - središte sveta¹⁴⁷. Ove centralne tačke su sa socijalno-kulturološkog nivoa na individualnom nivou konkretizovane u vidu ličnog središta, mesta koje predstavlja centar ličnog života svakog čoveka – čovekov dom. „Središte – dom je ona tačka, gde čovek stiže svoj položaj kao misaono biće u prostoru, tačka gde on *živi* i *dokoliči* u prostoru”¹⁴⁸.

¹⁴⁵ Norberg-Schulz, C. (1985). *Genius Loci: Towards a phenomenology of architecture*, New York, NY: Electa/Rizzoli. str. 21. (slobodan prevod autora rada).

¹⁴⁶ *Ibid.*, str. 23.

¹⁴⁷ Nogberg-Shulz, K. (1975 [1971]). *Egzistencija, prostor i arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga. str. 24.

¹⁴⁸ Bollnow, O. F. (2011 [1960]). *Human space*. London, UK: Hyphen Press. str. 58. u: Nogberg-Shulz, K. (1975 [1971]). *Egzistencija, prostor i arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga. str. 24. (slobodan prevod autora rada).



Slika 5. *House G-S*, Gent, Belgija 2011. *Graux & Baeyens architecten*. Primer hipertrofirane ulazne partije kuće.

Pojam središta vezan je za zatvoreni entitet mesta, ograđeni prostor definisan granicama. Dakle, naglašava se *zatvorenost* kao karakteristika *ograničenog* mesta koje predstavlja centar egzistencijalnog prostora. Međutim, posmatrano sa etimološkog stanovišta, reč centar (nem: *Mitte*) ne označava obavezno centralnost kruga. *Mitte* takođe znači i sredinu puta na linearnoj ekstenziji ili *prag* između dva polja ili dve sobe¹⁴⁹. Bolnov pojmu praga, kao graničnom elementu između unutrašnjeg i spoljašnjeg sveta, pridaje veliki značaj u objašnjavanju prostora ljudske egzistencije. Prema njemu, *prag* predstavlja *centar* ljudskog prostora, mesto prelaza iz jednog u drugo polje, mesto prelaza između dva suprotna iskustva – fizičke dimenzije prostora, širokog trodimenzionalnog sveta koji divergira u beskonačnost i psihološke dimenzije prostora koji konvergira u beskonačnost subjektivne unutrašnjosti¹⁵⁰. Ovim objašnjenjem Bolnov zapravo interpretira Hajdegerovu misao da „granica nije ono gde se nešto zaustavlja, već ono odakle nešto započinje svoje postojanje”¹⁵¹.

Pojmovi središta, karaktera i zatvorenosti bitno određuju koncept *doma*, kao *mesta* ili egzistencijalnog prostora ispunjenog značenjem koji ima značaj pre svega u domenu zadovoljenja potrebe za sigurnošću. U savremenim društvima, ne dešava se jednostavni *nestanak* doma, odnoson nestanak ljudske egzistencije, već umnožavanje značenja doma, koje nastaje kao posledica sve veće diferencijacije društvenih aktivnosti, uloga i potreba koje ljudi imaju i fleksibilnosti koja je povezana kako sa ekonomskim tako i sa kulturnim aktivnostima, ali takođe i zahvaljujući promenama u društvenim odnosima i shvatanju pojma sigurnosti – koji upućuje i na dom, privatnost, mir, stabilne odnose, itd¹⁵².

¹⁴⁹ Egenter, N. (2002). Otto Friedrich Bollnow's Anthropological Concept of Space: A Revolutionary New Paradigm Is under Way. *The Internet Journal of Architecture*. December 2002. str. 4-5. E-journal: <http://thedesignershut.com/archi%2Djournal/view.asp?id=40&flag=7> (pristupljeno: 10.01.2014.).

¹⁵⁰ Bollnow, O. F. (2011 [1960]). *Human space*. London, UK: Hyphen Press. str 150.

¹⁵¹ Heidegger, M. (1996 [1953]). *Being and Time*. Albany, NY: State University of New York Press. str.154. (slobodan prevod autora rada).

¹⁵² Bauman, Z. (1998). *Globalization: The Human Consequences*. New York, NY: Columbia University Press. i Bauman, Z. (2011). *Tekuća modernost*. Zagreb: Pelago.

4. KORELACIJA LJUDSKE EGZISTENCIJE I STAMBENOG PROSTORA

„Odnos čoveka i prostora nije ništa drugo
do stanovanje suštinski zamišljeno”¹⁵³.

Za esencijalno čitanje faktora koji utiču na koncepte savremenog stanovanja u drugoj polovini 20. i početkom 21. veka, nužno je terminološki objasniti i suštinski razumeti pojmove koji definišu i bliže objašnjavaju stanovanje. Nasuprot s jedne strane utilitarnog shvatanja stana kao Korbizijeove *mašine za stanovanje*¹⁵⁴ (fr. *machines à habiter*), stanovanje predstavlja više od pukog smeštaja projektovano po fizičko-

¹⁵³ Hajdeger, M. (1982 [1951]). *Mišljenje i pevanje*. Beograd: Nolit. str.98.

¹⁵⁴ Le Korbizije (1999 [1923]). *Ka pravoj arhitekturi*. Beograd: Građevinska knjiga.

antropološkim merama. Kako Gaston Bašlar opisuje čovekov intimitet u svojoj knjizi *Poetika prostora*, sliku stambenog prostor predstavlja *topografijom našeg intimnog bića*¹⁵⁵. Ovo potvrđuje i Sloterdajkov stav da je stambeni prostor *kompleksno ostrvo*¹⁵⁶ kreirano za jednu osobu ili porodicu i predstavlja minijature univerzuma koji mogu da se nasele po modelu svetova; da je jedno ostrvo sposobno da bude svet za sebe.

Kao *ukupna društvena pojava*, stanovanje deluje prostorno i vremenski i predstavlja jednu od glavnih aspiracija čovečanstva. Stanovanje kao egzistencijalna potreba ljudi obuhvata širok spektar segmenata življenja u stambenom prostoru. Dok objašnjavajući šta predstavlja dom, Georg Zimel definiše taj prostor kao složenost prostora bivstvovanja, kako navodi Holander¹⁵⁷.

Fenomenološki pristup suštini pojma stanovanja ogleda se u radovima Martina Hajdegera, Bolnova I Emanuela Levinasa. Ono što je zajedničko u njihovim stavovima je da *biti-kod-kuće* i *stanovati* znači više od osnovnih aktivnosti koje čovek obavlja u svom stambenom prostoru (odmor, obedovanje, održavanje higijene) zajedno sa drugim aktivnostima kao što su rad i putovanje. *Stanovati, graditi kuću* i *biti kod kuće* za njih predstavljaju osnovne aspekte ljudskog postojanja. Zajednički imenitelj navedenih stavova je da *biti čovek* znači *stanovati*.

U svom delu *Biće i vreme*, Hajdeger na formalan način objašnjava osnovni uslov ljudskog postojanja (nem. *Dasein*) kao *bivstvovanje-u-svetu*¹⁵⁸ (eng. *being-in-the-world*) – posmatrajući bivstvovanje u kontekstu ljudske egzistencije u prostoru. Konkretizujući pristup kojim opisuje način na koji ljudi bivstvuju na zemlji, on dalje razmatra odnos između građenja prostora i ljudskog bivstvovanja u tom prostoru: „čovek biti - to znači: kao smrtnik biti na zemlji, znači: stanovati”¹⁵⁹. Prema Hajdegeru, mi smo skloni da mislimo da gradimo kuću ili sklonište u cilju prebivanja na nekom mestu, tako da smo postigli stanovanje pomoću građenja, a u tom kontekstu

¹⁵⁵ Bašlar, G. (2005 [1958]). *Poetika prostora*. Čačak – Beograd: Gradac.

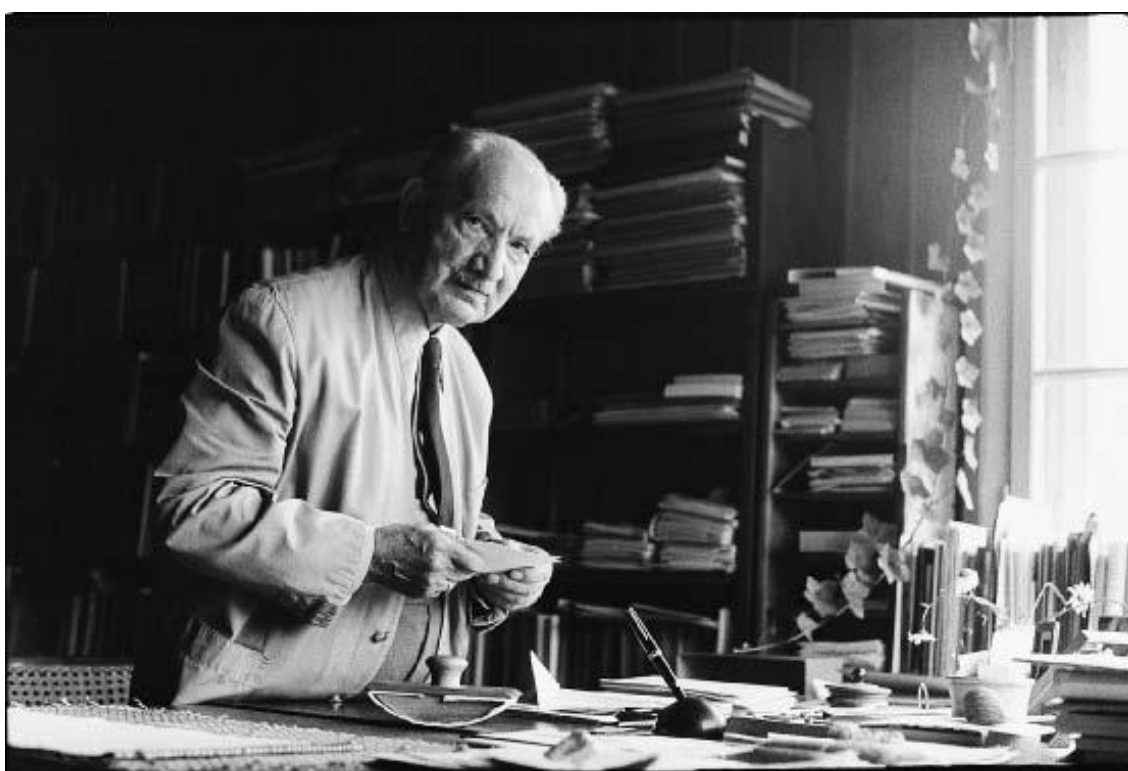
¹⁵⁶ Sloterdijk, P. (2009). Spheres Theory: Talking to Myself about the Poetics of Space. *Harvard Design Magazine*. Spring/Summer 2009. No. 30. str. 4.

¹⁵⁷ Hollander, J. (1991). It all depends. Social research. u: Mack, A. (ed). *Home: A Place in the World*. vol. 58. No.1, New York, str. 25 – 43.

¹⁵⁸ Heidegger, M. (1996 [1953]). *Being and Time*. Albany, NY: State University of New York Press.

¹⁵⁹ Hajdeger, M. (1982 [1951]). *Mišljenje i pevanje*. Beograd: Nolit. str. 87.

stanovanje i građenje su jedno prema drugom u odnosu cilja i sredstava. Međutim, on kritikuje ovaj odnos, jer po njegovom mišljenju građenje nije samo sredstvo i put ka stanovanju: kuća je stvarno stanište, a stanovanje je način na koji ljudi bivstvuju na zemlji. Samo ako smo sposobni za stanovanje, tad možemo graditi, jer „mi ne stanujemo zato što smo gradili, već gradimo i gradili smo, ukoliko stanujemo, to jest ukoliko jesmo *kao stanovnici*”¹⁶⁰. *Biti stanovnik* ne odnosi se ovde samo na antropološke karakteristike ljudskih bića, već podrazumeva neku vrstu imperativa jer „smrtnici uvek iznova traže suštinu stanovanja [...] Oni tek moraju naučiti da stanuju”¹⁶¹.



Slika 6. Martin Hajdeger (Messkirch, 26.10.1889. - Messkirch, 26.05.1976.) – Portret filozofa.

Hajdeger dalje u svom eseju *Građenje, stanovanje, mišljenje* proširuje ovaj pojmovni obim, obraćajući pažnju ne samo na fizičke nego i na međurelacijske i teološke aspekte stanovanja, koje za njega ima četiri osnovna svojstva. Ovde je reč o njegovoj teoriji četvorstva (nem. *Geviert*) koje sačinjavaju *zemlja, nebo, božanstva* i *smrtnici*. Putem njih definiše način na koji ljudi postoje na zemlji, pod nebom među smrtnicima i

¹⁶⁰ Hajdeger, M. (1982 [1951]). *Mišljenje i pevanje*. Beograd: Nolit. str. 87.

¹⁶¹ *Ibid.*, str. 87.

pred bogovima. Grupiše ih u dve entitetske kategorije od kojih jednu čine *zemlja i nebo*, a drugu *smrtnici i bogovi* i povezuje ih u jedinstven koncept tako što tvrdi da *na zemlji znači pod nebom*, dok oba ova pojma takođe znače *ostajanje pred božanstvima* i uključuju *pripadanje ljudskoj zajednici*¹⁶². Ističe nužnost sva četiri aspekta bivstvovanja kako bi ono uopšte bilo moguće, jer četvorstvo - zemlja, nebo, božanstva i smrtnici - pružaju *jedinstvenu* referentnu tačku za ljudsku egzistenciju u prostoru i samim tim i priliku ljudima za refleksijom i poštovanjem prema svojoj lokaciji u svetu. Tumačenje ovog stava može implicirati da bivstvovanje nije ograničeno na domen kuće, čemu Bolnov suprotstavlja svoj stav prema kome čovek obezbeđuje postojanje ukorenjujući se za zemlju čvrstim zidovima svoje kuće: „čoveku je potrebno čvrsto mesto za stanovanje ako ne želi da se bespomoćno razvlači tokom vremena”¹⁶³. On takođe kaže da je kuća primarni svet ljudskog postojanja: „pre nego što je *bačen u svet*, čovek je prvo položen u kolevku kuće”, ali se i slaže sa Hajdegerom u stavu da čovek mora naučiti da stanuje. Stanovati, dakle, nije samo jedna od mnogih ljudskih aktivnosti, već odlučnost čoveka da realizuje svoje pravo postojanje. U okviru svog fenomenološkog istraživanja Bolnov dolazi do uvida da je osnovni karakter kuće u vezi sa razlikom između unutrašnjeg i spoljašnjeg prostora. Građenjem kuće čovek oblikuje univerzalni prostor svog sigurnog i privatnog mesta, čiji zidovi predstavljaju granice između unutrašnjeg i spoljašnjeg prostora. Te granice nisu potpuno zatvorene, već na njima postoje otvori u obliku prozora i vrata koji unutrašnji svet povezuju sa spoljašnjim¹⁶⁴. Ovim stavom Bolnov naglašava prioritet kuće kao sigurnog mesta.

Poput Bolnova, i Levinasova razmišljanja su u suprotnosti sa Hajdegerovim razumevanjem pojma stanovanja iz dela *Biće i vreme*, u kojem navodi da je *biti kod kuće* (eng. *being at home*) fundamentalni aspekt našeg postojanja, iako je u ljudskoj svakodnevnici sakriven od strane dominantnog *being at home in the world*¹⁶⁵, dok Bolnov tvrdi da je *biti kod kuće u svetu* (eng. *being at home in the world*) egzistencijalni aspekt ljudskih bića koji se ne može svesti na osnovna negativna iskustva kao što je u Hajdegerovoj analizi. I za Levinasa je - *biti kod kuće* (eng. *being*

¹⁶² Hajdeger, M. (1982 [1951]). *Mišljenje i pevanje*. Beograd: Nolit. str. 88.

¹⁶³ Bollnow, O. F. (1961). Lived-space. *Universitas* 15.4. (str. 31–39). str. 33 (slobodan prevod autora rada).

¹⁶⁴ *Ibid.*, str. 147.

¹⁶⁵ Heidegger, M. (1996 [1953]). *Being and Time*. Albany, NY: State University of New York Press. str. 188.

at home), neophodan uslov da živimo sopstveni život u spoljnom svetu: „čovjek se ponaša u svetu kao da je u njega stupio iz jednog privatnog područja, iz jednog kodkuće, u koje se u svakom trenutku može povući“¹⁶⁶. *Being at home* je polazna tačka i cilj u isto vreme našeg *being in the world*. Ovakav stav za Levinasa znači da se stanovanje ne nalazi u niti je izvedeno iz objektivnog sveta, nego se objektivni svet nalazi u relaciji sa stanovanjem.

Da bi otkrio u čemu se sastoji suština stanovanja, Hajdeger se okreće jeziku i u etimološkim korenima reči pronalazi značenja koja povezuje u jedan koncept. On objašnjava da nemačka reč *Wohnen* znači *živeti u, naseliti* i ima svoje etimološke korene u starosaksonskoj reči *wuon* koja znači ostati (eng. *to stay*) ili prebivati (eng. *to reside*), kao i gotskoj reči *Wunian* sa dodatnim značenjem *biti zadovoljan* ili *miran* (eng. *satisfied* ili *pacified*). Engleska reč *to dwell* (stanovati) dolazi od staroengleske reči *dwellan* koja znači *nastaviti na jednom mestu* (eng. *to continue in one place*). Očito je da savremene reči imaju slično etimološko poreklo i značenja koja se prepliću. Dok u slovenskim narodima ovaj pojam sa nekoliko varijabiliteta se nalazi gotovo u svim jezicima i ispoljava ista značenja. Etimološki gledano, sinonimi *stanovati, prebivati, nastávati, obitávati, živ(j)eti* iz sprskog ili hrvatskog jezika imaju gotovo ista značenja i u drugim slovenskim jezicima, kao što su reči u ruskom *жить, обитать* i *пребывать*; poljskom *żyć*; češkom i slovačkom *přebývat* i *žít*; ili bugarskom *обитавам* i *живея*. Koreni svih ovih sinonima se prepliću i imaju ista značenja, predstavljaju življenje ili zadržavanje na nekom konkretnom mestu, boravljenje ili domovanje na određenoj lokaciji u kraćem ili dužem vremenskom periodu¹⁶⁷. Ipak, sva ova originalna značenja govore nešto o stanju duha na kome je reč *stanovanje* zasnovana, a to je da čovek traži satisfakciju ili mir, da bude slobodan i sačuvan od opasnosti. Da bi te želje ispunio on stvara odgovarajuće mesto, odnosno gradi kuću.¹⁶⁸ Objasnjavajući *čtetvorstvo* kao pojam koji znači sačuvati zemlju, primiti nebo, čekati božanstva i interakciju sa smrtnicima, kao i oslanjajući se na etimološka značenja analiziranih pojmova Hajdeger dolazi do slične definicije stanovanja kao i Bolnov koji koristi vezu između unutrašnjeg i spoljašnjeg prostora. U suštini, oba filozofa smatraju

¹⁶⁶ Levinas, E. (2006 [1961]). *Totalitet i beskonačnost*. Beograd: Jasen. str. 131.

¹⁶⁷ Anić, V. (2003). *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber i Vujanić, M. (2007). *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.

¹⁶⁸ Hajdeger, M. (1982 [1951]). *Mišljenje i pevanje*. Beograd: Nolit. str. 87 - 91.

da je stanovanje konstantna potraga za balansom i stabilnošću koja se oblikuje unutar kuće, čovekovog staništa.

Levinas takođe naglašava značaj koji kuća ima za ljudski život u svom stavu da se ona ne treba smatrati samo instrumentom koji služi kao sklonište, usred mnogih drugih instrumenata koje ljudska bića imaju na raspolaganju, već naglašava da kuća zauzima privilegovano mesto u „sistemima svrha u okviru kojih se nalazi ljudski život”¹⁶⁹. Iako se može uživati živeći u kući, privilegovana uloga kuće ne sastoji u tome da je ona cilj ljudske aktivnosti, već u tome da je ona njen uslov i, u tom smislu, njen početak.

I Peter Cumtor u svom delu „Misliti arhitekturu” govori o materijalizaciji koncepta stanovanja kroz način na koji razume teorijske stavove Hajdegera:

„U svom eseju *Građenje, stanovanje, mišljenje* Martin Hajdeger kaže: „Boravak među stvarima temeljno je obeležje čovekovog bitka”. To razumem tako da se nikada ne nalazimo u nekom apstraktumu, nego uvek u svetu stvari, čak i onda kad mislimo. I dalje čitam Hajdegera: „Čovekov odnos prema mestima i pomoću mesta prema prostoru počiva na stanovanju”.

Pojam stanovanja, onako široko shvaćen kako to čini Hajdeger, kao življenje i mišljenje na mestima i u prostorima, sadrži tačno ukazivanje na ono što za mene kao arhitektu znači realnost.

¹⁶⁹ Levinas, E. (2006 [1961]). *Totalitet i beskonačnost*. Beograd: Jasen. str. 131.



Slika 7. Fragment fasade porodične kuće Cumtor iz 2003/04. godine, u Graubindenu, Hur, CH, arhitekta Peter Cumtor.

To nije realnost teorija odvojenih od stvari, to je realnosti konkretnog graditeljskog zadatka koji cilja na to stanovanje koje me zanima, na koje želim usmeriti svoju zamisao. To je stvarnost građevinskih materijala – kamena, tkanine, čelika, kože... – i stvarnost konstrukcija koje primenjujem da bih podigao graditeljsko delo u čija svojstva pokušavam prodreti svojom moći predočavanja, trudeći se oko smisla i osećaja, ne bi li se možda upalila istra uspelog graditeljskog dela u kom bi se mogao skućiti čovek.

Stvarnost arhitekture je ono konkretno, ono što je postalo formom, masom i prostorom, njeno telo. Nema ideje osim one u stvarima¹⁷⁰.

¹⁷⁰ Zumthor, P. (1999). *Thinking Architecture (Architektur denken)*. Basel, Boston, Berlin, Zagreb: Birkhäuser, (Zumthor, Peter: *Misliti arhitekturu*, AGM, 2003.). str. 31-32.

Pojam kuće se u ovim konceptima Hajdegera, Bolnova i Levinasa posmatra kao stanište, ljudski konstrukt koji na ovom teorijskom nivou može imati više dimenzija. Te dimenzije ogledaju se u njenom karakteru koji može biti posmatran kako sa fizičkog sa jedne strane, tako i sa psihološkog i sociološkog aspekta sa druge strane što je, kao pojam, diferencira od pojma doma.

5. FENOMENOLOŠKI POJMOVI KUĆE I DOMA

„Čovek je životinja koja pravi dom za sebe dajući svom telu imaginarnu ekstenziju, projektujući je u prostor koji može zvati svojim”¹⁷¹.

Emocionalno osnovan odnos između korisnika i stambenog prostora predstavlja dom. Njihov odnos je lokalizovan negde u ideji, ali nije neophodno da ta ideja bude fizički manifestovana u prostoru stana. Tome svedoči i fenomen osećaja *kao kod kuće* koji imamo u prostoru ni sličnih fizičkih karakteristika našeg doma. Posedovanje jedinstvenog fizičkog skloništa ne predstavlja neophodan slučaj, niti dovoljan uslov za

¹⁷¹ Laermans, R. (2010). Communicative Sovereignty. u: Seijdel, J. (ed). *Open. Beyond Privacy New Perspectives on the Private and Public Domains*. No. 19. (str 6-16). (slobodan prevod autora rada).

socio-psihološki doživljaj doma¹⁷², te se on ne svodi na korišćenje stambenog prostora isključivo u praktične svrhe.

Zapadna kultura tumači dom kao fizičku strukturu, kao što je kuća. Nju Alison Blant i Robin Dauling¹⁷³ opisuju kao *idealan* ili *udoban* domi. Poreklo ovakvog ideala poimanja doma, nastao u zapadnoj kulturi nakon Drugog svetskog rata, čita se u kućama urbane periferije, gde se verovalo da rad i dom trebaju biti i fizički i konceptualno odvojeni. Rezultat ovakvog shvatanja su bila velika zoniranja gradova, stvaranje satelitskih naselja, *mašina za stanovanje* i džinovskih monofunkcionalnih naselja sa kućama u *idiličnim travnjacima*.

Blant i Dauling navode da se pod *idealnim domom* smatralo da je sačinjen od heteroseksualnog jezgra porodice, u individualnom vlasništvu, i da se vezuje za srednju i višu društvenu klasu¹⁷⁴.

Uprkos tendenciji da se ovi termini koriste kao sinonimi, među njima postoje značajne razlike. Takođe, odnosi između termina doma i kuće su od jedinstvenih, gotovo sinonima, do vrlo razdvojenih u pojedinim kulturnim i istorijskim kontekstima, te ih je potrebno uspostaviti i definisati. U kontekstu ovog istraživanja, kuća i dom se tretiraju kao dva različita elementa koja se mogu sjediniti da bi se ostvarilo jedinstveno iskustvo. Kako Blant i Dauling navode imaginacija doma može biti povezana sa brojnim mestima i mnogim geografskim širinama¹⁷⁵. Kuća nije nužno dom, kao što dom nužno ne mora da bude kuća, već prostorno, fizičko okruženje sa posebnim značajem i značenjem za pojedinca ili porodicu. Dakle, dom ne mora da znači samo stambenu jedinicu, već može da bude i neki prostor (vikendica, kuća izvan grada, itd.) u kojem pojedinac ne provodi mnogo vremena, ali da za njega ima posebno značenje. Jer, danas, u uslovima sve veće mobilnosti i sve bržeg ritma života, dom za pojedinca može da označava mesto za predah od kretanja, od putovanja, od užurbanosti i iscrpljenosti. To može biti i mesto okupljanja i zajedništva, koje pojedinac (ili porodica) posećuje tokom dužeg vremenskog perioda, ili mesto na kojem se pojedinac oseća

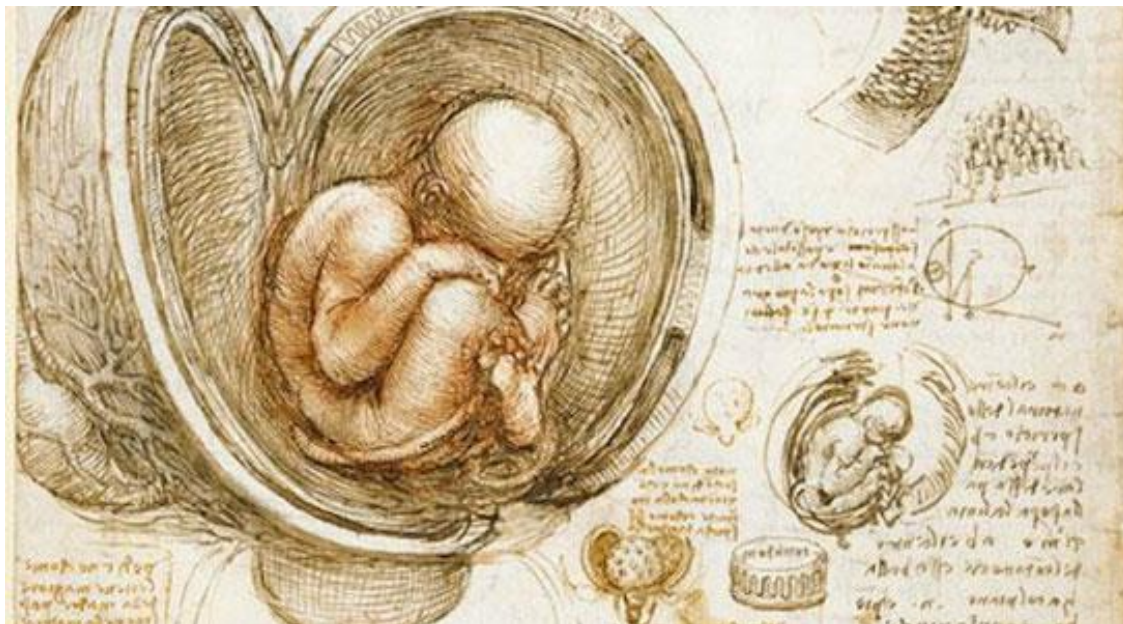
¹⁷² Kubet, V. (2009). Novi aspekti fleksibilnosti stambenih prostora. *Nauka + Praksa*, 12.1. str. 97-100. str. 98.

¹⁷³ Blunt, A., Dowling, R. (2006). *Home. Key Ideas in Geography*. London, UK: Routledge. str. 83.

¹⁷⁴ *Ibid.*, str. 85.

¹⁷⁵ *Ibid.*, str. 88.

prijatno i u kojem uživa da upražnjava određene aktivnosti, sam ili okružen ljudima sa kojima ostvaruje prijatan odnos. Dom je posebno mesto u odnosu na sva druga i on predstavlja jedno mesto nasuprot mnogim.



Slika 8. Fragment crteža fetusa u majčinoj utrobi. *Fetus*, Leonardo da Vinči (*Leonardo di ser Pietro da Vinci*), 1510-1513. – Majčina utroba kao prvi čovekov dom.

Razlikovanje kuće i doma predstavlja ontološko pitanje. Sve do današnjeg digitalnog doba, različitost između *zavičaja*, *urođenosti* i iskonskog *staništa* bila je upisana u istoriju metafizike kao razlika između *bitka* i *bića* čoveka¹⁷⁶. Hajdeger je u *Pismu o humanizmu* iz 1946. godine skovao jezik, pojmove i metafore o iskonskom domu i novovekovnom bezavičajnom lutanju čoveka. Čovek, kao pastir bitka, ima potrebu za kućom u određenom zavičajnom prostoru koji dešifruje zemlju, nebo, smrtnike i besmrtnike njegovog bivstvovanja¹⁷⁷. Deridina dekonstrukcija odredila je, kako to pokazuju teorijske studije o savremenoj arhitekturi, drugačiji način razumevanja kuće i doma, gde oba pojma predstavljaju identitet u razlici¹⁷⁸.

I u etimološkom pristupu mogu se shvatiti razlike i uspostaviti odnos između kuće i doma. Kako reči ne koristimo za opisivanje predmeta, već i da izrazimo ideje, tako

¹⁷⁶ Paić, Ž. (2008). Nove strune tehokulture: arhitektura uronjenih slika, Tkh - *Pravo na teoriju*. br. 16, Beograd: Tkh-centar za teoriju i praksu izvođačkih umetnosti- Magacin, str. 40 – 46.

¹⁷⁷ Hajdeger, M. (2003). *Pismo o humanizmu*. Beograd: Plato. str. 113.

¹⁷⁸ Derrida, J. (1979). *Writing and Difference*. London, UK: Routledge & Keagan Paul. str. 146.

jezik predstavlja odraz toga kako mi razmišljamo. Žan Pol Sartr navodi kako „imenovanje stvari nosi u sebi dovođenje trenutnih, nereflektovanih, možda čak i zapostavljenih događaja u ravan refleksije i objektivne svesti”¹⁷⁹, ali je nemoguće zapostaviti činjenicu da se u većini jezika pojmovi imenuju na drugačiji način, u zavisnosti od različitog kulturnog konteksta.

5.1 Kuća

„Kuća je jedno oruđe: polje čiste praktičnosti. Ali jedno uvek prisutno osećanje, samo po sebi preplavljujuće, odmah ju je pretvorilo u predmet jedne posebne naklonosti: izjednačavati kuću sa sobom, navoditi je na to da kaže „Ja postojim”, da zrači ispoljavanje osećajnog ja: arhitektura. Na ovom prelazu iz krajnost u krajnost, od funkcije da služi do funkcije da znači, nalazi se arhitektura”¹⁸⁰.

5.1.1 Etimologija

Reč kuća u semantičkom smislu označava sklonište i podrazumeva da je sačinjena od ivica, zidova, krova, vrata i mnogih drugih materijalnih karakteristika¹⁸¹. Reči *kuća* je poreklom iz praslovenske grupe jezika, nastala u prvim vekovima nove ere i kroz vreme je zadržala isto značenje na prostorima južnih i istočnoslovenskih jezika¹⁸². Najčešće korišćene reči u kontekstu svojih kulturnih prostora, poput italijanskog *casa*, francuskog *maison*, slovenačkog *hiše* ili mađarskog *ház*, staroengleskog i švedskog *hus* označavaju čovekovo prebivalište, više u kontekstu fizičke strukture, ali delom i

¹⁷⁹ Sartr u knjizi Rybczynski, W. (1987). *Home: A short history of an idea*. New York, NY: Penguin books, str. 21 (slobodan prevod autora rada).

¹⁸⁰ Le Korbizije prema: Benton, T. (1987). *Les Villas de Le Corbusier et Pierre Jeanneret 1920-1930*. Paris: Philippe Sers, str. 83., citat preveden u magistarskoj tezi: Blagojević Lj. (1998). *Odnos funkcije i forme u modernoj arhitekturi Beograda na primeru porodične kuće/vile u periodu između dva svetska rata*. Beograd: Arhitektonski fakultet u Beogradu. str. 23.

¹⁸¹ Rykwert, J. (1991). *House and Home. Home: A Place in the World*, br 58 (1), New York, NY: New York University Press. (str. 51–64). str. 54.

¹⁸² Vlajić Popović, J. (2013). *Rečite reči*. Beograd: Zavoda za udžbenike. str. 112.

emocionalni prostor doma¹⁸³. Oni ukazuju na značajnu sličnost sa terminom *kuća*, kao i za latinsku imenicu *casa*, koja označava prebivalište, kolibu, manji i skromniji objekat.

Kuća u srpskom jeziku tradicionalno označava prostoriju s ognjištem – „skrovište s ognjištem oko koga se kupila velika porodica”¹⁸⁴. Etimološki gledano u slovenskim jezicima, reč je proistekla iz jednog *ugla*, tj. od unutrašnjeg, zavučenog ili ognjišta koji se i danas zove *kut*. Čitljivost veze ognjišta i kuta jasno se uočava u nekim jezicima, kao npr: makedonskom –*kam* (mesto desno od ognjišta, ugao), bugarskom – *към* (ugao pored peći gde se može sesti, nečije lično mesto gde se može sesti pored ognjišta, ugao), slovački –*kut* (ravan prostor na peći) i ruski –*кym* (zadnji deo peći, prostor između peći i zida, čak i kuhinja). Dodavanjem sufiksa –*ja* na imenicu *kut* pravilno se dobija *kuća*. Kako se u mnogim slovenskim sredima danas drugačije izgovara ovaj pojam, on je ipak proistekao is iste tvorbe, jer se grupa –*tj*– različito ponaša u raznim slovenskim jezicima. Na mestu srpskog ili hrvatskog –*ć*– u drugim jezicima poput bugarskog je –*щ*– ili –*ч*– u slovenačkom ili u istočnoslovenskim jezicima. Ovakvom fonetskom poduranju oblika reči *kuća* (slo. *koča*, bg. *къца*, ukr. *куча*, ru. *куча* ili *кутя* i praslov. *кътъ*) uklapa se i njena sematička rekonstrukcija¹⁸⁵. Kada se poveća broj prostorija, onda se ona prostorija u kojoj je vatra zove *kuća*, isto i kao cela *kuća*, iako je česti imala samo tu jednu prostoriju. I to je jezički fenomen.

5.1.2 Privatni aspekt kuće

Kuća, sa prostornim elementima koji je ograničavaju predstavlja materijalno otelovljenje stanovanja. Granice tog trodimenzionalnog, zatvorenog prostora predstavljaju, sa jedne strane, konkretnu razdvojnu ravan između spoljašnjeg i unutrašnjeg prostora i analogno tome, a posmatrano u kontekstu kuće, distinkciju između javnog i privatnog prostora. Privatnost prostora u kome živimo nam pruža osećaj sigurnosti, jer i zakonom zaštićen, nikome u njega nije dozvoljen ulaz bez odobrenja njegovog vlasnika, osim u specijalnim okolnostima, pravno gledano.

¹⁸³ Csikszentmihaly, M., Rochberg-Halton, E. (1982). *The Meaning of Things: Domestic Symbols and the Self*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. str. 121.

¹⁸⁴ Skok, P. (1971). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. str. 221.

¹⁸⁵ Vlajić Popović, J. (2013). *Rečite reči*. Beograd: Zavoda za udžbenike. str. 112-115.

Govoreći o *nepovredivosti kuće*¹⁸⁶ koja čoveku pruža sigurnost i praveći analogiju sa svetim mestom – hramom kao kućom božijom, Bollnow prostoru kuće daje gotovo sakralni karakter citirajući holandskog filozofa religije van der Leova (*Gerardus van der Leeuw*) da su *kuća i hram suštinski jedno*¹⁸⁷.

Arhitektonski elementi koji garantuju privatnost kuće predstavljaju filtere protekcije koji omogućavaju njihovu (polu)propustljivost. Svaki stambeni prostor zahteva otvore prema spolja koji će dopustiti ulaz i izlaz. Vrata su elementi koji dozvoljavaju otvaranje i zatvaranje, a onaj koji stanuje u kući odlučuje o tome koga će unutra pustiti, a koga ne, što obezbeđuje ličnu slobodu unutar sopstvenog područja. Esencijalne stvari za ovaj socijalni mehanizam su brava i ključ. Drugi element kojim se unutrašnji prostor povezuje sa spoljašnjim je prozor – koji ne služi samo za propuštanje dnevnog svetla, već i kao *oko kuće*¹⁸⁸ koje nam dozvoljava da posmatramo spoljašnji svet. Često je i ova međurelacija filtrirana, npr. zavesama koje dozvoljavaju pogled ka spolja, ali ne i od spolja ka unutra.

5.1.3 Značenje kuće

Osvrćući se na pretpostavku da „ljudi slede određene ciljeve i da se vode određenim vrednostima“¹⁸⁹ koju pronalazi u stavovima Čikscentmihalja i Ročberg-Haltona, kao i na teoretske diskusije Rapoporta o značenju stanovanja¹⁹⁰ i Holovo (*Edward Twitchell*

¹⁸⁶ Zbog opasnosti, nesigurnosti i povredivosti spoljašnjeg prostora, čoveku je potreban prostor u koji će moći da se skloni i odmori, povuče i opusti, koji će mu pružiti osećaj nepovredivosti. Osnovni zadatak kuće je da čoveku pruži mir i to je ono što prostor sigurnosti odvaja od prostora opasnosti - Bollnow, O. F. (2011 [1963]). *Human space*. London, UK: Hyphen Press. str. 125.

¹⁸⁷ Bollnow, O. F. (2011 [1963]). *Human space*. London, UK: Hyphen Press. str 134.

¹⁸⁸ Egenter, N. (2002). Otto Friedrich Bollnow's Anthropological Concept of Space: A Revolutionary New Paradigm Is under Way. *The Internet Journal of Architecture*. December 2002. str. 5. izvor: E-journal:<http://thedesignershushub.com/archi%2Djournal/view.asp?id=40&flag=7> (pristupljeno: 15.12.2013.)

¹⁸⁹ Csikszentmihaly, M. i Rochberg-Halton, E. (1982). *The Meaning of Things: Domestic Symbols and the Self*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. (slobodan prevod autora rada).

¹⁹⁰ Rapoport, A. (1977). *Human aspects of urban form*. Oxford, UK: Pergamon Press.; Rapoport, A. (1981). Identity and environment: A cross-cultural perspective, u: Duncan, J. S. (ed). *Housing and Identity: Cross-cultural perspectives*, London, UK: Croom Helm. (str. 6-35).; Rapoport, A. (1988). Levels of meaning in the built environment, u: Poyatos, F. (ed). *Cross-*

Hall) razlikovanje različitih svojstava stambenog prostora¹⁹¹, Kulen u svojim esejima *Culture, Lifestyle and the Meaning of a Dwelling* i *House, Home and Dwelling* raspravlja o značenjima koje stambeni prostor ima za čoveka.

Prema Kulenu, odnos čoveka prema svom neposrednom okruženju, ispunjenom objektima koji čine njegov egzistencijalni svet, sadržan je u značenjima koje ti objekti imaju za čoveka. Pod objektima se, ovde, podrazumevaju stvari prema kojima se čovek orijentiše i koje formiraju fokalne tačke oko kojih se čovekove aktivnosti mogu organizovati. „Objekti imaju značenje za čoveka u smislu mogućnosti koje nude za njegove aktivnosti i namere”¹⁹². To znači da objekti imaju određena svojstva koja su u vezi sa namerama i ciljevima individue. Odnos između svojstava objekata i namera, odnosno ciljeva individue Čemero (*Anthony Chemero*) je definisao terminom *priuštivost* ili *omogućavanje* (eng. *Affordance*)¹⁹³ oslanjajući se na Gibsonovu (*James Gibson*) teoriju priuštivosti¹⁹⁴.

Na funkcionalnom nivou, svojstva okruženja se doživljavaju kroz njihovu priuštivost: stolica omogućava sedenje; čvrsta, ravna podloga dozvoljava neometano kretanje po njoj; otvor u zidu omogućava prolaz; kuća omogućava zaklon, a soba privatnost, itd. Ova svojstva okruženja predstavljaju jedan aspekt dinamičkog odnosa između čoveka i okruženja. Drugi aspekt su radnje čoveka koje imaju određenu nameru, a on se prepoznaje po izboru i otkrivanju značajnih svojstava okruženja. „Izbor selektovanih objekata ograničeno je spoznajnom podudarnošću između svojstava objekta i

cultural perspectives in nonverbal communication. Toronto, ON: C. J. Hogrefe. (str. 317-336).; Rapoport, A. (1990). *The meaning of the built environment*. Tucson, AZ: University of Arizona Press.

¹⁹¹ Hall, E.T. (1966). *The Hidden Dimension*. Garden City, NY: Doubleday & Company.

¹⁹² Coolen, H. (2009). House, Home, and Dwelling. u: M. Lux, L. Sýkora i O. Poláková (eds.), *Changing Housing Markets: Integration and Segmentation*. Paper presented at conference. Prague: ENHR, (str.1-12). str. 4. (slobodan prevod autora rada).

¹⁹³ Chemero, A. (2003). An Outline of a Theory of Affordances. *Ecological psychology*. 15(2) str. 181–195.

¹⁹⁴ U ekološkoj psihologiji Džejmisa Gibsona (*James Gibson*) (1979) pojavljuje se *koncept priuštivosti* koji jednostavno definiše da „*priuštivost* sredine ju ono što ona *nudi* životinjama, ono što obezbeđuje i čime ih snabdeva, u dobru i zlu”. Ovom teorijom se implicira da su *priuštivosti* resursi koje okruženje nudi bilo kojoj životinji koja je sposobna da ih opazi i iskoristi. Kao takve, priuštivosti su značajne životinjama jer obezbeđuju mogućnosti za određeni način ponašanja. Time one postaju svojstvima okruženja. Gibson, J. J. (1977). *The theory of affordances*. u: Shaw, R., Bransford, J. (eds). *Perceiving, Acting and Knowing*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

individualnih funkcionalnih sposobnosti i namera"¹⁹⁵. U tom smislu značenje čini prirodu objekta za pojedinca za kog taj objekat postoji, a koje ga istovremeno razlikuje od drugog objekta. Ono nije nasledno sa objektom, niti je njegov atribut, već postoji u međusobnom odnosu između pojedinca i objekta koje se definiše imenom koje pojedinac dodeljuje tom objektu i u tom smislu jedan objekat može imati drugačije značenje za drugačije ljude.



Slika 9. „Iako je teško kvantifikovati, ljudi osećaju da su u intimnom prostoru svog doma, vezuju se za nematerijalni prostor kuće”- navodi Šar (*Adam Sharr*).

¹⁹⁵ Coolen, H. (2009). House, Home, and Dwelling. u: M. Lux, L. Sýkora i O. Poláková (eds.), *Changing Housing Markets: Integration and Segmentation*. Paper presented at conference. Prague: ENHR, (str.1-12). str. 4. (slobodan prevod autora rada).

U ovom kontekstu Kulen stambeni prostor ne posmatra samo sa holističkog aspekta kao objekat okruženja, već i samom objektu u kom se stanovanje odvija dodeljuje svojstva koja se mogu tretirati kao posebni objekti okruženja¹⁹⁶. Ta svojstva su uglavnom fizička (veličina sobe ili broj soba u kući), ali mogu biti i nematerijalne prirode (odlika stalnog mesta). Nekoliko razloga iz kojih značenje stambenog prostora posmatra iz perspektive njegovih odlika su¹⁹⁷:

- a) heterogenost kategorije stambenog prostora (stambena tipologija koja se razlikuje prema tim svojstvima);
- b) shvatanje svojstava stambenog prostora kao razloga zbog kojih ga ljudi menjaju;
- c) oba aspekta (i holistički i svojstveni) su samo dva različita načina posmatranja istog objekta (svaki objekat se sastoji od određenog skupa svojstava);
- d) stambeni prostor ima više potencijalnih upotreba (ljudi traže multifunkcionalne stanove koji mogu imati više značenja, koja su, na prvom mestu, omogućena svojstvima stana).

Uzimajući u obzir oba aspekta odnosa čoveka prema neposrednom okruženju - svojstvena značenja stambenog prostora i koncept priuštivosti - Kulen zaključuje da „značenje koje stambeni prostor ima za ljude leži u funkcionalnom odnosu između svojstava stana sa jedne, i ciljeva i namera ljudi sa druge strane”¹⁹⁸.

Ovaj koncept značenja sličan je Rapoportovom konceptu podsvesnih značenja koja se nalaze u odnosu čoveka i građene sredine¹⁹⁹ u kom razlikuje tri moguća nivoa značenja koje građena sredina potencijalno ima: *Visoki nivo* koji je u vezi sa kosmologijom, pogledom na svet i filozofskim stanovištima; *Srednji nivo* koji je u vezi sa identitetom, privatnosti, statusom, bogatstvom i moć; i *Niži nivo* svakodnevnih značenja koja čine funkcionalna dostupnost, dispozicija mobilijara, kretanje, itd. Prema Rapoportu, arhitektonska teorija se uglavnom bavila značenjima višeg nivoa

¹⁹⁶ Coolen, H. (2009). House, Home, and Dwelling. u: M. Lux, L. Sýkora i O. Poláková (eds.), *Changing Housing Markets: Integration and Segmentation*. Paper presented at conference. Prague: ENHR, (str.1-12). str. 6.

¹⁹⁷ *Ibid.*, str. 6-7.

¹⁹⁸ *Ibid.*, str. 6. (slobodan prevod autora rada).

¹⁹⁹ Rapoport, A. (1988). Levels of Meaning in the Built Environment. u: Poyatos, F. (ed). *Cross-cultural perspectives in nonverbal communication*, Toronto, ON: C.J. Hogrefe. str. 317-336.

zanemarujući druga dva, no iako su i značenja srednjeg nivoa bitna, svakodnevna značenja nižeg nivoa su esencijalna u razumevanju građene sredine, jer su direktno vezana za odnos pojedinca i prostora koji koristi, odnosno njegove specifičnosti²⁰⁰.

Analogija između koncepta priuštivosti i nižih nivoa značenja jasno se sagledava iz ovih stavova Rapoporta i Kulena, što dovodi do zaključka da su „ljudske aktivnosti i građeno okruženje prvenstveno povezani nižim nivoom značenja, a priuštivosti reflektuju podudarnost između strukturalnih odlika okruženja i namera i ciljeva pojedinca”²⁰¹.

5.1.4 Struktura kuće

Govoreći o značenjima kuće Rapoport se osvrće na njenu unutrašnju strukturu i nadovezuje se na kategorizaciju značenja izgrađenog prostora preuzimajući Halovu specifikaciju tri osnovne odlike kuće:

a) *Fiksni* (najčešće strukturalni) elementi, uglavnom pod kontrolom državnog sistema regulacije, koji se retko menjaju, kao što su zid, pod, plafon i sl., podložni dekorativnim, završnim obradama. Ovi elementi, kao individualni delovi strukture doma, se u većoj meri povezuju sa opštim socijalnim, organizacijskim, kulturološkim i institucionalnim značenjima, dok se u manjoj meri vezuju za samoaktualizaciju individue.

b) *Polu-fiksni* elementi su determinisani kao potencijalno promenljive sastavne jedinice doma, počevši od rasporeda nameštaja, pa do primenjenih elemenata dekoracije. Rapoport tvrdi da polu-fiksni elementi doma u daleko većoj meri iskazuju karakter korisnika prostora, naročito ukoliko pod ovom kategorijom svrstavamo izrazito simbolične elemente, kao što su fotografije, umetnička dela, suvenire i slično, preslikavajući identitet na kontekst stanovanja.

c) *Ne-fiksni* elementi se najjasnije iskazuju kroz odeću i slične fizičke konstrukte u okviru doma, vezane direktno za ličnost, koji neverbalno, kako

²⁰⁰ Rapoport, A. (1988). Levels of Meaning in the Built Environment, u: Poyatos, F. (ed). *Cross-cultural perspectives in nonverbal communication*, Toronto, ON: C.J. Hogrefe. str. 317-336.

²⁰¹ Coolen, H. (2009). House, Home, and Dwelling. u: M. Lux, L. Sýkora i O. Poláková (eds.), *Changing Housing Markets: Integration and Segmentation*. Paper presented at conference. Prague: ENHR, (str.1-12). str. 6. (slobodan prevod autora rada).

unutar, tako i van stanovanja iskazuju socijalni identitet i status njihovog korisnika²⁰².

On posmatra stambeni prostor kao kompleksan konstrukt koji se sastoji od mnoštva različitih elemenata, ali i kao prostor u kome se odvijaju određene aktivnosti²⁰³ sa čim se slaže i Šulc kada kaže da kuća, pored svojih fizičkih karakteristika sadrži i značajne psihološke aspekte: „Ona se zamišlja kao sistem osmišljenih delatnosti, konkretizovanih kao prostor koji sadrži mesta raznolike prirode”²⁰⁴.

To znači da se struktura kuće posmatra i kao zatvoren prostorni sistem, podeljen na više pod-sistema - mesta na kojima se odvijaju različite aktivnosti, međusobno povezane uzajamnim dejstvima. Te aktivnosti na različite načine vrše interakciju sa spoljnim svetom, „ali i sa osnovnim pravcima vertikalne i horizontalne”²⁰⁵. Šulc objašnjava da svako mesto ima svoje pravce i smerove i determiniše vertikalnu kao *svetu dimenziju prostora* oslanjajući se na stavove Kastnera, Eliade i Bolnova (*Erich Kästner*) koji naglasavaju njenu semanticku snagu²⁰⁶. Vertikalni pravac ima sakralni karakter, predstavlja put ka *višoj* i *nižoj* stvarnosti (koji kreće od zemlje), odnosno predstavlja vezu između tri kosmička *carstva* – nebeskog, zemaljskog i carstva podzemlja i pakla, što čini *axis mundi* – centralnom osom čovekovog sveta.²⁰⁷ Gaston Bašlar takođe označava *vertikalnost* i *koncentraciju* kao osnovne osobine kuće, gde podrumu i tavanu dodeljuje važna značenja²⁰⁸, dok Bolnov pravce vertikalne i horizontalne vezuje za položaje čoveka u svetu i njegove aktivnosti, dajući značaj njegovom vertikalnom, uspravnom položaju:

„Uspravivši se na noge, čovek je postigao svoj položaj u svetu, osposobio se da očuva svoju nezavisnost prema celom ostalom svetu i da može da oblikuje svet

²⁰² Coolen, H i Ozaki, R. (2004). *Culture, Lifestyle and the Meaning of a Dwelling* http://www.urbancentre.utoronto.ca/pdfs/housingconference/Coolen_Ozaki_Culture_Lifest.pdf (pristupljeno: 10.02.2014.).

²⁰³ Rapoport, A. (1981). *Identity and Environment: A Cross-Cultural Perspective*, u: Duncan, I. S. (ed). *Housing and Identity: Cross-Cultural Perspectives*, London, UK: Croom Helm. (6-35).

²⁰⁴ Nogberg-Shulz, K. (1975 [1971]). *Egzistencija, prostor i arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga. str. 36.

²⁰⁵ *Ibid.*, str. 36.

²⁰⁶ *Ibid.*, str. 23-24.

²⁰⁷ *Ibid.*, str. 24.

²⁰⁸ Bašlar, G. (1969 [1958]). *Poetika prostora*. Beograd: Biblioteka Eseji i Studije. str. 27-54.

pa i samog sebe [...] Ovaj položaj se ne treba shvatiti kao prosto telesan, već kao nešto što određuje i dozvoljava čitav odnos čoveka prema svom svetu [...] Odlazeći na spavanje, on napušta taj svoj položaj [...] Kada ležemo da bismo zaspali i pružamo se po svom ležaju, mi se totalno predajemo svetu...²⁰⁹.

Prema tome, vertikalni pravac ima metafizički karakter, povezujući čoveka sa suštinom svog bića, dok horizontalni pravac ima dijalektički karakter i povezuje čoveka sa svakodnevnim životnim aktivnostima, stvarajući „beskrajnu prostranu ravan koja predstavlja najprostiji model čovekovog egzistencijalnog prostora, kroz koju prodire jedna vertikalna osa“²¹⁰. U kontekstu kuće se, dakle, može reći da se u okviru horizontalne ravni nalaze njeni fizički okviri, dok joj vertikalna linija daje karakter centra, koji je blisko vezan za pojam doma.

Više od svih komponenti koje čine strukturu kuće, ono što određuje njen karakter su konkretne stvari koje se u njoj nalaze. To su Rapoportovi polu-fiksni elementi čije značenje daje identitet prostoru u kom se nalaze. To su istovremeno i elementi nižeg značenja koji su u direktnoj vezi sa odnosom pojedinca prema prostoru koji koristi.

²⁰⁹ Bollnow, O. F. u: Norberg-Shulz, K. (1975 [1971]). *Egzistencija, prostor i arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga. str. 24.

²¹⁰ Norberg-Shulz, K. (1975 [1971]). *Egzistencija, prostor i arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga. str. 24.



Slika 10. Sonefeld kuća (*Sonneveld huis*) u Rotterdamu, NL. Projektovana 1930. godine od strane Brinkmana i der Fluhta (*Brinkman, Van der Vlugt*) koji su, pored arhitekture, dizajnirali i ceo enterijer. Kuća je opremljena najnovijom tehnologijom za tadašnje vreme kako bi se povećalo zadovoljstvo boravka njenih korisnika.

Reč je o nameštaju i upotrebnim predmetima koji imaju operativnu ulogu u procesu stanovanja, koji u sebi sadrže *priuštivost*, a samim tim i značenje koje im korisnik prostora dodeljuje. Ovo značenje može biti sadržano kako u njihovim fizičkim, tako i u nematerijalnim svojstvima. Njihov oblik je nedvosmisleno i neposredno povezan sa određenom funkcijom, ali ti predmeti imaju i psihološku ulogu koja čoveka, kroz aktivnost koju putem tih predmeta obavlja, vezuje za prostor u kom se nalaze. Neki od ovih elemenata predstavljaju žižne tačke kuće, njihov centar: *ognjište* kao arhaično mesto okupljanja porodice koje je kasnije simbolično zamenio *kamin*, a u današnjoj tehnološkoj eri njegovo mesto zauzima *televizor*; zatim *sto* kao mesto na kom se vrši obedovanje, jedna od osnovnih egzistencijalnih potreba čoveka i, po Bolnovu,

prvenstveno srce kuće; i *krevet*, koji je izuzetno važan elemenat Bolnovog antropološkog razmatranja kuće²¹¹.

Krevet predstavlja najvažniji centar kuće, jer je tačka iz koje ujutru ustajemo i odlazimo na posao i u koju se uveče vraćamo posle napornog dana. Ovaj dnevni ciklus odlaska i povratka (u krevet) je reprodukovano na nivou životnog ciklusa: čovek je uglavnom rođen u krevetu i u njemu umire. On naglašava i privatni aspekt kreveta kao najintimniju oblast kuće ili stana koja, generalno, nije dostupna posetiocima, i na kraju, on nam pruža toplotu i komfor koji stvara osećaj spokojstva i sigurnosti. „Krevet postaje, u najdubljem smislu, mesto na kom je koncentrisana pouzdana stalnost života”²¹². Gaston Bašlar dalje tumači kredenac, ormane i fioke, kao stvari koje mogu da se otvore magičnim rečima *Sezame otvori se*. Oni su povezani sa osnovnim aktivnostima sakrivanja i pronalaženja, čuvanja i sećanja, a u njima „živi centar reda, koji štiti čitavu kuću od haosa”²¹³.

Konačno, Mojvisen u svom eseju *Duh stanovanja* daje krajnji značaj ovim elementima posmatrajući društveni razvoj u kom je skvoterski pokret prevazišao arhitekturu, posebno u činjenici da skvoteri mogu bilo koji prostor načiniti stambenim tako što će postaviti nekoliko značajnih elemenata u njega. On stambeni prostor time definiše kao „deo serije objekata koji se mogu proširiti na oblike aktivnosti i kreativnosti” čime zaključuje da „nisu prostori, nego objekti ti koji definišu stambeni prostor”²¹⁴.

²¹¹ Bollnow, O. F. (2011 [1963]). *Human space*. London, UK: Hyphen Press. str 155-156.

²¹² *Ibid.*, str 156-159.

²¹³ Bašlar, G. (1969 [1958]). *Poetika prostora*. Beograd: Biblioteka Eseji i Studije. str. 85-97.

²¹⁴ Meuwissen, J. M. (1984). De geest van het wonen. *Plan - maandblad voor ontwerp en omgeving*. br. 4. str. 5-7. citirano u radu: van Dooren, J. (2005). *At House*. u: Cornelissen, H. (ed). *Dwelling as a figure of thought*. (str. 19-28). Amsterdam, NL: SUN. str. 20.

5.2 Dom

„Nije sam prostor, niti kuća, nego način na koji je naseljen
ono što ga je načinilo domom...“²¹⁵

Kuća predstavlja fizičku strukturu koja pruža utočište za ljude, njena fizičnost i opipljivost omogućuje lako razumevanje i definisanje. Nasuprot tome, dom je koncept koji je, u naučnoj literaturi, često tumačen iz različitih perspektiva, uključujući i socio – prostorni ili psiho – prostorni kontekst, pa čak ga predstavljajući i kao emocionalno *skladište*²¹⁶. U oblasti urbane geografije termin dom predstavlja širok pojam i ima niz različitih i kontradiktornih značenja. Dom se danas često tumači kroz višedimenzionalni koncept, koji zahteva multidisciplinarni pristup da bi se u potpunosti razumela njegova složenost.

5.2.1 Konzervativni koncept doma i etimologija

Koncept doma poznat je, u izvesnoj meri, većini ljudi. Ipak, način na koji se dom definiše varira značajno kroz literaturu i među pojedinim autorima.²¹⁷

Reč *dom* ima više apstraktno značenje, označava stanje bića, kao i sve što se nalazi u i oko kuće, zatim i ljude i osećanja. Samo nekoliko reči je toliko emotivno nabijeno kao reč *dom* u kontekstu emocionalnog značenja i shvatanja kao „...sećanje na detinjstvo, ukorenjenost pojedinca, sigurnost u privatnom prostoru gde pojedinci mogu slobodno da kontrolišu svoje življenje“²¹⁸. Dom, kao osnovna i univerzalna čovekova potreba za

²¹⁵ Boym, S. (1994). *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia*. Cambridge, MA: Harvard University Press. str. 166.

²¹⁶ Easthope, H. (2004). A Place Called Home. *Housing, Theory and Society*, vol. 21, no. 3, str. 128-38. str.134.

²¹⁷ Rapoport, A. (1995). A critical look at the concept „home“ Citirano u radu: D. Benjamin (ed). *The home: Words, interpretations, meanings, and environments*, Brookfield, VT: Ashgate Publishing. str 25-52.

²¹⁸ Csikszentmihaly, M., Rochberg-Halton, E. (1982). *The Meaning of Things: Domestic Symbols and the Self*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. str. 121. (slobodan prevod autora rada).

sigurnošću, sa istom konotacijom nalazi se u mnogim evropskim jezicima. Etimološki koren reči nalazi se u zajedničkom indoevropskom pretku **dem* (graditi, sastavljati)²¹⁹. Reč *dom* u romanskim i slovenskim evropskim jezicima nema istu tradiciju kao što je u zapadnoj tradiciji. U slovenskim jezicima reč *dom* je mnogo starija od reči *kuća*, izvorno predstavlja *objekat u kojoj ljudi žive*²²⁰, i gotovo u potpunosti je sačuvala fonetski oblik. U nemačkom, švedskom, danskom i engleskom nalaze se reči slične zvučnosti: engleski – *home*, nemački – *das Heim*, danski – *Hjem*, švedski – *hem*, izvedene iz staroskandinavske reči *heima* koja iskonski označava identifikovanje sa sigurnim mestom, kao jedan zaseban svet. Germanska reč za dom ima svoje korene u indo-evropskom pojmu *kei*, čije je prvobitno značenje postelja ili krevet, mesto bekstva i sigurnosti, prostor gde se spušta glava. Naravno da se ne može reći da koncept doma u drugim evropskim narodima nije osnovan, italijanski *focolare*, francuski *ches nous*, grčki *δῶμος* i u mađarskom *otthon*, predstavljaju psihološka razumevanja značaja doma, deluju dosta *nezgrapno* i retko se u svakodnevnom jeziku koriste. Nijedna od ovih reči ne odražava stvarnost i širinu sadržaja značenja doma kao u germansko-britanskoj tradiciji²²¹.

Personalizovani prostor, mesto svakodnevnih aktivnosti i set socijalnih odnosa predstavljaju, prema Hejvardu (*Geoffrey Hayward*)²²², osnovne aspekte doma, dok Gibs (*Richard Wesley Gibbs*)²²³, ističe da je ovakav koncept doma zavistan i od *vremenskog* faktora, koji bivstvovanju u kući daje kontinuitet i doprinosi osećaju sigurnosti kod čoveka. Na kompleksnost pojma doma utiču i razni nivoi tumačenja²²⁴: *Biti kod kuće* (eng. *being at home*) ne znači isto što i *Ostati kod kuće* (eng. *staying home*). Ove razlike zavise kako od filozofskog razmatranja, tako i od same terminologije. Kod Hajdegera, *biti kod kuće* nema uvek isto značenje. On navodi da je „vozač teretnjaka kod kuće na auto-putu, ali on tamo nema svoje sklonište; radnica je

²¹⁹ Vlajić Popović, J. (2013). *Rečite reči*. Beograd: Zavoda za udžbenike. str. 112.

²²⁰ *Ibid.*, str. 112.

²²¹ Hollander, J. (1991). It all depends. u: Mack, A. (ed). *Social research; Home: A Place in the World*. vol. 58. no.1, New York, NY, str. 25 – 43. str. 44.

²²² Hayward, D.G. (1978). Dimensions of home. u: Weidemann, S., Anderson, J. (eds). *Priorities for Environmental Design Research*. (EDRA 8, str. 418-419). Washington, DC: Environmental Design Research Association.

²²³ Gibbs, R. W. (2007). *Identifying the factors of meaning in the home*. Doktorska disertacija, Minnesota, MN: University of Minnesota. str. 57.

²²⁴ Moore J. (2000). Placing home in context. *Journal of Environmental Psychology*. br. 20. str. 207–217.

kod kuće u predionici, ipak ona tamo nema svoj stan; glavni inženjer je kod kuće u elektrani, ali on tamo ne stanuje.”²²⁵ Stoga, *biti kod kuće* znači mnogo više nego stanovati. Pojam *kuće* ovde ima simbolički karakter, duboko usidren u psihološki doživljaj ličnog prostora i zapravo predstavlja ono što zovemo domom.



Slika 11. Da li svih 337 identičnih kuhinja dizajniranih po Šarlot Perjon (*Charlotte Perriand*) mogu imati simboličan karakter za svoje korisnike u Marseljskom bloku (*Unité d'Habitation*) iz 1952. godine, po projektu Le Korbizijea. Ekspонат kuhinje prikazan na izložbi u MOMA 2013.

Dom kao stalno mesto prebivališta ima i društveni karakter, mesto gde se može biti zajedno sa porodicom i prijateljima (ili biti sam) i gde se osećamo udobno. Dom se može odnositi i na mesto rođenja, grad, zemlju, pa i susedstvo, na mesto gde se živi, odakle dolazimo i kuda težimo. Kao posledica ovog višeznačja, ideja doma je povezana sa mnogim drugim pojmovima kao što su *koren, kuća, okolina, porodica, stanište, intimnost, privatnost, zaštita, bezbednost, udobnost, svetost i raj.*

Smisao doma određen je tokom detinjstva. Od samog početka smo svesni da je dom mesto iz kog odlazimo da se upoznamo sa svojom okolinom, naše prve reperne tačke su vezane za naš dom, u njega se vraćamo nakon istraživanja spoljašnjosti i u tom smislu ga doživljavamo kao centar našeg okruženja. Iskustva i sećanja na dom iz perioda detinjstva su posebno značajni, jer sadrže *naš prvi univerzum, pravi kosmos u*

²²⁵ Hajdeger, M. (1982 [1951]). *Mišljenje i pevanje*. Beograd: Nolit. str. 84.

svakom smislu te reči i uokviruju način na koji ljudi nastavljaju da shvataju svet.²²⁶ Ove memorije formiraju niti narativa prošlosti onog koji je došao da *stanuje u novoj kući*²²⁷.

Tri dominantne dimenzije doma koje navode Blant i Verli posmatraju se kroz:

1. odnos doma i mesta – *lokacija*;
2. odnos doma i osećaja sopstva – *identifikacija*;
3. odnos doma i osećaja *pripadanja* (koji u određenom smislu može biti sinonim sa subjektivnim aspektima lokacije i identifikacije).

Kroz ovu trostruku prirodu koncepta doma autori podsećaju da „načini na koje pojam doma priziva osećaj mesta, pripadanja i otuđenja je intimno povezan sa osećajem sopstva (eng. *self*)”²²⁸.

Psihološki aspekt pojma doma, koji ga razlikuje od pojma kuće ogleda se, najviše u tome što dom pruža mogućnost da se u njemu, osim *nižih čovekovih potreba* – čije ostvarenje pruža fizička struktura kuće, realizuju i *potrebe višeg nivoa* - koje su u direktnoj vezi sa osećajem sopstva i samoaktualizacijom²²⁹. U tom smislu, ljudsko razumevanje doma u velikoj meri utiče na stvaranje čovekovog identiteta, pri čemu snažan osećaj doma podržava siguran osećaj sopstva u svetu. O tome piše i Bašlar kada ističe psihološku stranu doma, za razliku od Hajdegera, koji *prostoru* kuće daje primat u definisanju stanovanja. On ispituje uticaj prostora kuće na formiranje čovekove svesti i identiteta i tvrdi da svaki stambeni prostor ima potencijal da bude dom, kada kaže da je njegov osnovni zadatak, kao fenomenologa, da „pronađe u svakom stanu, čak i u dvorcu, prvobitnu školjku”²³⁰.

²²⁶ Bachelard, G. (1969). *Poetics of Space*. u: Leach, N. (ed). *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory*. Oxon, UK: Routledge, str. 85 - 97. i str. 86.

²²⁷ *Ibid.*, str. 85 - 97. i str. 87.

²²⁸ Blunt, A., Varley, A. (2004). Geographies of home: introduction. *Cultural Geographies*. br. 11, str. 3-6.

²²⁹ Prema Abrahamu Maslovu, ljudske potrebe se mogu razvrstati u grupe među kojima postoji jasna hijerarhija, gde se niži nivoi potreba moraju zadovoljiti pre nego što se aktiviraju potrebe viših nivoa. Maslovljeva hijerarhija ljudskih potreba se sastoji od pet grupa a to su, od najniže do najviše: *fiziološke potrebe*, *potrebe za sigurnošću*, *potrebe za pripadnošću*, *potrebe za uvažavanjem* i *potrebe za samoostvarenjem*. - Maslow, A. (1970). *Motivation and personality*. New York, NY: Harper & Row.

²³⁰ Bašlar, G. (1969 [1958]). *Poetika prostora*, Beograd: Biblioteka Eseji i Studije, str. 28.

Iako raznovrsni aspekti koji se međusobno prepliću i istovremeno povezuju, čine precizno definisanje kompleksnog i multidimenzionalnog koncepta doma izrazito teškim, dom u ovim konzervativnim konceptima, ostaje neraskidivo vezan za čovekov osećaj identiteta. Vajs (*Wise*) čak odlazi dalje u konkretizaciji ovog odnosa i izjednačava pojam doma sa pojmom sopstva kada kaže da „dom nije izvorno mesto iz kog nastaje identitet. To nije mesto iz kog dolazimo. To je mesto koje jesmo”²³¹.

5.2.2 Dom i lični identitet

„Identitet je trajno osećanje celovitosti i postojanosti ličnosti uprkos promenama u njoj i oko nje”²³². Prema Eriksonu, osećanje ličnog identiteta zasnovano je na zapažanju samoistovetnosti i neprekidnosti postojanja u vremenu i prostoru, kao i opažanja činjenice da drugi ljudi zapažaju i priznaju ovu činjenicu. Pojedinaac koji je stekao osećanje ličnog identiteta ima doživljaj kontinuiteta između onoga što je bio nekada, što je danas i onoga što zamišlja da će biti. Lični kontinuitet je bitan deo identiteta koji pripada kontinuiranom i povezanom vremenskom periodu, intimno povezanim sa čovekovim fizičkim bićem u jedinstvenom četvorodimenzionom kontinuumu²³³.

Uticaoj okoline na formiranje čovekovog identiteta najizraženiji je u prostoru doma, u kome se, osim ostvarivanja socijalnih odnosa kao faktora koji direktno utiču na formiranje ličnosti, omogućava i kontinualno ostvarivanje svakodnevnih obrazaca ponašanja koji predstavljaju navike. Naš identitet se, drugim rečima, sastoji od navika, a one se, između ostalog, ogledaju u periodičnosti osnovnih radnji koje se obavljaju u domu. „Identitet je utemeljen u navici, ponavljanje aktivnosti i misli uspostavlja dom”²³⁴. Bašlar je pisao da su navike „strastvene veze naših tela” sa prostorom, kućom, domom²³⁵, a one se ostvaruju putem konstantne interakcije sa spoljnim svetom.

²³¹ Wise, J. M. (2000). Home: Territory and identity. *Cultural studies*. 14 (2). str. 295-310.

²³² Vidanović, I. (2006). *Rečnik socijalnog rada*. Beograd: Socijalna misao. vol. 13, br. 2.

²³³ Erikson, E. H. (1955). Identity and the Life Cycle. [selected papers]. *Psychological Issues*. no.1, Monograph 1, International Universities Press. str. 127.

²³⁴ Wise, J. M.: *op. cit.*, str. 295.

²³⁵ Bašlar, G. (1969 [1958]). *Poetika prostora*. Biblioteka Eseji i Studije, Beograd. str. 15.

Navike nisu samo telesne već i kognitivne²³⁶ (znanje i memorija) što naš društveni prostor, u koji spada i dom, čini ne samo telesnim, već i kognitivnim prostorom.



Slika 12. Kadar iz filma *A single Man*, u režiji Tom Forda (*Tom Ford*) 2009. godina. – Jasno čitanje identiteta pojedinca kroz arhitekturu, dizajn enterijera kuće i sveukupnog životnog stila.

Direktna veza između čovekovog identiteta - koji se manifestuje putem navika i doma - kao mesta na kom čovek sa sigurnošću te navike može da praktikuje, nalazi se u njegovom odnosu prema stvarima, predmetima putem kojih čovek obavlja određene radnje, a koje određuju karakter kuće²³⁷.

Te stvari predstavljaju markere od kojih neki, osim pragmatičnog, imaju i simbolični karakter. O markerima prostora piše Vajs i objašnjava da su fizički markeri statični, dosadni i hladni, ali ako je marker živ (ako ga čovek susreće, manipuliše njime, dodiruje ga, čuje, gleda ili na drugi način koristi) „on (marker) emanira *milje*, polje slike, oblik prostora”²³⁸. Milje, pak, ne čine samo fizički markeri već i karakteristični auditorni, mirisni i senzitivni elementi koji autentično žive u prostoru i utiču na njegovu atmosferu.

²³⁶ Varela, F. J., Thompson, E., Rosch, E. (1991). *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*. Cambridge, MA: MIT Press. str.80.

²³⁷ Nogberg-Shulz, K. (1975 [1971]). *Egzistencija, prostor i arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga, str. 36.

²³⁸ Wise, J.M. (2000). Home: Territory and identity. *Cultural studies*. 14 (2). str. 297. (slobodan prevod autora rada).

Miljei imaju promenljivo značenje, a „identitet prostora je delimično konstruisan od pozitivnih interrelacija sa nekim drugim prostorom“²³⁹. Svaki milje se otvara ka nekom drugom, a konekcije sa drugim miljeima izvan konkretnog prostora u kom se nalaze čine markere rezonantnim. Ako, na primer, na zidu stoji fotografija nekog mesta za koje nas veže neka uspomena, ili osećanje, ta fotografija će stvarati milje kojim ćemo se povezivati sa tim drugim mestom. Ovakvo promenljivo značenje miljea koji jedan prostor otvaraju ka nekom drugom, govori o tome da nijedan prostor nije zatvoren, već je „uvek multidimenzionalan, rezonantan i otvoren ka drugim prostorima“²⁴⁰. Različiti elementi – markeri miljea proizvodiće različite rezonance, od kojih će neke imati jači, a neke slabiji efekat na prostor. Muzika i mirisi, na primer, imaju snažnu sposobnost da reprodukuju osećaje, pa tako, u kulturi kao što je naša i u slučaju pozitivnih psiholoških veza sa domom, miris domaće supe ili sveže pečenih kolača automatski budi asocijaciju na toplu atmosferu nedeljnog ručka oko kog se okuplja porodica. Svi ti elementi predstavljaju rezonantne markere koji stvaraju atmosferu doma i čine određeni ambijentalni milje koji je psihološki povezan sa sigurnim prostorom doma, onim što nam je poznato, duboko urezano u memoriju.

Svaki milje utiče na prostor tako što ga menja i oblikuje. Milje markeri ograničavaju prostor (iako se sami miljei otvaraju ka drugim prostorima) i modeluju njegov uobičajeni karakter. Efekti koje rezonujućim milje markeri imaju na prostor važniji su od samih markera, a gomilanje efekata miljea stvara teritoriju²⁴¹. Sjedinjavanje ovih efekata, prema Delezu i Gatariju, treba pre biti ekspresivno nego funkcionalno²⁴², te u smislu teritorije, ono što je važno je kako se oni izražavaju.

Perceptivne osobine prostora ne mogu biti odvojene od njihovih kulturoloških i psiholoških značenja koja u mnogome zavise od samog korisnika prostora. Radnje koje se u prostoru obavljaju, predmeti koji ga ispunjavaju, auditorna atmosfera kojom ga boji, daju prostoru određeno značenje, promenljivo u zavisnosti od kulture u kojoj se percipira i pojedinca koji prostor percipira. Prema tome, dom je više od skupa miljea, organizovanih markera koji formiraju prostor. On predstavlja teritorijalni izraz

²³⁹ Massey, D. B. (1994). *Space, Place and Gender*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press. str. 169.

²⁴⁰ Wise, J.M. (2000). Home: Territory and identity. *Cultural studies*. 14 (2). str. 298.

²⁴¹ *Ibid.*, str. 298.

²⁴² Deleuze, G., Guattari, F. (1988). *A thousand Plateaus*. London, UK: Continuum. Str. 315.

koji se ostvaruje kompletiranjem elemenata od kojih su neki snažni markeri miljea. Oni skupa doprinose senzibilitetu doma koji se može rekreirati svakom promenom stambenog prostora, stvarajući sličan ambijent na nekom novom mestu prostim učitavanjem identičnih efekata. Obrazac zvuka, svetla, značenja je ono što konstituiše prostor, a obrasci su rezultat ponavljanja. „Svaki milje je vibracioni, drugim rečima, blok prostora i vremena konstituisan periodičnim ponavljanjem komponenti”²⁴³.

Nematerijalni elementi doma koji podražavaju toplu i prijatnu atmosferu, kao i predmeti koji potpomažu sticanje navika u obavljanju osnovnih ljudskih aktivnosti (odmor, obedovanje, održavanje higijene) čine značajne markere miljea doma koji su poznati detetu već nakon prvih par godina života. Kako bi se olakšao korak ka socijalizaciji i upoznavanju sa novim životnim aktivnostima, ovi markeri su neophodni elementi obdaništa, koji približavaju institucionalni karakter ovog tipa objekata dečjoj percepciji, kao i što utiču na razvijanje osećaja za pripadanje mestu koje asocira na dom²⁴⁴.

Markeri doma, ipak, nisu samo beživotni predmeti i ostali čulni elementi, već njih čine i prisustvo, navike i efekti supružnika, dece, roditelja ili partnera. Neko se može osećati *kao kod kuće* samo u prisustvu osobe sa kojom postoji emotivni odnos.

²⁴³ Deleuze, G., Guattari, F. (1988). *A thousand Plateaus*. London, UK: Continuum. str. 313.

²⁴⁴ Krklješ, M. (2011). *Programski, funkcionalni i prostorni činioci arhitekture predškolskih ustanova u Vojvodini*. [Doktorska disertacija]. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka. str. 154.



Slika 13. *Lake Shore Drive* Apartman. Čikago, Illinois - Mis van der Rohe (*Mies van der Rohe*), 1951. godina. – Identitet prostora u određenom vremenskom kontekstu – trend u opremanju enterijera iz sredine prošlog veka.

Svi ovi markeri i njihovi efekti predstavljaju život teritorije. Ono što teritoriju doma čini drugačijom od drugih teritorija je sa jedne strane njen život (posmatran u vremenskom kontekstu) i sa druge strane njena neraskidiva veza sa identitetom, procesom identifikacije i artikulacije uticaja. Procesi formiranja identiteta čoveka i doma se nalaze u međusobno zavisnom odnosu, što Vajs objašnjava kada tumači Varelu navodeći da „ne postoji fiksno biće (eng. *self*), nego samo navika traženja njegove prave prirode i isto tako, ne postoji dom, nego samo proces njegovog formiranja”²⁴⁵. Stoga se može reći da je identitet prostora, analogno identitetu čoveka, u konstantnom procesu razvoja i transformacije što njegovom karakteru daje osnovnu dinamičku crtu.

²⁴⁵ Wise, J. M. (2000). Home: Territory and identity. *Cultural studies*. 14 (2). str. 303.

6. POSTMODERNISTIČKI ASPEKTI STANOVANJA

„Stanovanje je način na koji smrtnici postoje na zemlji“²⁴⁶.

Do sada razmatrani stavovi kojima se definišu fenomeni stanovanja i doma oslanjaju se na čovekovu potrebu za sigurnošću, ravnotežom i stabilnosti koje u njima pronalazi. Dva najdominantnija puta kojima dva filozofa, Hajdeger i Bolnov, dolaze do iste suštine stanovanja, su Hajdegerovo četvorstvo koje čine *čuvanje zemlje, primanje neba, čekanje božanstva i život među smrtnicima*, i Bolnovova veza između unutrašnjeg i spoljašnjeg prostora u čijem središtu se nalazi *prag* sa svojim

²⁴⁶ Hajdeger, M. (1982 [1951]). Građenje, stanovanje, mišljenje. u: *Mišljenje i pevanje*. Beograd: Nolit str. 87.

simboličkim konotacijama. Ono što je danas problematično u njihovim stavovima su specifični istorijski i sociološki konteksti u kojima su nastali, a time i njihova prezentacija idealne kuće, odnosno doma. U svom eseju *Tamna strana domusa*²⁴⁷, Nil Lič (*Neil Leach*) se osvrće na Hajdegerovu pripadnost nacional-socijalističkoj partiji i doprinos njegove filozofije nacionalističkom pogledu na svet, čime ukazuje na opasnost ideologije koja direktno vezuje pojam doma za zemlju, odnosno mesto. Takođe, Hajdegerov idilični koncept doma ostvaren u rustičnoj kući, koju vizualizuje u svojoj knjizi *Građenje, stanovanje, mišljenje*, nailazi na kritiku kod Žan-Fransoa Ljotara u njegovom eseju *Domus i megalopolis* u kom *domus*, kao fenomen *doma*, stavlja u kontrast sa trenutnim uslovima življenja koje pruža megalopolis, odnosno suprotstavlja uslove ruralne sredine uslovima grada, čime i dva ideala življenja i dva modela postojanja direktno kontrastira²⁴⁸. U poređenju sa Hajdegerom, problematičan nedostatak Bolnovove teorije nalazi se najviše u sociološkom kontekstu stanovanja koji se u njegovom delu *Čovek i prostor* (nem. *Mensch und Raum*) pojavljuje u tvrdnji da „dom ne može da se ostvari putem individualnog organizovanja stambenog prostora, već isključivo u kontekstu porodičnog života pod jednim krovom”²⁴⁹.



Slika 14. Hajdegerova koliba na padinama planine Švarcvald (nem. *Schwarzwald*), Nemačka

²⁴⁷ Leach, N. (1998). The dark side of the domus. *The Journal of Architecture*, 3, 1, (str. 31-42).

²⁴⁸ Lyotard, J. F. (1991). *The Inhuman*. Cambridge: Polity Press, (str. 191-204).

²⁴⁹ Bollnow, O. F. (2011 [1963]). *Human space*. London, UK: Hyphen Press. str 239.

Statični karakter ovih fenomenoloških teorija sprečava dalje preispitivanje koncepta doma i ne odgovara savremenim konceptima stanovanja. Da bi se istražili koncepti koji se mogu bolje povezati sa potrebama savremenog čoveka²⁵⁰, potrebno je sagledati i činioce stanovanja koji postoje u postmodernističkom pristupu i o fenomenu stanovanja i doma promišljati na dinamičniji način.

6.1 Rizomatski princip

Mnogostrukost različitih filozofskih koncepata se, prema Žil Delezu i Feliksu Gatariju, treba posmatrati iz perspektive njihovog nastajanja. Suprotni koncepti koji se u njihovim radovima sukobljavaju bazirani su na statičkim i dinamičkim gledištima. Tako, na primer, posmatraju kontinualni međusobni konflikt između dinamičkih koncepata *rizoma*, *nomada* i *glatkih prostora* i statičkih koncepata *drveta*, *države* i *izbrazdanih prostora*. Osim toga što dinamički koncept tretiraju kao produktivan, a statički neproduktivan, oni takođe navode da su dinamički, produktivni koncepti inovativni i imaju razvojni potencijal za razliku od postojećih, statičkih rutina i očekivanja²⁵¹.

Istraživanje rizomatske strukture pojava koju predlažu Delez i Gatari podrazumeva između ostalog, uvažavanje načela *mnoštva* koje se suprotstavlja filozofskom konceptu *Jednog*, što u njihovoj terminologiji izražava metafora *drveta*. Rizomatska struktura pojava²⁵² dakle, izražava načelo mnoštva koje podrazumeva da pojave treba posmatrati kao mnogostruke supstantive, odnosno, kao da ne postoje nekakva

²⁵⁰ Problem odnosa savremenog čoveka i njegovih stambenih potreba treba razumeti u okviru kompleksnih društvenih i kulturnih dispozicija, odnosno promenjenog i fragmentiranog *habitusa* savremenog čoveka na koji sve više utiču: pitanja *identiteta* (bez obzira da li se govori o rodnom, etničkom ili nekom drugom kolektivnom identitetu), problemi *tela*, pitanja *potrošnje* i materijalne kulture, pitanja *globalizacije*, *kretanja* i *hibridnosti* i razvoja *novih tehnologija* i *kulturnih praksi*. u knjizi: Bošković, A. (2010). Kratak uvod u antropologiju. Beograd: Službeni glasnik. str.18-122.

²⁵¹ Deleuze, G., Guattari, F. (1987 [1980]). *A Thousand Plateaus: Capitalism & Schizophrenia*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press. str. 22-26.

²⁵² Pojam rizoma i rizomatske strukture svakako treba razumeti u kontekstu Delezovih filozofskih rasprava i stavova. Pojam rizoma se u tom smislu može povezati sa pojmom *mnoštva* koje on razvija nasuprot filozofskog pojma *Jednog* (čemu odgovara metafora *jednog korena* ili *drveta*). „Mnoštvo nije ni aksiomatsko ni tipološko, već topološko”, navodi Delez u radu: Delez, Ž. (1989). *Fuko*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. str.21.

„jedinstva koja služe kao stožer u objektu, ili se deli u subjektu“²⁵³. U kontekstu stanovanja i *doma*, to bi moglo da se interpretira u smislu da sam *dom* nije nešto po sebi, niti univerzalno, već da predstavlja u suštini heterogeni koncept koji ima mnogo različitih manifestacija ili ostvarenja. Ta ostvarenja ili realizacije koncepta doma uvek zavise od konkretnih i kontekstualnih okvira značenja, društvenih okvira, moći, pojava koje upućuju na arhitekturu, politiku, ekonomiju i druge društvene aspekte u kojima se koncept doma zamišlja i realizuje – posebno u smislu *projekcije*, odnosno projektovanja.

Jedan od modela postojanja višestrukih koncepata i njihova međusobna povezanost može se sagledati kroz strukturu i osnovne karakteristike *rizoma* o čemu Delez i Gatarri pišu u predgovoru knjige *A Thousand Plateaus*²⁵⁴. Za razliku od drveća i njihovog korenja, rizom povezuje sve tačke sa drugim tačkama, čija svojstva ne moraju biti nužno povezana sa svojstvima iste prirode. Rizom ne može da se svede ni na jedno, ni na mnoštvo, niti da se posmatra kao mnoštvo izvedeno iz jednog dodavanjem novih jedinica ($n+1$) jer se ne sastoji od jedinica već od dimenzija ili pravaca u pokretu. „Rizom nema ni početak ni kraj: uvek je u sredini, među stvarima, među-biće, *intermezzo*“²⁵⁵. Rizom, stoga, konstituiše linearna mnoštva sa n dimenzija koje nemaju ni subjekat ni objekat. „Za razliku od grafičkih umetnosti, crtanja ili fotografije, za razliku od ucrtavanja, rizom se tiče mape koja mora biti proizvedena, konstruisana, mape koja je uvek odvojiva, poveziva, reverzibilna, promenljiva, i koja ima mnoštvo ulaza i izlaza i ima svoje sopstvene linije bega“²⁵⁶.

Za razliku od fenomenološkog stanovišta sa kog se stambeni prostor posmatra kao intimno i sigurno granično mesto, sklonište od spoljašnjeg sveta u kom čovek ostvaruje bivstvovanje, konceptualno gledište se bazira na potrebi stanovanja za oslobađanjem od obavezujućeg reda i granica koje definišu dom, putem konstantnog procesa nastajanja i otuđenja, a stoga i kroz konstantno *po-drugivanje* (eng.

²⁵³ Delez, Ž. i Gatarri, F. (2011). Rizom. U: J. Čekić i J. Blagojević (eds). *Moć/mediji/&*. 3-31. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije. str. 9.

²⁵⁴ Deleuze, G., Guattari, F. (1987 [1980]). *A Thousand Plateaus: Capitalism & Schizophrenia*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.

²⁵⁵ *Ibid.*, str. 25. (slobodan prevod autora rada).

²⁵⁶ *Ibid.*, str. 23. (slobodan prevod autora rada).

othering)²⁵⁷. U kontekstu doma, pojam *po-drugivanja* se ovde koristi da bi se objasnio proces nastajanja doma kao manifestacije identiteta koji se gradi u društvenim i političkim okolnostima, koje podrazumevaju suživot ljudi različitih kultura, porekla i životnih stilova u okviru jedne prostorne teritorije i zasniva se na njihovom razlikovanju.

Rizomatski princip se u tom smislu koristi kao metodološko načelo za posmatranje koncepta doma, budući da rizomatska struktura odgovara mogućnosti da se uspostavljaju veze između naizgled potpuno različitih konceptata stanovanja. Noviji filozofski pristupi, poput Delezovog, Sloterdajkovog ili Laturovog, ukazuju na pokušaje dekonstrukcije i prevazilaženja ne samo fenomenološkog, već i drugih filozofskih i teorijskih shvatanja značaja prostora i stanovanja. Te će se ovim radom ukazati na postojanje i osnovna obeležja tih savremenih shvatanja odnosa čoveka prema prostoru, kako bi se razumele i mogućnosti i izazovi za nove i drugačije arhitektonske pristupe u praksi i teoriji. Da bi se razumelo savremeno stanovanje, neophodno je povezivati te različite krajeve shvatanja *stambenog kontinuuma* – odnosno fenomenološke i konceptualne, pri čemu je svakako važno sagledavati i *neprostorne* dimenzije doma, odnosno društvene aktivnosti koje nisu direktno, već indirektno povezane sa stanovanjem.

²⁵⁷ „Po-drugivanje” - Zaharijević, A., Šarčević, P. (2005). Odrednice: Pojmovnik postkolonijalne teorije. *Teme: časopis za društvene nauke*. br.4, (491-547). str. 523.

Othering (eng.) je termin koji označava način na koji se članovi jedne društvene grupe distanciraju, ili se zauzimaju za sebe u odnosu na članove druge društvene grupe, tako što tumače članove potonje kao fundamentalno drugačije (*Drugi*). Pojam je vezan za diskurse kolonijalizma a posebno se ističe u radu Edwarda Saida, koji kaže: „Razvoj i održavanje svake kulture zahteva postojanje drugog, različitog i konkurentskog alter ega. Izgradnja identiteta... bilo Orijentalnog ili Zapadnjačkog, Francuskog ili Britanskog... uključuje uspostavljanje suprotnosti i *drugosti* (*otherness*) čija stvarnost je uvek predmet kontinualne interpretacije i reinterpretacije njihovih razlika od *nas*” - Said, E. (1995). *Orientalism: Western conceptions of the Orient*, London, UK: Penguin.

6.2 Neprostorne dimenzije doma

Okupirajući ga i koristeći simbole kojim ga obeležavaju, ljudi *prostor* transformišu u *mesto*. Postavljajući mesto u kontekst stanovanja kao skupa prostornih aktivnosti, formiraju svoj *dom*.

Iako je prvobitno definisan kao prostorni kontekst²⁵⁸ i suštinski izjednačavan sa pojmom kuće – kao mestom koje čoveku pruža sigurnost, dom je, ipak, zbog uticaja različitih socijalnih i psiholoških sila postao izdvojen koncept, čija suština se ogleda u kontinualnom davanju značenja kontekstu sa kojim se čovek može identifikovati kroz određenu meru kontrole.

Za razliku od tri dimenzije doma koje predlažu Blant i Verli, a koje se odnose na *lokaciju*, *identifikaciju*, i *pripadanje*,²⁵⁹ Terkenli odbacuje prostornu dimenziju i posmatra dom kroz aspekte *identifikacije*, *vremena* i *socijalnih komponenti*:

Identifikaciju sagledava kao pravilo prema kom se ljudi u domu osećaju *svojima* jer su tu upoznati kako sa svojim prethodnim aktivnostima tako i sa onim trenutnim, takođe i osećajima, preokupacijama, tendencijama i namerama, koje su ukorenjene u sopstvu i prostorno izražene kroz *lične geografije*.

Istorijsko vreme postavlja kao centralnu dimenziju pojma doma posmatrajući ga kao kontekst u koji su smeštene repetitivne radnje kojima se esencijalno prostor transformiše u dom. „Tokom vremena pojedinac razvija brojne biheviornalne, kognitivne i afektivne rutine investirajući resurse i emotivnu privrženost“²⁶⁰.

Socijalnu komponentu ističe kroz utvrđivanje kruga socijalnih odnosa koji potvrđuju pojedinca kao ljudsko biće. Majci daje epitet prvog doma, a šire i kompleksne

²⁵⁸ Porteous, J. D. (1976). Home: the territorial core. *Geographical Review* no. 66. (str. 383-390). str 388.

²⁵⁹ Blunt, A., Varley, A. (2004). Geographies of home: introduction. *Cultural Geographies*. br. 11, str. 3-6.

²⁶⁰ Terkenli, T. S. (1995). Home As A Region, *Geographical Review*, vol. 85, no. 3, American Geographical Society, str. 325-326. izvor: <http://www.jstor.org/stable/215276> (pristupljeno: 09.02.2014.).

društvene odnose koji se javljaju kasnije u životu vidi kao snažne faktore koji jačaju i proširuju čovekov smisao doma.



Slika 15. *Case Study House #21*, 1958. godine, Julius Shulman: *L.A. Son-* Identifikacija doma u kontekstu kulture stanovanja.

Kako se identifikacija sa domom ne može vršiti van konteksta kulture kojoj pripada pojedinac ili grupa, značenja koja se pripisuju kontekstu i sadržaju doma zavise od ličnih i kulturoloških osobina pojedinca, odnosno grupe. U tom smislu pojam doma postaje lični ili kulturološki simbol otkrivajući osećanja, okolnosti i vrste odnosa koje predstavlja u različitim epohama ili kulturama. Analizirajući značenja doma kroz aspekt vezanosti za njega, Terkenli naglašava da neki aspekti doma imaju veće značenje nego neki drugi delovi ili aspekti, odnosno da su oni *više dom* nego neki drugi. Stoga se konvencionalno koncipirani domovi mogu položiti na mapu koja ukazuje gde je

osećaj doma naj snažniji²⁶¹. Ovaj stav se može objasniti primerom studentkinje koja je kao dete sa roditeljima emigrirala iz Lahora u Pakistanu u veliku Britaniju, odrasla u Varingtonu (*Warrington*) i sada studira u Šefildu (*Sheffield*). Za svako od tih mesta je vezuje određeni osećaj pripadanja, međutim ono što razlikuje intenzitete osećaja doma u ovim mestima je različita perspektiva iz koje se on posmatra²⁶².

Uzimajući u obzir psihološke, sociološke, filozofske i kulturološke, a ne ekskluzivno prostorne (u užem smislu arhitektonske) aspekte i dimenzije u istraživanju značaja stanovanja, u radu se zaključuje da je savremeno značenje koncepta doma značajno promenjeno u odnosu na klasično. Savremeni koncept doma, poput *starijeg* (fenomenološkog), jeste emotivno obojen i predstavlja izraz pojedinačnog ili grupnog kulturnog identiteta, ali je fleksibilniji u smislu multidimenzionalnosti simbolike i značenja²⁶³. Savremeni dom nije samo fizički, jednoznačan prostorni koncept, već se može opisati kao jedan aspekt ljudske emocionalne teritorije – koji se danas menja u skladu sa novim potrebama, specijalizacijom i usložnjavanjem različitih uloga i aktivnosti koje pojedinci imaju i obavljaju u okviru uže i šire zajednice u kojoj žive.

6.3 Heterogeni i homogeni karakteri koncepta doma

Teritorije doma, o kojima Terkenli govori kao o regijama, poseduju određene kvalitete po kojima se razlikuju od drugih vrsta regija, a koji se zasnivaju na stepenu ljudske vezanosti za različite aspekte *životnih svetova* (eng. *lifeworld*). On navodi četiri takva kvaliteta: *Dijalektika Dom-Nedom, Ekspanzija Doma i Razdaljine, Dom i Životni ciklus i Dinamika Vezanost*²⁶⁴. Za razumevanje dinamike kojom se koncept doma menja, rasteže od homogene sredine majčine utrobe do heterogenog sistema veza za

²⁶¹ Terkenli, T.S. (1995). Home As A Region, *Geographical Review*, Vol. 85, No. 3, American Geographical Society. str. 327. izvor: <http://www.jstor.org/stable/215276> (pristupljeno: 09.02.2014.).

²⁶² Nishat, A. (2005). Marginal Spaces: Constructing „other[ing]“ Home, University of Sheffield, School of Architecture, str. 14.

²⁶³ Bunkse, E. V. (1990). Saint Exupery's geography lesson: art and science in the creation and cultivation of landscape values. *Annals of the Association of American Geographers*. no. 80. str. 106.

²⁶⁴ Terkenli, T. S.: op.cit., str. 327.

raznovrsne životne kontekste, potrebno je sagledati aspekte sa kojih se pojam doma posmatra kao kontekst sa kojim se čovek identifikuje.

Iskustvo doma iz perspektive *nemanja doma* (eng. *nonhome*) nastale u kontekstu privremene ili stalne razdvojenosti od doma, utiče na to čovek postaje svesniji uloge koju dom ima u njegovom životu i više poštuje njegove kvalitete koje pripisuje ličnoj održivosti i psihološkom blagostanju. Osećaj nostalgije²⁶⁵ je deo tog iskustva. Dalje od doma čovek širi horizonte i pronalazi nove aspekte sebe (sopstva) koji utiču na neizbežnu reorganizaciju intimnog sveta i reevaluaciju prošlih, trenutnih i budućih situacija. U ovom dijalektičkom odnosu između doma i nedoma, što je dalje od njega, čovek će bolje poznavati svoj dom po povratku u njega²⁶⁶.

Terkenli zatim posmatra *ukorenjenost* kao suštinski geografski pojam centralan za pojam doma. U Bollnowom stavu kojim opisuje stanovanje kao „biti kod kuće na određenom mestu, imati korene tu i pripadati tom mestu“²⁶⁷ značenje pojma *ukorenjenosti* se pronalazi u osećaju bukvalnog pripadanja nekom kontekstu. Ovakvo gledište može imati i negativnu konotaciju, što Lič posebno naglašava u svom eseju *Tamna strana domusa*, objašnjavajući da one grupe ljudi koje nisu *ukorenjene* postaju izopštene i poimaju se kao pretnja naciji: „Kao što nacionalizam formira simboličku identifikaciju sa zemljom, tako i generiše antagonizme prema svemu što sa zemljom ne može da se identifikuje“²⁶⁸. S obzirom na njegovu potencijalnu snagu kojom može da utiče na čovekov osećaj pripadanja, pojam *ukorenjenosti* je važan za shvatanje načina na koji se konteksti doma prostorno šire kako se i čovekova udaljenost od njih povećava: što je čovek više prostorno i socijalno ograničen, time i jače prostorno i socijalno ukorenjen, to je njegovo poimanje koncepta doma uže, jer nije iskusio odvojenost od doma i taj osećaj ugradio u svakodnevni život²⁶⁹. Sa druge strane, *ukorenjenost* se takođe može posmatrati i kroz navike obavljanja svakodnevnih

²⁶⁵ Reč nostalgija potiče od grčke reči *nostos* što znači *povratak kući*.

²⁶⁶ Terkenli, T. S. (1995). Home As A Region, *Geographical Review*, Vol. 85, No. 3, American Geographical Society. str. 327. izvor: <http://www.jstor.org/stable/215276> (pristupljeno: 09.02.2014.).

²⁶⁷ Bollnow, O. F. (2011 [1960]). *Human Space*. London, UK: Hyphen Press. (slobodan prevod autora rada).

²⁶⁸ Leach, N. (1998). The dark side of the domus. *The Journal of Architecture*, 3, 1, (str. 31-42), str. 32. (slobodan prevod autora rada).

²⁶⁹ Terkenli, T. S.: op.cit., str. 327.

aktivnosti što čoveku pruža osećaj komfora i životnog balansa. Ako se koncept doma shvati kao skup prostornih aktivnosti zasnovanih na navikama, može se razumeti i način na koji čovek stvara dom ukorenjujući se u druge prostorne kontekste van onog iz kog je potekao.

Proces širenja i skupljanja konceptualnog okvira doma sa kretanjima u prostoru, takođe se odvija i u odnosu na vreme. Koncept doma se menja sa prolaskom vremena i akumulacijom godina, a proces se odvija unutar čovekovog *životnog sveta* (eng. *lifeworld*) i *životnog vremena* (eng. *lifetime*)²⁷⁰. Krećući od majčine utrobe kao svog prvog doma, dete polako starenjem postaje radoznalo da otkrije svet oko sebe, proširuje horizonte i kao odrastao čovek stvara nove domove. U tom procesu ostvarivanja veza sa okolinom čovek investira svoje vreme, resurse i emocije, te one postaju okvir njegovih bihevioralnih, kognitivnih i afektivnih rutina putem kojih projektuje svoje biće: „Čovek oblikuje i modifikuje dom sa različitim inputima koje dobija od drugih osoba, a to je životni proces koji proširuje horizonte doma, dok dom ne počne da se sužava sa gubitkom sposobnosti, nailaskom nemoći i konačno smrti”²⁷¹. Stari ljudi, slabljenjem sposobnosti kretanja i gubitkom intresovanja za spoljašnji svet, teže sve više ka komfornoj zoni doma u kojoj pronalaze sigurnost i smanjuju njegov konceptualni obim vezujući ga za jedan uzak prostorni kontekst. Ovde se može primetiti određena analogija između kontekstualnog volumena koji nosi značenje doma između npr. beba i starih ljudi, gde obe starosne kategorije na sličan način vezuju dom za određeni prostorni kontekst. Učitavanjem ovih inputa u prostore van čovekovog originalnog doma, moguće je ostvariti adekvatnu atmosferu u kojoj će osećaj pripadnosti biti dovoljno jak – kao u slučaju jaslca u predškolskoj ustanovi, ili sobe za boravak u domu za stare.

Stvaranje ličnih regija doma, prema Terkenliju, prati isti prostorni i vremenski tok dijalektičkog odnosa između stvaranja doma i njegovog proširivanja konceptom *nedoma*. Ovi obrasci proširivanja i sužavanja koncepata doma međusobno su povezani i međusobno se definišu i balansiraju kako u odnosu na prostor, tako i u

²⁷⁰ Terkenli, T. S. (1995). Home As A Region, *Geographical Review*, vol. 85, no. 3, American Geographical Society, str. 327. izvor: <http://www.jstor.org/stable/215276> (pristupljeno: 09.02.2014.).

²⁷¹ Goyen, W. (1948). u eseju: Terkenli, T. S. (1995), Home As A Region, *Geographical Review*, Vol. 85, No. 3, American Geographical Society, str. 327. izvor: <http://www.jstor.org/stable/215276> (pristupljeno: 17.02.2014.). (slobodan prevod autora rada).

odnosu na vreme²⁷². Dinamika kojom će se koncept doma menjati zavisi od stepena vezanosti za njega, te što je kontekst doma manji, čovek je za njega više vezan.



Slika 16. Salon čuvene francuske dizajnerke u kojem je provela poslednje godine života. Koko Šanel (*Coco Chanel*), 31 Rue Cambon u Parizu. – Slikovita predstava suženog životnog prostora pojedinca pred smrt.

U svetu koji se svakodnevno i ubrzano menja, konteksti doma su konstantno podložni redefinisaju. Savremeni čovek se tokom života sve manje identifikuje sa mestom, pa tako i kontekst doma sve manje vezuje za prostor, već sve više za „stanje bića, izgrađeno na akumulaciji ličnih navika, misli ili emocionalnih obrazaca životnog sveta”²⁷³. Odbacivanje vezanosti pojma doma za određeni prostorni kontekst anticipira i Šulc u knjizi *Egzistencija, prostor i arhitektura*, kada navodi da se „možda može govoriti o tome, da će nas postepeno umnožavanje mesta, koja sačinjavaju naš egzistencijalni prostor dovesti do konačnog oslobađanja od vezanosti za mesto uopšte”²⁷⁴, dok Lič ističe da je potrebno preispitati autoritet doma kao koncepta koji je

²⁷² Terkenli, T. S. (1995), Home As A Region, *Geographical Review*, vol. 85, no. 3, American Geographical Society, str. 327. izvor: <http://www.jstor.org/stable/215276> (pristupljeno: 09.02.2014.).

²⁷³ *Ibid.*, str. 327. (slobodan prevod autora rada).

²⁷⁴ Norberg-Shulz, K. (1975 [1971]). *Egzistencija, prostor i arhitektura*, Beograd: Građevinska knjiga, str. 22.

toliko vezan za mesto, ali i koncepta *stanovanja* kao dominantnog izvora identifikacije²⁷⁵.

Izuzimanju materijalne prostorne odrednice iz savremenog koncepta doma u najvećoj meri doprinelo je digitalno doba, koje je sam pojam prostora proširilo virtuelnom dimenzijom i time učinilo da veze koje je čovek stvarao u materijalnom prostoru dobiju drugačiji značaj u odnosu na nove, koje sada ostvaruje virtuelnim putem.

6.4 Digitalno doba

Jedan od krucijalnih aspekata postmodernističkog razmišljanja o stanovanju ogleda se u sve većoj ulozi informacionih i komunikacionih tehnologija (*ICT*) koje utiču na transformacije savremenog načina života, a postojanje paralelnog, virtuelnog prostora u kom se ostvaruje povezanost korisnika, odražava se i na teorijske diskurse savremenog stanovanja i razumevanja pojmova materijalnosti, prostora i identiteta.

Razvoj tehnologije, od industrijske revolucije s kraja 18. veka pa do danas, obeležio je razvoj elektronske industrije (koja je, počevši od kraja 19. veka, iznedrila mnoštvo inovativnih uređaja koji su oblikovali moderan način života) i njen preobražaj u digitalnu industriju. Prateća Digitalna revolucija, započeta u drugoj polovini 20. veka, unela je značajne promene u svet računara i komunikacionih sistema. Digitalna era je pojavom Interneta i razvojem globalne mreže (*WWW*) obeležila novo razdoblje ljudske istorije, tzv. Informatičko doba, određeno sve rasprostranjenijim informacionim i komunikacionim tehnologijama koje povećavaju brzinu protoka informacija i omogućavaju sve jednostavnije načine povezivanja. To je uticalo na transformaciju ekonomskih i socijalnih odnosa do te mere da je došlo do maksimalnog slabljenja kulturnih i ekonomskih granica i redefinisanja prostornih relacija. Masuda je još 1981. godine prognozirao da će u post-industrijskom društvu tehnološke inovacije izazvati radikalne kulturne i socijalne promene, gde će znanje ili proizvodnja informacionih

²⁷⁵ Leach, N. (1998). The dark side of the domus. *The Journal of Architecture*, 3, 1, (str. 31-42). str. 34.

vrednosti biti pokretačka sila društva, više nego industrijske tehnologije²⁷⁶. Praveći analogiju sa doprinosom industrijske revolucije na povećanje urbanizacije, socijalno dislociranje i razvoj novih oblika ekonomije, on predviđa da će Informaciona revolucija kreirati novi socijalni kontekst, uključujući i pojavu informacionih zajednica²⁷⁷, participativnu demokratiju i duh globalizma, čime je jasno predvideo uticaj tehnoloških kapaciteta na rast globalizacije, kao odjek Luhanove metafore *Globalnog sela*²⁷⁸. Vajs takođe anticipira uticaj tehnologije na socijalni svet, rizomatski posmatrajući ne samo jednu vrstu, već čitav skup različitih tehnologija, dajući svom stavu upozoravajuću notu:

„Ne treba da nas interesuje samo jedna vrsta tehnologije, već čitav tehnološki asamblaž (eng. *assemblage*²⁷⁹). Pod ovim podrazumevam čitavu međusobno povezanu mrežu tehnologija..[].. Suočavamo se sa novim tehnološkim skupom koji je sveprožimajući i koji se pojavljuje na mestu spoja (eng. *interface*) nas samih i ostatka socijalnog sveta. Naši životi se odvijaju na nov način posredstvom asemblaža tehnologija koje su povezane i koje se preklapaju”²⁸⁰.

Ključna aktivnost omogućena razvojem informacionih i komunikacionih tehnologija, a koja u novoj dimenziji oblikuje način na koji savremeni svet danas funkcioniše, je

²⁷⁶ Masuda, Y. (1982). *Information Society as Post-Industrial Society*. Bethesda, MD: World Future Society. str 29.

²⁷⁷ Koncept *Informacionog društva* ili *Informacionih zajednica* uspostavio je još 1933. godine ekonomista Fritz Machlup. Informaciono društvo je društvo u kom stvaranje, distribucija, rasprostranjenost, korišćenje i manipulacija informacijama predstavljaju značajnu ekonomsku, političku i kulturnu aktivnost. Specifično za ovu vrstu društva je centralna pozicija koju informacione tehnologije imaju u produkciji, ekonomiji i društvu uopšte.

²⁷⁸ Kanadski filozof teorija komunikacije Marshall Mc Luhan je 1960. godine skovao pojam *Globalnog Sela* kojim je anticipirao pojavu nove socijalne organizacije zasnovane na kolektivnom identitetu ostvarenom putem elektronskih medija: „Nova elektronska nezavisnost rekreira svet u slici globalnog sela” – Mc Luhan, M. (1962). *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*, Toronto, ON: University of Toronto Press, str. 30.

²⁷⁹ *Assemblage* je pojam koji su uveli Deleuze i Guatarri objašnjavajući koncept Rizoma. To je „bilo koja količina stvari ili delova stvari skupljenih u jedan kontekst. Asamblaž može prouzrokovati brojne efekte – estetske, mehaničke, produktivne, destruktivne, potrošačke, informativne, itd.” - *Rhizomes: Cultural Studies in Emerging Knowledge*, issue no. 5 / rečnik pojmova. Izvor: <http://www.rhizomes.net/issue5/poke/glossary.html> (pristupljeno: 10.03.2014.)

²⁸⁰ Wise, J. M. (1997). *Exploring technology and social space*. Thousand Oaks, CA: Sage. str. 15. (slobodan prevod autora rada).

povezivanje.²⁸¹ Povezivanje sa drugim ljudima je neizostavan preduslov u ispunjenju jedne od osnovnih čovekovih psiholoških potreba, potrebe za pripadnošću, koja mu pomaže da raste i da se razvija. Razumevajući značaj ove potrebe za definisanje čovekovog identiteta, neke ICT i Network kompanije i su pojam konekcije direktno iskoristile u sloganima za samopromociju²⁸²: Nokia – *connecting people* i Facebook – *helps you connect and share with the people in your life*. Servisi koji omogućavaju digitalnu socijalnu interakciju, umrežavanje ljudi sličnih interesovanja i deljenje informacija i ideja putem interneta su u poslednjoj deceniji izvršili ogroman uticaj na pitanja privatnosti, pripadnosti i identiteta pojedinca²⁸³. Takođe, povezivanje putem globalne mreže ima ogroman značaj i za savremene ekonomske transakcije, poslovne komunikacije, transport digitalnih proizvoda, kao i online edukaciju, što ga je učinilo nerazdvojnim aspektom bezmalo svake društveno-političke, ekonomske, kulturne i obrazovne aktivnosti. Nasuprot Bolnovoju tvrdnji da je ukorenjenost na jednom mestu od esencijalnog značaja za pojam stanovanja²⁸⁴ današnje okolnosti, u kojima je mobilnost potpuno preuzela ideju tradicionalnog sedelačkog stanovanja, uticale su na to da „oblasti aktivnosti” poprime globalne dimenzije. Istovremeno one su oblikovane posebnom vrstom vakuuma u odnosu na referentne oblasti koje se nalaze na terenu *ne-mesta* koja su očigledno bez identiteta, pa tradicionalno izjednačavanje stanovanja, mesta i arhitekture izgleda da konačno više ne važi²⁸⁵.

²⁸¹ Lambert, A. (2005). I Connect Therefore I Am: Connectivity and Networking in *Bodies, Technologies, Communities, and Selves, Reconstruction*, vol. 5. no. 1. izvor: <http://reconstruction.eserver.org/051/lambert.shtml> (pristupljeno: 19.03.2014.).

²⁸² *Ibid.*, str. 5.

²⁸³ Gross, R., Acquisti, A. (2005). *Information Revelation and Privacy in Online Social Networks (The Facebook case)*, Pre-proceedings version. ACM Workshop on Privacy in the Electronic Society (WPES), izvor: <http://www.heinz.cmu.edu/~acquisti/papers/privacy-facebook-gross-acquisti.pdf> (pristupljeno: 12.05.2014.).

²⁸⁴ Bollnow, O. F. (2011 [1960]). *Human Space*. London, UK: Hyphen Press. str.125.

²⁸⁵ Hennig, R. (2011). Oida Ouk Eidos, u K. Faschingeder, K. Jormakka, O. Pfeifer, G. Zimmermann (eds). *Architecture in The Age of Empire, 11th International Bauhaus-Colloquium*, (str. 640-651), Weimar: Bauhaus-University Weimar. str. 643.

6.4.1 Tehnološki artefakti kao mediji

Tehnologija i tehnološka proizvodnja su među najvažnijim obeležjima modernih društava, a većina važnih društvenih procesa danas se ostvaruje zahvaljujući medijaciji informacionih i komunikacionih tehnologija²⁸⁶. Bez obzira na različite definicije tehnologije²⁸⁷, može se reći da se tehnologija ne odnosi samo na materijalna sredstva, već da *uvek* upućuje na kulturno i politički oblikovane vrednosti i prakse koje se povezuju sa njenom upotrebom. Tehnologija uvek podrazumeva neki oblik znanja²⁸⁸, što znači da ona doprinosi i utelovljenju određenog pogleda na svet.



Slika 17. The Edith Farnsworth House, 14520 River Road, Plano IL. projektovao: Mies van der Roë (*Mies van der Rohe*) – Primer tehnološkog napretka u arhitekturi.

²⁸⁶ Chambers, D. (2006). *New Social Ties – Contemporary Connections in a Fragmented Society*. New York: Palgrave Macmillan.

²⁸⁷ Layton, E. T. (1974). Technology as Knowledge. *Technology and Culture*, no. 15(1), (str. 31-41).

²⁸⁸ *Ibid.*, str. 31-41.

„Tehnologija nastaje iz želje da se suprotstavimo vremenu i bavi se manipulacijom vremena“²⁸⁹. Bežične (eng. *wireless*) konekcije na nivou same mreže omogućile su nam uštedu vremena u ostvarivanju veza i razmeni informacija. Takođe, prenosivi uređaji putem kojih se povezujemo sa drugim ljudima i informacijama simultano su nas oslobodili vezanosti u fizičkom smislu i omogućili nam mobilnost, ali su nam istovremeno dozvolili ostvarivanje sve većeg broja konekcija i brže povezivanje²⁹⁰. Brzina je, stoga, očigledan i važan aspekt u načinu na koji organizujemo naše socijalne interakcije i stupamo u socijalni prostor. Mnogostruke veze koje smo u mogućnosti da ostvarimo putem brze konekcije i većeg protoka informacija, omogućavaju nam da brže obavljamo određene poslove ili da ih radimo istovremeno. Možemo razgovarati sa nekim putem telefona i istraživati mrežom u potrazi za informacijama, dok na radiju slušamo muziku iz filma koji se za to vreme učitava sa mreže. Sistemi kojima stvaramo veze formiraju značenja koja su uključena u naš odnos prema tehnologiji i same objekte putem kojih se te veze ostvaruju.



Slika 18. Bjork (*Björk*) navodi: „Dom je tamo gde je moj laptop“.

²⁸⁹ Wise, J.M. (1997). *Exploring technology and social space*. Thousand Oaks, CA: Sage. str. 21. (slobodan prevod autora rada).

²⁹⁰ Lambert, A. (2005). I Connect Therefore I Am: Connectivity and Networking in Bodies, Technologies, Communities, and Selves, *Reconstruction*, vol. 5. no. 1. str 10.

Uređaji koji nam u postmodernom dobu omogućavaju povezivanje sa drugim ljudima i umrežavanje u prostor virtuelnog sveta predstavljaju savremene granične elemente između privatnog i javnog i zatvorenog i otvorenog prostora. Personalni računari, tableti i android mobilni telefoni sinonim su za savremeni *prozor* sa pogledom ka svetu ili *vrata* kroz koja u svet odlazimo, a funkcija *zavese* na prozoru ili *brave i ključa* na vratima, kao mere kontrole kojom obezbeđujemo privatnost ličnog (virtuelnog) prostora, dodeljena je podešavanjima stepena privatnosti sadržaja koji čuvamo u njima i digitalnom ključu – lozinki. Ovaj dvosmerni odnos koji se ostvaruje između čoveka (subjekta) i sveta u kom se nalazi (objekta) može se objasniti putem post-fenomenološkog pogleda na značenje artefakata, u ovom slučaju - tehnoloških uređaja.

Za razliku od klasičnog fenomenološkog aspekta u kom se jaz između subjekta i objekta prevazilazi naglašavanjem činjenice da su oni uvek isprepletani zahvaljujući namernom susretu čoveka sa svetom, nova interpretacija fenomenologije, kako je tumači Verbik, odlazi korak dalje i naglašava da subjekat i objekat sadrže i međusobno oblikuju jedno drugo. To znači da se „u susretu čoveka sa svetom svaki od njih manifestuje na određeni način čime se u tom međusobnom odnosu čoveka i sveta javlja specifična *objektivnost* sveta i *subjektivnost* ljudskog bića”²⁹¹. Kada ove tehnološke uređaje koristi kao medijatore između sebe i sveta u kom se nalazi, čovek im daje ulogu kojom oblikuju način na koji je on uključen u svet i način na koji ga interpretira: „...čovek je ono što jeste zahvaljujući načinu na koji postoji u svetu, i njegov svet je to što jeste zahvaljujući tome kako mu se predstavlja”²⁹².

Ovo značenje im, pak, ne može biti dodeljeno u odvojenom kontekstu od onog u kom se koriste, odnosno nezavisno od ljudi koji ih koriste. „Artefakti se mogu razumeti samo u smislu odnosa koje ljudi prema njima imaju”²⁹³. To znači da tehnološki uređaji uvek i jedino imaju funkciju u konkretnoj, praktičnoj primeni i ne mogu biti smatrani tehnologijom van tog konteksta. Prema tome, oni su više nego funkcionalni predmeti koji sami po sebi imaju značenje i predstavljaju medijatore između čoveka i njegovog sveta, utičući tako i oblikujući način na koji on postoji u svetu. ICT uređaji (mobilni

²⁹¹ Verbeek, P. P. (2005). *What Things Do: Philosophical Reflections on Technology, Agency, and Design*. University Park: Pennsylvania State University Press. str. 112. (slobodan prevod autora rada).

²⁹² *Ibid.*, str. 235. (slobodan prevod autora rada).

²⁹³ *Ibid.*, str. 117. (slobodan prevod autora rada).

telefoni, laptopovi, itd.) postali su mobilni *mikrosvetovi* koji učestvuju u umanju polja socijalnog konstrukta stanovanja, a time i elementi značajniji za njegovo oblikovanje nego za konkretno prostorno i arhitektonsko okruženje²⁹⁴. U tom smislu može se zaključiti da je identifikacija sopstva sa prostornim konstruktom doma prevaziđena u vremenu izrazitog uticaja tehnologije na život pojedinca, te da sopstvo svoju refleksiju, umesto u mestu ili kući, danas pronalazi u elektronskoj napravi. Ovaj stav i duh vremena u kom se javlja jasan preokret u umetnosti stanovanja od početnog odnosa između tela, mesta i kuće, možda najbolje ilustruje citat islandske umetnice Bjork (*Björk Guðmundsdóttir*) koja kaže: „Dom je tamo gde je moj laptop”²⁹⁵.

6.4.2 Kiberprostor i virtuelna stvarnost

Paralelno sa višestrukim povezivanjem, čovek istovremeno zauzima i višestruke prostore. Ovaj multiplicitet i fragmentacija postmoderne subjektivnosti dokumentovani su u radovima Gros (*Elizabeth Grosz*)²⁹⁶, Hejlss (*Katherine Hayles*)²⁹⁷ i Mičel (*William J. Mitchell*)²⁹⁸, no Fukoov pojam *heterotopijskog prostora*²⁹⁹ (kao mesta odnosa koji su uvek višestruki, istovremeno i fizički i mentalni, ni tamo ni ovde), najbolje objašnjava neke od načina na koji zauzimamo takozvani „stvaran” prostor i virtualni prostor (eng. *cyberspace*)³⁰⁰ istovremeno. Prelazimo preko fizičkih i konceptualnih prostora, sa

²⁹⁴ Hoffmann-Axthelm, D. (1996). Wohnen als fixe Idee. u: Daidalos. Architektur Kunst Kultur. *Urbane Behausung*. br. 60. str. 41.

²⁹⁵ Björk cit. after Maresch, R. (2003). Empire Everywhere: On the Political Renaissance of Space, u: Biesenbach, K., Franke, A., Segal, A., Weizman, E. (eds). *Territories: Islands, Camps and Other States of Utopia*. König, Cologne. str. 15. izvor: www.rudolf-maresch.de/texte/60.pdf. (pristupljeno: 19.05. 2014.) (slobodan prevod autora rada).

²⁹⁶ Grosz, E. A. (2001). *Architecture from the outside: essays on virtual and real space*, Cambridge, MA, London, UK: The MIT Press.

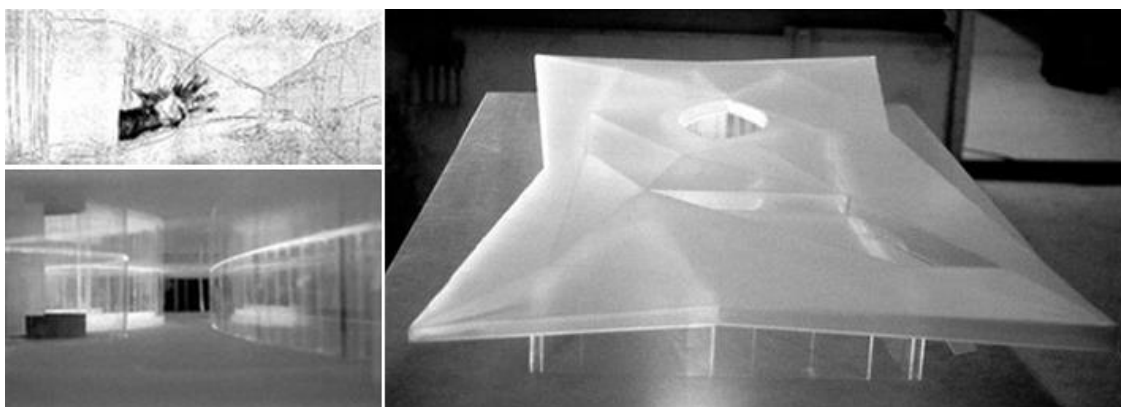
²⁹⁷ Hayles, K. (2000). *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.

²⁹⁸ Mitchell, W. J. (1999). *E-topia: „Urban life, Jim - but not as we know it”*. Cambridge, MA: The MIT Press.

²⁹⁹ Foucault, M. (1984). Of Other Spaces, Heterotopias. *Architecture, Mouvement, Continuité* no. 5. str. 46-49.

³⁰⁰ Cyberspace se posmatra kao svet paralelan našem, generisan i održavan globalnim komunikacionim mrežama i kompjuterima, koji povezuje različite fizičke prostore i pojedince kroz zajednički virtuelni prostor, prostor povezanih, umreženih kompjutera i njihovih korisnika. - Benedikt, M. (1991). *Cyberspace: some proposals*. u: Benedikt, M. (ed). *Cyberspace: First Steps*. Cambridge, MA: MIT Press. str. 119-224.

mogućnošću da ostvarimo višestruke veze sa svakim od njih, a one recipročno utiču na naše razumevanje pojma prostora i teritorije, u proširenom kontekstu sveta u koji smo uključeni. Ovde je reč o *deteritorijalizaciji* sfera komunikacije u svim njenim oblicima, kako je vidi Hep³⁰¹. On smatra da ove veze karakteriše *brzina* (protoka informacija), *nepredvidljivost* (posledica) i *stepen prisutnosti* u svakodnevnom životu i koristi pojam *translokalnosti* da definiše način na koji veze doprinose i lokalnom i globalnom istovremeno: „Komunikativna deteritorijalizacija znači da pojedinac može da ima translokalne konekcije između različitih *trenutnih konteksta* i širom mnoštva teritorija³⁰², te u tom smislu Morlijeva (*David Morley*) metafora *teritorije doma*³⁰³ jasno govori da ova vrsta teritorijalnosti, uslovljene komunikacionim medijima, više ne postoji u jasnoj formi.



Slika 19. The Kramlich Residence and Media Collection, Hercog i de Meuron (*Herzog & de Meuron*), Napa Valley, Kalifornija, USA. – Projekat kuće pretežno sačinjene od elemenata tehno-kulture.

Kao što je objašnjeno u prethodnim poglavljima, koncept doma se može posmatrati i kao višedimenzionalni skup veza koje ostvarujemo u njemu (psihološke veze sa prostorom, predmetima i ljudima; veze uslovljene navikama, itd.). U stambenom prostoru, kao centralnom sedištu naših svakodневnih aktivnosti takođe ostvarujemo, putem komunikativnih medija, i veze sa virtuelnim prostorom. Putem njega dolazimo u kontakt sa ljudima koji u njemu istovremeno borave, ali i sa informacijama koje su nam neophodne da bismo neke od svakodnevnih aktivnosti efikasno obavljali.

³⁰¹ Hepp A. (2004). Media cultures, connectivity and globalisation. *Eurozine*, 7. August. 2004. izvor: <http://www.eurozine.com/article/2004-07-08-hepp-en.html> (preuzeto: 11.04.2014.).

³⁰² *Ibid.* (slobodan prevod autora rada).

³⁰³ Morley, D. (2000). *Home Territories. Media, Mobility and Identity*. London, UK, New York, NY: Routledge.

Simultano provodimo vreme i u fizičkom prostoru doma i u virtuelnom prostoru globalne mreže, te se stoga može zaključiti da je jedan sadržan u drugom, a način na koji ta dva prostora mogu da koegzistiraju i na koji ćemo ih u buduće naseljavati pitanje je na koje arhitektura i srodne discipline treba da odgovore.

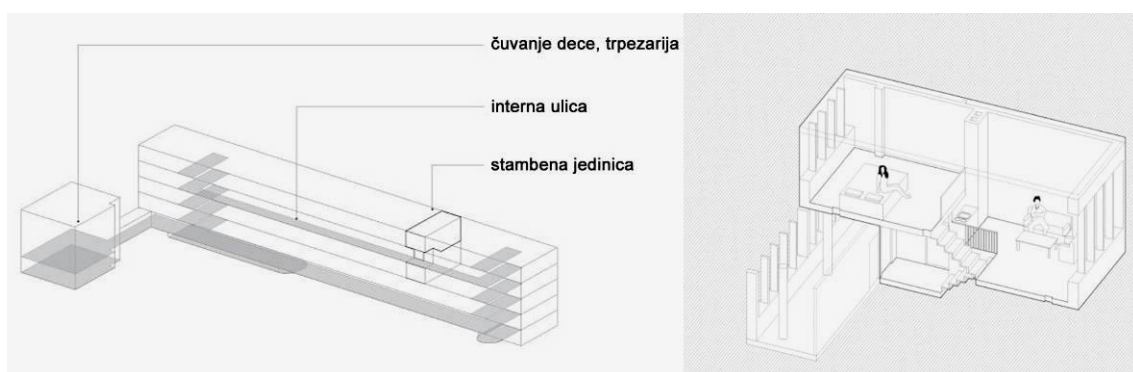
6.5 Uticaj informacionih i komunikacionih tehnologija (ICT) na reintegraciju stanovanja i rada

Stambeni prostor je u arhitektonskoj teoriji stajao kao antropološka konstanta vezana za tradiciju sa arhaičnom funkcijom utočišta i diktirao praksu stanovanja. Način na koji se stanovanje praktikuje, promenljiv je i zavisi od kulturnog konteksta u koji je smešten. Transformacije koje se javljaju u samoj aktivnosti stanovanja objašnjene su kod Rajlija kroz pregled razvoja odnosa između javnog i privatnog prostora uslovljenog radikalnim promenama u savremenom društvu nastalih razvojem tehnologije i digitalnih medija, gde privatni stambeni prostor posmatra kao „propustljivu strukturu koja prima i odašilje slike, zvuke, tekst i podatke”³⁰⁴. Među višestrukim dualizmima koji, kao posledica digitalne revolucije, postaju sve manje prepoznatljivi u okviru koncepta doma (privatno i javno, unutrašnji i spoljašnji prostor, individualni i zajednički prostor, mesto i ne-mesto, stvarni i virtualni svet) javlja se i dualizam aktivnosti stanovanja i rada kojima ovde treba posvetiti posebnu pažnju.

U prošlosti, kombinacija stanovanja sa radom je bila produkt ekonomskog života (poput mesara ili stolarskih radionica koje su u sklopu stambenog prostora). Industrijska revolucija 19. veka je označila novu eru u kojoj se radno mesto razdvaja od prostora stanovanja. Do tog perioda stanovanje i rad su opstajali u prostorno malim okvirima, kao i sa potrebama relativno male lične mobilnosti. U poljoprivrednim selima, rad je u neposrednoj blizini stanovanja, slično je i u pre-industrijskim gradovima sa zanatskim delatnostima. Industrijalizacija je donela sa sobom centralizaciju procesa proizvodnje i veću koncentraciju zaposlenih u njoj, što je izazvalo veću potražnju za stanovima u gradovima. Žozef Furije (*Joseph Fourier*), social-utopista, 1829. godine

³⁰⁴ Riley, T. (1999). *The Un-Private House*. New York, NY: The Museum of Modern Art. str 11. (slobodan prevod autora rada).

objavio je svoje planove Falansterija³⁰⁵ za 1620 radnika kako bi se omogućilo stanovanje idealne zajednice. Kao *socijalni kondenzator*³⁰⁶ ovakvo kolektivno stanovanje organizovano je u funkcionalne celine – *falange*³⁰⁷ sa bogatim funkcionalnim programima i sadržajima koji dopunjuju stanovanje (rad, trgovina, rekreacija, čuvanje dece, obrazovanje, kolektivno obedovanje...). Furijeova ideja da korisnici imaju skromne stambene prostore i bogate nestambene sadržaje bila je vodilja mnogim kasnijim velikim arhitektama i planerima, od Le Korbizijea do Ginzburga (*Moisei Ginzburg*).



Slika 20. Shematski prikaz Narkomfina sa njenim funkcijama. Slika 21. Stambena jedinica (*F Unit*) planirana za 1 ili 2 osobe, Narkomfin, Moskva.

Gotovo vek nakon Furijeovog Falansterija u Moskvi se produbljuju njegove ideje razvojem *novog kolektivizma* u socijalističkoj verziji stvarajući nove oblike zajedničkog stanovanja – *dom komuna* (domovi-komune). Ginzburg u svom stambenom bloku – Narkomfin, iz 1929. godine jasno definiše standarde za stambene prostore, ali i sam je bio svestan da samo stanovanje kao jedina funkcija nije dovoljna za kvalitetno življenje u tako velikim objektima. Ginzburg je tada pisao:

³⁰⁵ Furije nudi fantaziju idealne kolektivne palate – *Falansterijuma* (franc. *Phalanstère*), raznovrsni sadržaji (privatne sobe, biblioteka, opservatorija, itd.) povezani su dugom unutrašnjom ulicom koja bi trebalo da služi kao katalizator socijalnih interakcija u ovom idealnom društvu. Formalno, Falansterijumi podsećaju na barokne palate; mala Furijeova osveta stvorila je iluziju da radnička klasa uživa u blagodatima života prerevolucionarne aristokratije, u: Leupen, B. (2006). *Frame and Generic Space, A study into the changeable dwelling proceeding from the permanent*, [Dissertation TU Delft], Rotterdam, NL: 010 Publishers. str.133.

³⁰⁶ Frempton, K. (2004). *Moderna arhitektura: kritička istorija*. Beograd: Orion art. str. 227.

³⁰⁷ Benevolo, B. (1986). *The Origins of Modern Town Planning*. Cambridge, MA: The MIT Press, str. 61 – 84.

„Više ne možemo stanare neke zgrade da prisiljavamo da žive kolektivno, kao što smo to pokušavali u prošlosti, i što je uglavnom imalo negativne posledice. Moramo da omogućimo postepeni, prirodni prelaz na društveno, zajedničko korišćenje određenog broja različitih prostora [...] Smatrali smo da je apsolutno neophodno da uvedemo i neke druge sadržaje koji će stimulisati prelazak na društveno viši način života, stimulisati ali ne i diktirati“³⁰⁸.

Uvođenje transprograma³⁰⁹ u Narkomfin Ginzburg oblikuje hibrid koji pored stambenih funkcija priključuje prostore namenjene za restoran, gimnastiku, biblioteku, dečija obnaništa, jaslice i vrt na krovu. Ovakvi koncepti su brzo bili odbačeni promenom politike 30-ih godina 20. veka u SSSRu, jer i sami nisu bili proistekli iz novih revolucionarnih težnji i potreba za pomeranjima u arhitekturi, već su se javili kao rezultat promišljanja podstaknuti drastičnim društvenim promenama.

Raskol između funkcija stanovanja i transprograma (rada, transporta i rekreacije...) je bio maksimalan u velikim šemama modernističkih gradova i utopija pre i posle Drugog svetskog rata. Veliko poverenje u mobilnost dovelo je do izgradnje stambenih spavaonica i dihotomije rada i stanovanja. Ovo razmišljanje se zadržalo sve do 1970-ih godina kada se pojavila potreba za većom raznolikosti stanova i ponovo je otkriven značaj dinamike grada u kome mnoge funkcije koegzistiraju u prostoru i vremenu pod uticajem informatičke tehnologije³¹⁰.

³⁰⁸ Frempton, K. (2004). *Moderna arhitektura: kritička istorija*. Beograd: Orion art. str. 174-175.

³⁰⁹ Transprogrami (eng. *transprogramming*) definišemo je Čumi (*Bernard Tschumi*), teoretičar koji se bavi problematikom programa u arhitekturi. U ovom kontekstu se tumači kao kombinacija različitih programa u istom prostoru, bez obzira na njihovu nekompatibilnost. Videti više u: Tschumi, B. (1994). *Architecture and Disjunction*. Cambridge, MA: MIT Press.

³¹⁰ Van Zwol, J. (2005). Combination of Living and Working. u: Leupen, B., Heijne, R., van Zwol, J. (eds). *Time-based Architecture* Rotterdam, NL: 010 Publishers, str. 30 – 41.



Slika 22. *Slip House*, Istočni London, *Carl Turner Architects*, 2012.godina. - Kuća oblikovana od tri boksa, niži u funkciji studija, srednji kao noćna, a gornji boks kao dnevna zona.

Uvođenjem novih tehnologija u drugoj polovini 20. veka mnogi svoje radno mesto *nose sa sobom*, što omogućava i rad kod kuće, a broj stalno zaposlenih osoba je sve manji usled promene globalne ekonomske socijalne strukture. Sve veći broj zaposlenih, usled velike konkurencije i napretka tehnologija, na raspolaganju je 24 časa dnevno i sve više koristi sopstveni dom i kao radno mesto. Prema istraživanju Ernsta i Janga (*Ernst & Young*)³¹¹ porast rada kod kuće smanjuje potrebu za mobilnosti, a usled kohabitacije ove dve aktivnosti u stambenim prostorima dolazi do potrebe za njihovim različitim međusobnim odnosima i novim konceptima fleksibilnosti.

³¹¹ Ernst & Young, (2004). *ICT Barometer*, no. 11. izvor: <http://www.ey.com/> (pristupljeno: 28. 04. 2009.)

Dihotomija poslovnog prostora i stanovanja u savremenom tehnološkom društvu je danas neosnovana i za njih je potrebno imati drugačije regulative sa akcentom na mogućnosti ispunjavanja širokog dijapazona različitih potreba. Integracija rada u prostor inicijalno namenjen stanovanju utiče na formiranje specifičnog životnog stila. Njihova raznolikost u velikoj meri potvrđuje današnju nepredvidivost funkcionalne i programske organizacije stana i utiče na tendenciju ka formiranju fleksibilnijih prostora otvorenih za implementaciju raznovrsnih životnih programa.

6.6 Uticaj životnih stilova na promene u konceptu stanovanja

Za razumevanje promena koje se dešavaju u okviru koncepta stanovanja izuzetan značaj ima sociološki aspekt, s obzirom na to da jasno reflektuje društvene težnje, želje i potrebe izražene tokom jednog vremenskog perioda. One se, u datim vremenskim i kulturnim okvirima najbolje mogu sagledati kroz životne stilove kao i aktuelne trendove u okviru njih.

Životni stilovi su tema kojom su se bavile mnoge naučne discipline poput sociologije, psihologije, kulturne antropologije, filozofije, humane geografije i maketinga, rezultujući različitim definicijama kako među samim disciplinama tako i u okviru jedne iste. Uzimajući u obzir samo one elemente koji su neophodni za precizno definisanje životnog stila (aktivnosti nasuprot ponašanju, vrednosti i stavovi, pojedinac nasuprot grupe, grupne interakcije, koherentnost, prepoznatljivost i sloboda izbora), Vil (A. J. Veal) je pokušavao da pronađe definiciju koja je precizna, jedinstvena i efikasna: „Životni stil je obrazac individualnog i socijalnog ponašanja karakterističan za pojedinca ili za grupu”³¹². Čejni (*David Chaney*), ipak, napominje da je određeni životni stil obično zajednički za određen broj ljudi inače bi bio idiosinkrazija i ekscentricitet³¹³, a sociolog Pjer Burdrije je razvio dvodimenzionalni model klasifikacije životnih stilova na osnovu kog tvrdi da su svi životni stilovi dvodimenzionalni, da su rezultat kombinacije čovekovih resursa (finansijkih, obrazovnih, položaj roditelja ili partnera) i

³¹² Veal, A. J. (2001). Leisure, Culture and Lifestyle. *Society and Leisure* 24(2), str. 359-76. (slobodan prevod autora rada).

³¹³ Čejni, D. (2003). *Životni stilovi*. Beograd: Clio. str. 21.

načina na koji su ti resursi stečeni (znanjem i poznavanjem društvene kulture ili radom i finansijskim primanjima)³¹⁴. Sa psihološke tačke gledišta, za definisanje pojma životnog stila značajan je i Adlerov (*Alfred Adler*) stav da je životni stil skup vrednosti, strasti, znanja, značajnih dela i ekscentričnosti koje čine jedinstvenost svake osobe koji je tokom života podložan promeni³¹⁵. U analizi životnih stilova sociolog Bel je, posmatrajući kontekst porodice, uspostavio razliku između *familizma* (viskog vrednovanja porodičnog života), *karijere* i *konzumerizma* kao dominantnih životnih tema³¹⁶, a one ujedno ukazuju i na recipročne socijalne transformacije koje su uticale na redefinisane fenomena porodice.



Slika 23. Kuhinja sredinom 1950-ih; Slika 24. Kuhinja iz 2005. godine. - Transformacije od *femina domestica* do *femina oeconomica*. *Žena i kuhinja*.

Transformacija klasične porodice, koja se intenzivno odvija u drugoj polovini 20. veka, inklinira do masovnijeg stvaranja modela samačkog življenja u određenim sredinama i društvima. Posledica produžetka životnog veka, kasnijeg odlučivanja na formiranje bračne zajednice i odlaganja proširivanja porodice samo su neki od preduslova za porast *neporodičnog* modela življenja. Osim tradicionalne, mono-tematske porodične jedinice (majka, otac i deca), javljaju se novi porodični modeli kao što su parovi bez

³¹⁴ Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Massachusetts, MA: Harvard University Press. str. 114.

³¹⁵ Adler, A. (1992 [1927]). *Understanding Human Nature*. Oxford, UK: Oneworld. str.9.

³¹⁶ Bell, W. (1958). Social choice, life styles, and suburban residence. u: Dobriner, W. M. (ed.). *The suburban community*. New York, NY: G. P. Putnam's Sons. (str. 209–224).

dece, samohrani roditelj sa detetom, homoseksualni parovi i drugi oblici zajednica. Samim tim, pojavljuje se potreba za različite načine organizovanja stambenog prostora, a isticanjem individualnosti kroz različite navike, želje i težnje, javlja se potreba za stanovima koji omogućavaju slobodnije funkcionalno organizovanje i korišćenje prostora. Porodični život sada traje između 15 i 20 godina, često i kraće, a primer Stokholma ukazuje na to da oko 92% populacije ne živi više u porodičnom modelu življenja³¹⁷. Ne postoje univerzalne funkcionalne šeme koje bi odgovarale svim tipovima porodica, te dolazi do pomeranja programa i funkcija unutar stana, ukidanja normativa koji su proistekli iz CIAM-a i formiranja otvorenih sistema koji omogućavaju različite upotrebe prostora. Činjenica da se fenomen porodice u savremenom društvu transformisao od zatvorene zajednice do entiteta podložnog konstantnom redefinisaju u velikoj meri utiče na oblikovanje životnog stila, a samim tim i na kreiranje stambenog prostora.

Među sociološkim istraživanjima pojma životnog stila stambene preference imaju odlučujuću ulogu, pa je tako Virt ustanovio teorijski model za istraživanje *urbanizma* kao životnog stila³¹⁸, a Merton uveo pojmove *kosmopolite* i *lokalca*³¹⁹. Uzimajući u obzir ovu podelu i aspekt prostornog okvira u kom se posmatraju, životni stilovi se mogu analizirati kako unutar lokalnog, tako i unutar globalnog prostornog konteksta.

³¹⁷ Eberle, D. (2006). Investigation of housing and its context by means of its numerical quantification and the parametrization of the needs of the housing. – Notes from a Lecture on Future Typologies, *Collective Housing: A Manual*, Madrid: EMVS. (str. 63 – 68).

³¹⁸ Wirth, L. (1938). Urbanism as a Way of Life. *The American Journal of Sociology*, vol. 44, no. 1, str. 1-24.

³¹⁹ Merton, R. K. (1957). Patterns of Influence: Local and Cosmopolitan Influentials, Chapter XII in *Social Theory and Social Structure*. New York, NY: Free Press.

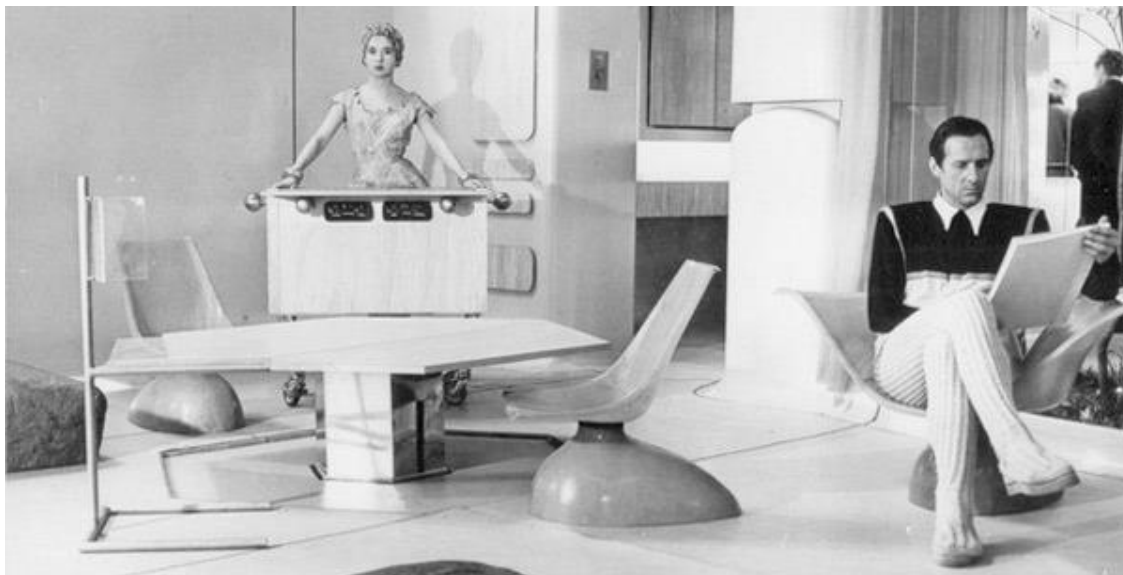


Slika 25. Kadar iz filma *The Imaginarium of Dr Parnassus*, iz 2007. godine, u režiji: Teri Gillijama (*Terry Gilliam*) – Nomadski stil života pozorišne trupe koja članove auditorijuma sprovodi do imaginarnog sveta sa one strane ogledala, kao metafora za iskustva savremenog čoveka koji živi na pragu između stvarnog i virtuelnog sveta.

Posmatrajući stanovanje kao skup aktivnosti koje se vezuju za lokalni prostorni kontekst, mogu se ustanoviti dominantni faktori koji određuju stil života u okviru jedne stambene jedinice. Aktivnosti kojima pojedinac ispunjava slobodno vreme predstavljaju izraz ličnih vrednosti i stavova³²⁰, što znači da način na koji slobodno vreme koristi utiče na definisanje čovekovog životnog stila. Razvoj informacionih tehnologija i interneta i njihova implementacija u svakodnevni život čoveka doveli su do toga da se sve veći broj aktivnosti u okviru slobodnog vremena odvija u okviru doma. Socijalizacija putem društvenih mreža, konzumacija kulturnih sadržaja dostupnih putem digitalnih medija, virtuelno istraživanje planete pa čak i kosmosa, edukacija putem interneta ili online kupovina ili igranje virtuelnih igara, omogućavaju čoveku da *iz fotelje* stupa u kontakt sa spoljnim svetom. Još pre pojave interneta, zbog informacija koje iz sveta prenosi, centralno mesto oko kog se organizuje prostor dnevnog boravka pripalo je TV uređaju, čime je on preuzeo ulogu savremenog ognjišta oko kog se okuplja porodica u slobodno vreme. U ovakvom odnosu između unutrašnjeg i spoljašnjeg sveta, putem ICT uređaja koji predstavljaju njihove

³²⁰ Čejni, D. (2003). *Životni stilovi*. Beograd: Clio. str.32.

medijatore za čoveka, unutrašnja organizacija stambenog prostora sve više se podređuje njihovoj dominantnoj ulozi koja u velikoj meri određuje način na koji čovek živi.



Slika 26. Stan budućnosti po konceptu Alison i Petera Smithsona (*Alison & Peter Smithson*) iz 1956. godine.

Posmatrajući životne stilove u kontekstu kosmopolitizma, može se reći da se kao dominantan pojam koji se ne vezuje za jedno mesto prebivanja javlja fenomen nomadizma. Ovaj način života zasnovan je na mobilnosti koja je „oblikovana fizičkom raspoloživosti resursa i socijalnim mrežama potrebnim za sigurnost i održavanje pristupa resursima”³²¹. Nomadizam je najbolje opisan u eseju *Traktat o Nomadologiji: Ratna Mašina* iz knjige *Hiljadu Ravni* Deleza i Guatarija³²²:

„Nomadizam je način života koji postoji van organizacione *Države*. Nomadski način života karakteriše kretanje kroz prostor koji postoji u oštrm kontrastu sa rigidnim i statičkim granicama *Države* [...] Nomad ima teritoriju; on prati poznate puteve; on ide od jedne do druge tačke; njemu nisu nepoznata mesta (izvora vode, smeštaja, okupljanja, itd). Ali pitanje je šta je u nomadskom životu princip, a šta je samo posledica. Za početak, iako mesta (eng. *points*) određuju

³²¹ Khazanov, A. M. (1994). *Nomads and the outside world*. Madison, WI: University of Wisconsin Press. str. 152. (slobodan prevod autora rada).

³²² Deleuze, G. and Guattari, F. (1988). *A thousand plateaus*. London, UK: Athlone Press. str 380. (slobodan prevod autora rada).

puteve, ona su striktno podređena putevima koje određuju, a obrnuto se dešava sa sedelačkim (suprotno od nomadskog) načinom života. Mesto izvora vode se dostiže samo da bi se napustilo; svako mesto je relej i postoji samo kao relej. Put je uvek između dva mesta, dve tačke, ali ono što je između je preuzelo konzistentnost i uživa u sopstvenoj autonomiji i pravcu. Život nomada je intermezzo”.

Ovaj isti koncept može se odnositi i na fenomen *urbanih nomada*³²³, savremenih ljudi čija je mobilnost oblikovana dostupnosti poslova zbog kojih menjaju mesto boravka. Stalna potreba za kretanjem kod čoveka je motivisana i konstantnom potragom za *izgubljenim rajem*, nestalnom čežnjom koja stoji u kontrastu sa konkretnosti stanovanja: „Da bi pronašao idealnu stambenu situaciju, čovek mora napustiti sigurnost srca i doma, preduzeti stvarno, fizičko putovanje u potrazi za boljim svetom”³²⁴. Ova potraga je, stoga, nerazdvojiva od aktivnosti stanovanja, a prema Delezu i Gatariju, ona je postala i stalan aspekt savremenog stanovanja: osnovni aksiom stanovanja je da više ne postoji dom, već ljudi zauvek traže, a putovanje se pretvorilo u nomadsko postojanje³²⁵.

Životni stilovi stvaraju kontekst u okviru kog se može razumeti ponašanje čoveka³²⁶, i obrnuto, a time i način na koji on oblikuje svoje okruženje. Promenljivost životnih potreba, društvenih odnosa i savremenih trendova, uslovljena globalizacijom i sve bržim razvojem tehnologije, utiče na neprestane transformacije kako u okviru stambenog prostora, tako i na značenje pojma samog stanovanja i koncept doma.

³²³ Koncept *urbanih nomada* prvi je stvorio Marshall McLuhan postavljajući čoveka u kontekst elektronskih mas medija: „čovak kao sakupljač hrane se iznova neobično pojavljuje kao sakupljač informacija. U ovoj ulozi elektronski čovek nije ništa manje nomad nego njegovi paleolitski preci” – Mc Luhan, M. (1964). *Understanding media: The extensions of man*. New York, NY: Mentor.

³²⁴ Van Dooren, J. (2005). At House u: H. Cornelissen (ed). *Dwelling as a figure of thought*. Amsterdam, NL: SUN. (str. 19-28).

³²⁵ Deleuze, G., Guattari, F. (1988). *A thousand plateaus*. London, UK: Athlone Press. str. 53.

³²⁶ Michelson, W., Reed, P. (1974). Life style in environmental research. u: Beattie, C., Crysedale, S. (eds). *Sociology Canada: Readings*. Toronto, ON: Butterworths. (str. 406-419).

6.7 Dinamički karakter koncepata doma i stanovanja

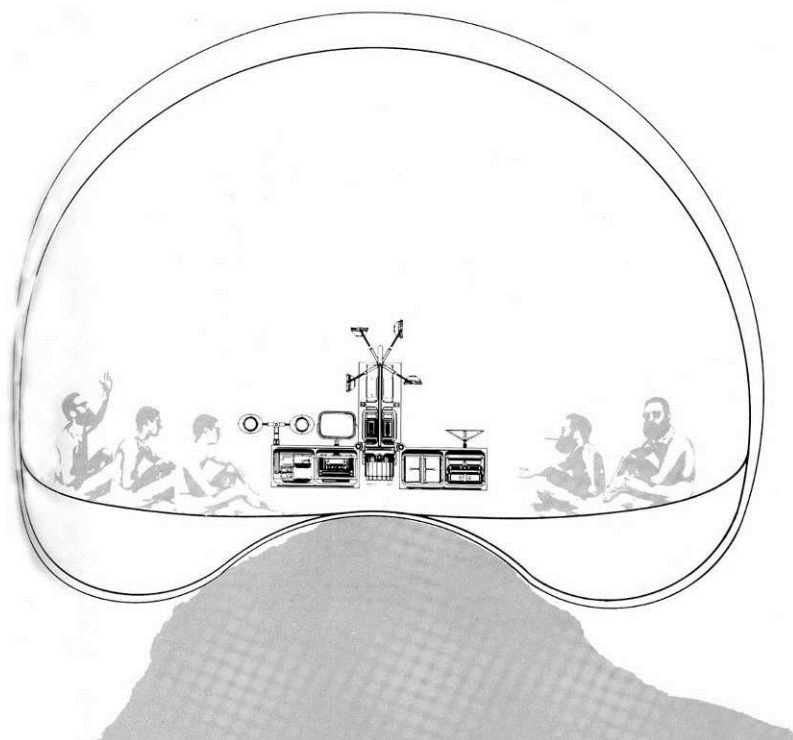
Nakon analize fenomenoloških teorija o pojmovima doma i stanovanja kod Hajdegera i Bolnova kao i u pisanjima Bašlara i Šulca, ustanovljeno je da statični karakter ovih koncepata nije u skladu sa potrebama čoveka danas, kao ni uslovima njegovog života u savremenom svetu. Ipak, oni ne mogu biti u potpunosti zanemareni jer, iako suštinski statični, obuhvataju određeni broj različitih aspekata koji su značajni za sagledavanje njihovog dinamičkog širenja u drugim dimenzijama.

Da bi se omogućilo sagledavanje višestrukih dimenzija i što većeg broja aspekata (prostorni, vremenski, psihološki, sociološki, tehnološki, itd) koji se kroz koncepte doma i stanovanja prožimaju, iskorišten je Delezov i Gatarijev rizomatski pristup kojim se oni povezuju i formiraju platformu za građenje novih, savremenih koncepata.

Dva najdominantnija uticaja, koja su u najvećoj meri uticala na promene u konceptima doma i stanovanja, su tehnološki i sociološki aspekti. Međusobno zavisni, oni su sukcesivno oblikovali uslove za njihov razvoj i uspostavili osnovne okvire za definisanje veza sa ostalim aspektima. Tehnološki napredak uticao je na način na koji se čovek odnosi prema mestu, a razvoj transporta uzrokovao je da se fizička distanca u velikoj meri zameni *vremenskom distancom*³²⁷. Pojmu prostora je, u međuvremenu, dodata virtuelna dimenzija koja je apsorbovala fizičku udaljenost i time omogućila brže i direktnije socijalne interakcije. Dinamizmu novog konceptualnog okvira doprineli su prenosivi tehnološki uređaji koji su, u ulozi medijatora između realnog i virtuelnog, privatnog i javnog, te zatvorenog i otvorenog prostora, primili komplementarna značenja koja se javljaju u graničnim elementima statičkih koncepata stambenog prostora. Istovremeno, struktura zajednice koja deli stambeni prostor se menjala i time koncept doma oslobađala od ograničavajućih okvira u kojima se definiše. Time i sam koncept doma, kao platforme koja obezbeđuje uslove za ispunjavanje osnovnih životnih potreba njegovih pripadnika, postaje otvoreniji za implementaciju različitih programa, čime i samo stanovanje postaje polivalentno. Šireći fokus sa lokalnog na globalni prostorni kontekst, pojam doma je u uslovima multilokalnog stanovanja

³²⁷ Leach, N. (1998). The dark side of the domus. *The Journal of Architecture*, vol. 3, no. 1, (str. 31-42). str. 38.

delimično dekonstruisan kao mehanizam simboličke identifikacije, da bi tu ulogu postepeno počeli preuzimati (tehnološki) artefakti.



Slika 27. Mehur životne sredine, transparentni plastični balon klimatizacijom napunjen. Utopijski projekat iz 1965. godine. Ideja: Banam (*Reyner Banham*), ilustracija: Dalegre (*François Dallegret*).

Globalizacija, kao i razvoj svesti i kulture stanovanja utiče na sve značajnije zahteve za uključivanjem korisnika u oblikovanje njihovog stambenog okruženja, a njihova participacija u ovom procesu dovodi do umnožavanja stambenih koncepata koji vode ka različitim, personalizovanim strukturalnim rešenjima. Ovakav pristup oblikovanju stambenog prostora neodrživ je u vremenu u kom se promene potreba, navika i strukture životne zajednice dešavaju sve brže, te je pronalaženje programski fleksibilnih i strukturalno *otvorenih* rešenja, koja će moći apsorbovati modifikacije na oba nivoa, postalo arhitektonski imperativ u okviru, ali i van ove tipološke kategorije.

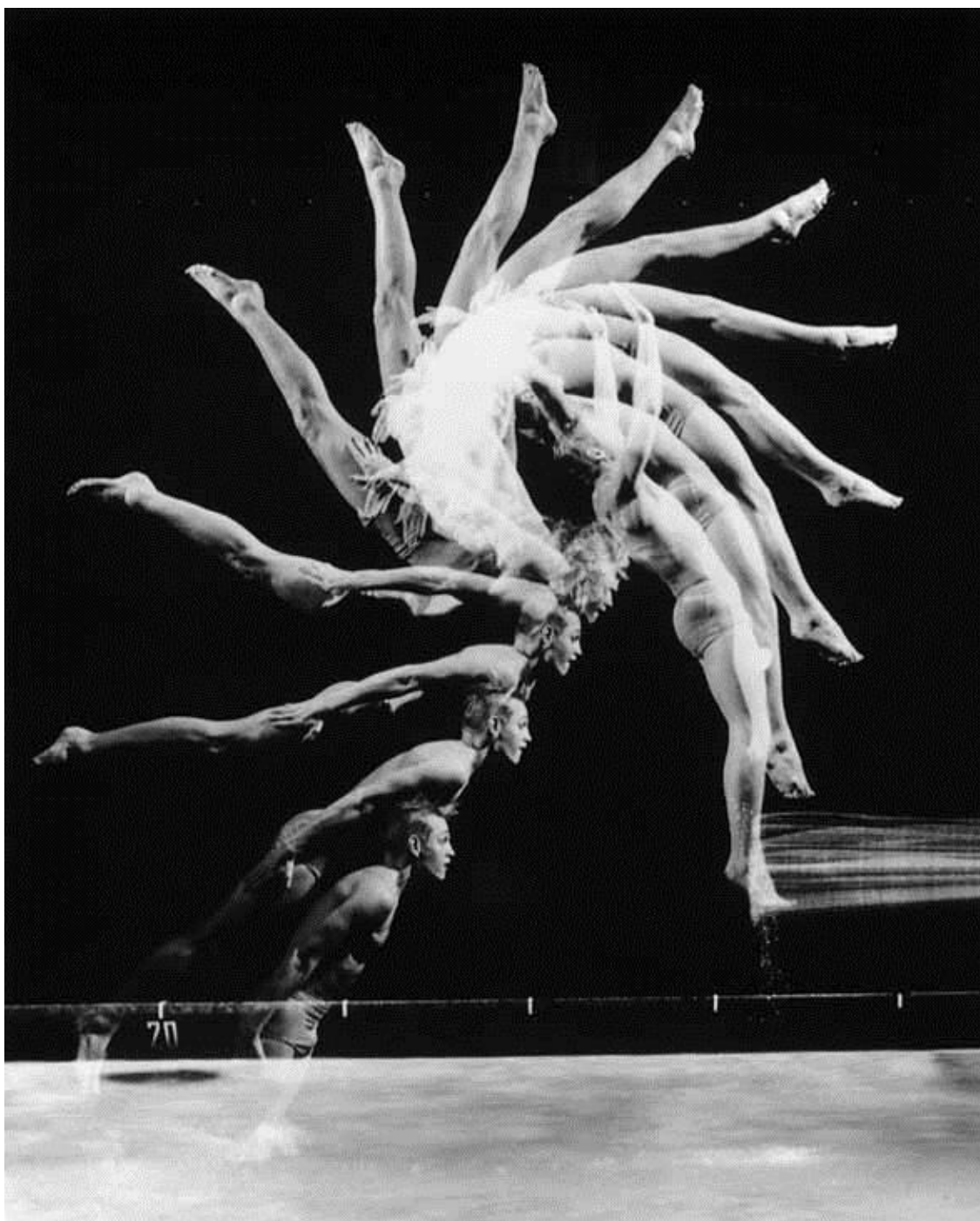
7. KARAKTERISTIKE SAVREMENOG STANA

„Ostaću na tragu platonskih uvida utoliko što ću u onome što sledi, tvrdoglavije nego obično razviti tezu da su ljubavne povesti zapravo pripovesti o formi, i da je svako poistovećivanje – solidarizacija – izgradnja sfera, to jest stvaranje unutrašnjeg prostora”³²⁸.

Mnoštvo redefinsanih i novih koncepata stanovanja i razvoj socijalnog ponašanja vodi ka novim kontekstualnim i programskim pristupima rešavanja savremene stambene arhitekture. Njihova implementacija se, suštinski, uspostavlja na uzročno-posledičnom odnosu osnovne dvojne arhitektonske morfeme, odnosno u korelaciji forme i funkcija, a njena dinamika je danas nepredvidiva usled velike brzine kojom se dešavaju socijalne promene. Vremenski faktor, koji pretpostavlja životni vek objekta izloženog

³²⁸ Sloterdajk, P. (2010). *Sfere I: Mehurovi*. Beograd: Fedon. str.14.

ovakvim promenama, čini jedan od bazičnih aksioma na koje arhitektonska praksa treba da odgovori u novim projektantskim pristupima.



Slika 28. Fotografija pokreta Etjen-Žil Mareja (*Etienne-Jules Marey*), istraživača fiziologije i promene oblika u hronološkom sledu, upravo suprotno od onoga što Latur navodi za problem statičnosti objekta, tj. ako nema pokreta nema ni opažaja ili oseta (psihološkog doživljaja).

„Problem sa zgradama je što one izgledaju očajno statične. Čini se gotovo nemogućim da se razumeju kao pokret, kao let, kao serija transformacija.

Svako zna – a pogotovo arhitekta – da zgrada nije statičan objekat nego projekat u pokretu i da, čak i kada je završena njena izgradnja, ona stari, transformiše se od strane korisnika, modifikuje se svim onim što se dešava unutar i van nje i da će nestati ili biti renovirana, promenjena i transformisana do neprepoznatljivosti. Mi to znamo, ali problem je što, kada zamislimo zgradu, ona je uvek fiksna, čvrsta struktura koja stoji tu u četiri boje na sjajnim listovima časopisa koje klijenti listaju u čekaonicama arhitektonskih biroa³²⁹.

Trajnost objekta nalazi se u osnovi arhitekture, stoga ona mora biti okvir koji dozvoljava koegzistenciju vremenskog faktora koji utiče na njegov život. Rok trajanja se, dakle, ne ogleda samo u materijalnim konstruktivnim kvalitetima već i u mogućnostima objekta da primi transformacije nematerijalnih aspekata koji ga oblikuju. U toj vremenskoj povezanosti, arhitektura ostvaruje dinamičan kontinuitet koji jednako vodi računa i o prošlosti i o budućnosti³³⁰. Pronalaženje dovoljno fleksibilnih, polivalentnih rešenja, strukturalno otvorenih za višestruke modifikacije, uz obezbeđivanje dugog životnog veka objekta, predstavlja izazov za stambenu tipologiju čiji je suštinski zadatak da pruži sigurnost svojim korisnicima.

Stanovanje kao bezbedno i *sigurno mesto* pre svega znači stvaranje fizičkog skloništa sačinjenog od materijalnih karakteristika. U kontekstu arhitektonskih elemenata nosećih struktura u stambenoj izgradnji, misli se pre svega na raspored primarnih elemenata (zidova, tavanica, stubova i greda...) koji prenose opterećenja na tlo i obezbeđuju stabilnost zgrade. Elementi koji čine noseću strukturu utiču na prostorne mogućnosti i ograničenja za funkcionalnu organizaciju unutar objekta. Dispozicija vidljivih delova konstrukcije u stambenim objektima izgrađuje našu percepciju i doprinosi osećaju zaštićenosti. Rajner Banem (*Reyner Banham*), međutim, razvija drugu viziju *sigurnog mesta*. On postavlja pitanje, u manifestu *A Home Is Not a House*, da li su strukture i dalje potrebne današnjem stanovanju sa novim tehnologijama i „kada kuća sadrži takav kompleks cevovoda, dimnjaka, cevi, žica, osvetljenja, dovoda, utičnica, peći, sudopera, prostora za odlaganje otpada, dispozera, Hi-Fi odbojnika, antena, cevi, zamrzivača, grejača – kada sadrži tako mnogo instalacija i aparata koje

³²⁹ Latour, B., Yaneva, A. (2013). Give Me a Gun and I Will Make All Buildings Move: An ANT's View of Architecture. u: Harrison, A. L. (ed). *Architectural Theories of the Environment: Posthuman Territory*. New York, NY: Routledge. (str. 107-114.). str. 107. (slobodan prevod autora rada).

³³⁰ Till, J. (2009). *Architecture depends*. Cambridge, MA: MIT Press. str. 95.

čine da hardver stoji sam od sebe bez ikakve podrške kuće, čemu uopšte podizati kuću?”³³¹. Nasuprot Banemovom shvatanju stanovanja, koje definiše kao *well-tempered environment*³³², u digitalnom dobu postavlja se isto paradoksalno pitanje i dilema „čemu uopšte graditi stan ako je digitalna tehnologija sa svim svojim efektima promenila ideju tehnologije koja je razdvojena od čoveka”³³³.



Slika 29. *The Virtual House*, New York, NY, projekat od Hercog i de Merona (*Herzog & de Meuron*) iz 1996-1997. Virtuelni svet kome je polazišna osnova uvek materijalna, tako da je nematerijalni proistekao iz materijalnog sveta. Dva neraskidiva, egzistencionalno zavisna sveta koja predstavljaju osnovu naše egzistencije.

³³¹ *A Home is Not a House* 1965. originalan tekst: „When your house contains such a complex of piping, flues, ducts, wires, lights, inlets, outlets, ovens, sinks, refuse, disposers, hi-fi reverberators, antennae, conduits, freezers, heaters – when it contains so many services that the hardware could stand up by itself without any assistance from the house, why have a house to hold it up?” u Banham, R. (April 1965). *A Home is Not a House*. *Art in America*, no 2, Brant Publications. str. 70. (slobodan prevod autora rada).

³³² *well-tempered environment* (slobodan prevod: dobro okruženje), u istoimenoj knjizi *Architecture of the Well-Tempered Environment*. U uvodu knjige na ovu temu Banem sa žaljenjem navodi da arhitektonska istorija zanemaruje ekološke aspekte (razvoj i uslove) koje čine naše zgrade kvalitetnijim, a kada oni postanu predmet rasprave, relevantni tekstovi padaju pod naslov tehnologije, u Banham, R. (1969). *Architecture of the Well-Tempered Environment*, Chicago, IL: University Of Chicago Press.

³³³ Penezić, V., Rogina, K. (2008). *Who's Afraid of Big Bad Wolf in Digital Age?*, Venice: Architecture as Medium. (slobodan prevod autora rada).

Kompleksnost savremenog društva ukazuje na to da je neophodno postojanje alternativnih modela arhitektonskih teorija kako bi se moglo odgovoriti na „fleksibilnije načine postojanja koji karakterišu naše savremene uslove“³³⁴. U narednom poglavlju će, stoga, biti razmotrene teorije koje se baziraju na savremenim filozofskim konceptima ljudske egzistencije i analiziraju mnogostruke oblike čovekovog staništa koji podrazumevaju sinergiju čoveka i tehnologije, ali i njegovu simbiozu sa prirodom.

7.1 Teorije Sfera i Aktera-Mreža

Hajdegerov koncept bivstvovanja čoveka, kao *bačenog-u-svet*, pretpostavlja egzistencijalnu prostornost ograničenu zemljom i nebom, odnosno u okvirima jednog, jedinstvenog sveta. Međutim, nemački filozof Peter Sloterdijk, čija se teorija Sfera u velikoj meri oslanja na Hajdegerovu filozofiju, postavlja ontološko pitanje samog pojma sveta koga posmatra ne kao jedinstvenu celinu, već kao mnoštvo svetova ili sfera. Samim tim, „ako postoji više svetova, postoji i više mogućnosti egzistencije“³³⁵ te je i antropološko pitanje ljudskog staništa ovde stavljeno pod reviziju. Sloterdijkova trilogija *Sfere*, koja se sastoji od tomova *Mehurovi*, *Kugle* i *Pena*, predstavlja kolekciju *misaonih figura* kojima bi se objasnili prostori ljudske egzistencije, te ih on istražuje na tri nivoa, respektabilno: mikrosfereološkom (mehurovi, eng. *bubbles*), makrosfereološkom (kugla, eng. *globe*) i plurisfereološkom (pena, eng. *foam*).³³⁶ Ne obuhvatajući samo ljudsku rasu u svojoj teoriji, Sloterdijk ističe da su Sfere - prostori koegzistencije, koje kombinovanjem formiraju *ontološki konstitut* koji inkorporira ljude, životinje, biljke i mašine³³⁷.

³³⁴ Leach, N. (1998). The dark side of the domus. *The Journal of Architecture*, 3, 1, (str. 31-42). str. 42. (slobodan prevod autora rada).

³³⁵ Davis, C. u predgovoru Sloterdijk, P. (2013 [2009]). *Philosophical temperaments: from Plato to Foucault*. New York, NY: Columbia University Press. (slobodan prevod autora rada).

³³⁶ Couture, J. P. (2011). Sphere Effects: A History of Peter Sloterdijk's Political Architectures, *World Political Science Review*. vol 7. iss. 1. art. 12. str. 4.

³³⁷ Reynolds, B. (2010). Restoring our Sense-of-Place. [selected text]. izvor: <http://www.palacepalace.com/> (pristupljeno:13.05.2014.).

Paralelno sa Sloterdajkom, francuski filozof i sociolog nauke Bruno Latur kritikuje *mainstream* sociologije i u svojoj Teoriji aktera mreže (*Actor-network theory*³³⁸) proširuje dejstvenosti sa ljudskih na ne-ljudske (prirodne i tehničke) entitete³³⁹. U svom najpoznatijem delu *Nikada nismo bili moderni*³⁴⁰ on dekonstruiše *moderni Ustav*³⁴¹ gde tumači modernost kao „spoj dveju suprotnih, ali uzajamno neophodnih praksi: s jedne strane je uspostavljanje *Velike podele*, jasne granice između ljudskog i svega ostalog što nije ljudsko; s druge, nezvanična proizvodnja hibridnih entiteta, mešavina između ta dva pola”³⁴², prema Spasić. Latur smatra da su ljudi uvek živeli u takozvanom *Carstvu sredine*, zajedno sa svojim ne-ljudskim partnerima, ali da je čovek tek danas u položaju da shvati da *Velike podele* zapravo nikada nije ni bilo (nikada nismo ni bili moderni), te da nam ekološka kriza, nove vrste bolesti, naoružavanje, sveprisutnost tehnologije u svakodnevnom životu jasno predočavaju nerazdvojjivost prirode i kulture, ljudskog i tehničkog, svedočeći umnožavanje mešovityh oblika egzistencije³⁴³.

Za Latura, aktere-mreža ne predstavlja samo zbir veza koje se ostvaruju između različitih entiteta, već sami entiteti imaju aktivnu ulogu aktera (odnosno *aktanata*) od kojih svaki *nešto radi* umesto da samo prenosi tuđe efekte od jedne do druge tačke, bez transformacije³⁴⁴. Povezanost aktanata znači dejstvenost, a u mreži, kroz nju i preko mreže se sve dešava: „Doslovno, nema ničeg osim mreža i nema ničeg između

³³⁸ „Ova teorija, isprva bez većeg odjeka, poslednjih godina je sve privlačnija za sociologe, antropologe, filozofe, i to ne samo one koji se bave naukom i tehnologijom. Osim navedenog, najšire prihvaćenog naziva – koji se najčešće skraćuje u engleski akronim ANT – ova teorija se zove još i *sociologija asocijacija* ili *sociologija prevođenja* (eng. *sociology of translation*, fr. *sociologie de la traduction*).

Teorija vodi poreklo iz socioantropoloških studija nauke i tehnike, ali se potom širi i uopštava s ambicijom da postane nova opšta, čak *velika teorija društva*. u Spasić, I. (2007). Bruno Latur, akteri-mreže i kritika kritičke sociologije. *Filozofija i društvo* 18 (2): 43–72. str. 43.

³³⁹ Spasić, I. (2007). Bruno Latur, akteri-mreže i kritika kritičke sociologije, *Filozofija i društvo* 18 (2): 43–72.

³⁴⁰ Latur, B. (2010 [1991]). *Nikada nismo bili moderni*. Novi Sad: Mediterran Publishing.

³⁴¹ Latur se namerno poigrava dvoznačnošću reči *constitution* u francuskom i engleskom jeziku: i *ustav* u političkom smislu, i *konstitucija* u filozofskom.

³⁴² Latour, B. (2010 [1991]). *Nikada nismo bili moderni*. Novi Sad: Mediterran Publishing. str. 16. u: Spasić, I.: *op. cit.*, str. 44.

³⁴³ *Ibid.*, str. 50.

³⁴⁴ Latour, B. prema: Spasić, I.: *op. cit.*, str. 56.

njih³⁴⁵. U tome je sadržan smisao naziva *teorije aktera-mreže* – gde su mreže akteri, a akteri imaju formu mreže³⁴⁶. Sama reč *aktant* opisuje dinamičnu ulogu, što znači da se u mreži dešava kretanje, proticanje nečega kroz nju: „mreža nije stvar već zabeleženo kretanje neke stvari“³⁴⁷, ali ona sama po sebi nije entitet, već „koncept, oruđe koje pomaže da se nešto opiše a ne ono što se opisuje“³⁴⁸.



Slika 30. Instalacija na Venecijanskom bijenalu inspirisana Latorovim teorijama kiberprostora, 2009, pod nazivom *Galaxies Forming along Filaments, like Droplets along the Strands of a Spider's Web*. Rad umetnika Sarahena (Tomás Saraceno).

³⁴⁵ Latour, B. (1997). *On actor-network theory: A few clarifications*. izvor: <http://www.nettime.org/Lists-Archives/nettime-l-9801/msg00019.html>. (pristupljeno: 10.04.2014.) (slobodan prevod autora rada).

³⁴⁶ Spasić, I. (2007). Bruno Latur, akteri-mreže i kritika kritičke sociologije, *Filozofija i društvo* 18 (2): 43–72. str. 60.

³⁴⁷ Latour, B.: *op. cit.* (slobodan prevod autora rada).

³⁴⁸ Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford UP, str. 191. u Spasić, I.: *op. cit.*, str. 62. (slobodan prevod autora rada).

Iako pojam *akteri-mreže* asocira na one vrste veza koje se odnose na internet, Latour navodi da se njegov pojam mreže više oslanja na filozofiju Lajbnica (*Gottfried Wilhelm Freiherr von Leibnitz*) i Dideroa (*Denis Diderot*) te predstavlja način da se opišu *monade*³⁴⁹. On, u svom predavanju na Harvardu koje je održao nakon Sloterdajka, predstavljajući svoju teoriju kaže da „sfere i mreže možda nemaju mnogo toga zajedničkog, ali da su i jedan i drugi koncept razrađivani protiv iste vrste neprijatelja: stare i konstantno produbljujuće vidljive podele između prirode i društva”³⁵⁰.

Da bi se ustanovila razlika između ova dva koncepta, potrebno je bliže objasniti Sloterdajkovu kompleksnu teoriju Sfera. U intervjuu koji je napravio sam sa sobom, Sloterdajk na samom početku navodi: „Svako živo biće ima pravo na svoj prostor, koji po značaju nista manje vredan od onog kojeg ljudi imaju [...] ovo gledište nam nudi potupuno novo sagledavanje uneverzuma kao nešto što se ne sastoji od jednog mehura sapunice koji zauzima beskonačne razmere, već od blisko povezanih milionskih mehurova koji se svuda ukrštaju”³⁵¹. Mehur sapunice ovde prestavlja kosmos za sebe, ego-sferu koja čoveka štiti od *fuzije mase i hipersocijalizacije*³⁵² i omogućava, u tom smislu, neophodnu izolaciju. Ipak, čovek koegzistira sa drugim entitetima u povezanim prostorima, a to podrazumeva četvorostruki odnos:

„Biti, znači da neko (1) bivstvuje zajedno sa nekim drugim (2) i sa nečim drugim (3) u nečemu (4). Ova formula opisuje minimalnu kompleksnost koja je potrebna da se konstruiše da bi se došlo do odgovarajućeg koncepta sveta”³⁵³.

Sloterdajk stavlja naglasak na četvrtu dimenziju ovakvog odnosa, na pitanje prostora u kome čovek egzistira, što pretpostavlja kao arhitektonski problem: „Kuća je trodimenzionalni odgovor na pitanje kako neko može biti zajedno sa nekim i nečim, u

³⁴⁹ *Monada* je filozofska jedinica, jednostavno biće, prosto biće, nedeljiv sastojak materije. Prema Lajbnicu, monade nisu delovi, već osnove pojava.

³⁵⁰ Latour, B. (2009). Spheres And Networks: Two Ways To Reinterpret Globalization. *Harvard Design Magazine*. br. 30. Spring/Summer 2009. (str. 138-144). str. 139. (slobodan prevod autora rada).

³⁵¹ Sloterdijk, P. (2009). Spheres Theory: Talking to Myself About the Poetics of Space. *Harvard Design Magazine*. No 30. (Spring/Summer). str.2. (slobodan prevod autora rada).

³⁵² *Ibid.*, str. 7.

³⁵³ *Ibid.*, str. 7. (slobodan prevod autora rada).

*nečemu*³⁵⁴. Ako svaki mehur (ili ćelija) predstavlja drugačiju koncepciju pojma biti-u-svetu, a umnožavanjem mehurova i njihovim povezivanjem u dinamični trodimenzionalni konstrukt se stvara pena, onda je i pojam bivstvovanja utemeljen u specifičnim prostornim uslovima koji moraju biti stvoreni i dizajnirani, pa je tako i njegov koncept prostora u suštini arhitektonski³⁵⁵. Metafora pene je, dakle, sredstvo za opisivanje prostorne organizacije sveta:

„Ona je metafora, organizovana teorija i prostorni dijagram sve od jednom. Princip pene čini mogućim direktno povezivanje teorije i građene sredine [...] poziva na arhitekturu prostornih, strukturalnih i atmosferskih mnogostrukosti”³⁵⁶.

Upoređivanjem dve metafore (mreže i pene) koje, svaka na svoj način, pokušavaju da objasne mnogostruke veze između entiteta koji koegzistiraju u svetu, uočava se osnovni nedostatak teorija mreža (kako Laturovih mreža, tako i Delezovog i Gatarijevog rizoma) koji se nalazi u njihovom odnosu prema prostoru. Čak i ako se sama struktura mreže razvija u tri dimenzije, ona se i dalje sastoji od elemenata koji ne mogu formirati ograničavajuću ravan, već samo *rešetku* koja je puna šupljina. Za Sloterdajka su zato mreže radikalno neprostorne, dvodimenzionalne reprezentacije jer operišu sa tačkama, čvorovima, trajektorijama i linijama, elementima koji se ne mogu naseliti niti se u njima može živeti. One su pune praznina između ravnih linija i tačaka koje omogućavaju „propadanje” i nemaju sposobnost prostornog ograničavanja.³⁵⁷

Za razliku od njih, pene su, kao aglomerati trodimenzionalnih mehurova ili ćelija, prostorni konstrukti sačinjeni od elemenata koji omogućavaju nastanjivanje u svakom od njih. Svaka ćelija, mehur pene, svoje granične uslove prenosi na susedni i na taj način stvara uzajamnu strukturu dok istovremeno zadržava sopstveni volumen. Analogno tačkama mreže, ćelije pene predstavljaju najmanje činioce kompleksne strukture, a „umesto dvodimenzionalne mreže beskrajnih tankih linija i tačaka sada

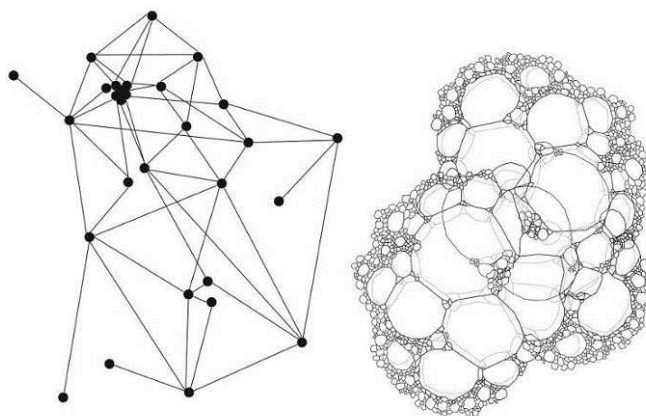
³⁵⁴ Sloterdijk, P. (2009). Spheres Theory: Talking to Myself About the Poetics of Space. *Harvard Design Magazine*. No 30. (Spring/Summer). str. 8. (slobodan prevod autora rada).

³⁵⁵ Ritter, S. (22.04.2012.). *Where are we when we read Sloterdijk?* [blog post]. izvor: <http://archaesthetic.wordpress.com/> (pristupljeno:10.05.2014.)

³⁵⁶ *Ibid.* (slobodan prevod autora rada).

³⁵⁷ *Ibid.*

imamo trodimenzionalni konstrukt nezavisnih, nastanjivih ćelija definisanih njihovom međusobnom blizinom³⁵⁸.



2D mreža linija i tačaka vs 3D celularna aglomeracija. Slika 31. Delezova rizomska mreža; Slika 1. Sloterdajkova pena.³⁵⁹

Na metafizičkom nivou, metafora pene se može tumačiti kao predstava da ljudi nikad ne žive van prirode već da uvek imaju nekakav egzistencijalni prostor oko sebe. Sloterdajk u trećem tomu Sfera, u poglavlju nazvanom *Grad Pena* (eng. *Foam City*) pokušava da objasni te mnogostrukosti modernog života kada kaže da „svi pojedinci žive u specifičnom mehuru unutar komunikacione pene“³⁶⁰ kako navodi Morse (*Eric Morse*).

7.2 Stan kao izolovani imuni sistem

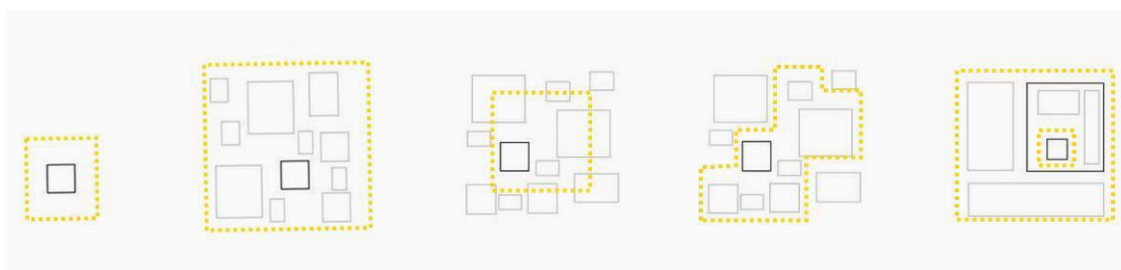
U trećem tomu trilogije Sfera: Pene, Sloterdajk govori o kući i domu kao o *savremenim imunim sistemima*, odnosno o stambenim prostorima koji su ugledni primeri

³⁵⁸ Ritter, S. (22.04.2012.). *Where are we when we read Sloterdijk?* [blog post]. izvor: <http://archaesthetic.wordpress.com/> (pristupljeno: 10.05.2014.). (slobodan prevod autora rada).

³⁵⁹ izvor: <http://cargocollective.com/stefanritter/Log-21-Submission> (pristupljeno: 22.04.2014.).

³⁶⁰ Morse, E. (2009). *Something in the Air*. Frieze. No.127. Nov-Dec 2009. [interview with Peter Sloterdijk]. izvor: http://www.frieze.com/issue/article/something_in_the_air/ (pristupljeno: 18.04.2014.). (slobodan prevod autora rada).

postojanja, fizička inkorporacija spoljašnjosti³⁶¹. Sa aspekta savremenih načina života mogu se sagledati egzistencijalne razlike između unutra i spolja i ustanoviti da „savremeni čovek ne živi u smislenom kosmosu niti u *svetskom poretku*, već je u stanju da se pozicionira *nasuprot* sveta kroz tumačenje svog ličnog života kao zbira izbora”³⁶². Sloterdijk u tom smislu stanovanje vidi kao manifestaciju ove moderne misli, ali istovremeno smatra da se i u savremenim životnim stilovima može pronaći klasična čežnja za domom kao prostorom zaštite, kosmološkom utrobom. Ono što se u međuvremenu promenilo je činjenica da biti unutra znači biti sa samim sobom i inkorporirati spoljašnjost³⁶³, te se u tom smislu u horizontalnom načinu življenja traži prostor za materijalizaciju onog vertikalnog, transcendentnog, koje je moguće samo ukoliko je obezbeđen dovoljan stepen izolacije *između četiri zida*.



Shema 1. Formiranje intimnog prostora: a) Mehur (egosfera); b) Kugla (kolektivna sfera); c) Nametnuta sfera (projektovana sfera); d) Pena (Deformisano oblikovana sfera); e) Pena (oblikovanje kapsularne sfere).

„Kao elementarna egosferična forma, stan je mesto u kom je simbioza članova porodice, koji su formirali primarne životne zajednice od pamtiveka, poništena u korist simbioze usamljenog pojedinca sa sobom i svojom okolinom [...] Može se govoriti o egosferi ako je njen stanovnik razvio razrađene navike

³⁶¹ Sloterdijk, P. (2004). *Sphären III. Schäume*. Frankfurt am Mein: Suhrkamp. str. 378. u: Verburgt, L. (2010). *Outside/Inside: being has four walls/pre-fab*. izvor: <http://lukasverburgt.com/2010/04/16/outsideinside-being-has-four-walls-pre-fab/> (pristupljeno: 10.05.2014.).

³⁶² Verburgt, L. (2010). *Outside/Inside: being has four walls/pre-fab*. izvor: <http://lukasverburgt.com/2010/04/16/outsideinside-being-has-four-walls-pre-fab/> (pristupljeno: 10.05.2014.). (slobodan prevod autora rada).

³⁶³ *Ibid.*

samosparivanja (eng. *self-coupling*), i ako je u konstantnom procesu distinkcije od samog sebe, odnosno u procesu *doživljavanja* (eng. *experiencing*)³⁶⁴.

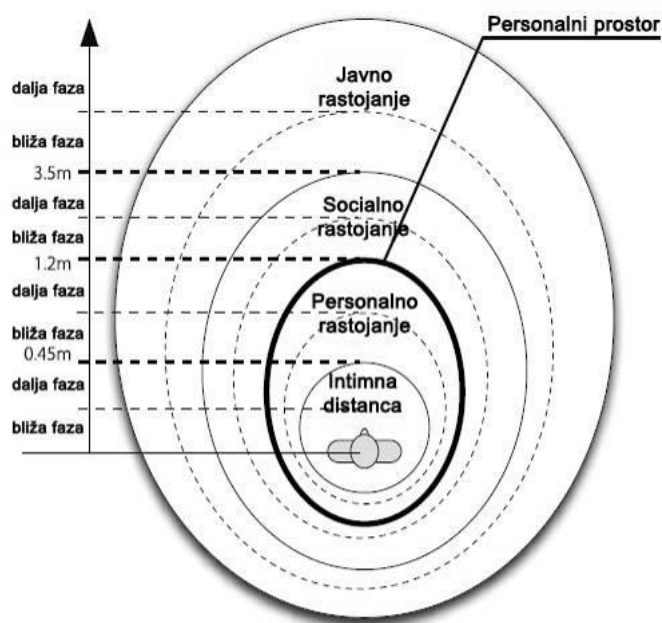
Sloterdajk ističe važnost čovekove izolacije radi povezivanja sa samim sobom zbog njegove konstantne izloženosti nadmoćnim socijalnim silama i komercijalnom trkom za novcem, koje su došle kroz stvaranje metropola i globalizovanu modernost: „Samo u okviru raja izolacije smo delimično oslobođeni od prostora koji su stvoreni kako bi manipulirali našim obrascima mišljenja i željama, koji prete našem mentalnom zdravlju i ugrožavaju očuvanje autonomne egzistencije”³⁶⁵. Ovaj prostor izolacije predstavlja jedan kraj prostornog spektra u kom se ostvaruju međuljudski odnosi i veze, proksemike (eng. *proxemics*) koje je antropolog kulture Edvard T. Hol (*Edward T. Hall*) definisao kao „studije načina na koji čovek nesvesno struktuirá mikro-prostore, razdaljinu između ljudi u sprovođenju svakodnevnih transakcija, organizaciju prostora u njihovim kućama i zgradama i, konačno, plan njegovog grada”³⁶⁶, dok se na drugom kraju nalaze prostori okupljanja (eng. *collector spaces*), javni prostori intenzivne međuljudske interakcije. Ove granične prostore Sloterdajk posmatra kao ekstreme spektra *atmosferskih instalacija*, opozite u stvaranju istorije atmosfera, centralne teme njegovog filozofskog preseka modernog doba³⁶⁷, kako navodi Reynolds (*Ben Reynolds*).

³⁶⁴ Sloterdijk, P. (2009). Cell-building, Egospheres, Self-containers. u Rieniets, T., Sigler, J., Christiaanse, K. (eds). *Open City: Designing Coexistence*. Amsterdam, NL: SUN Publisher. str. 115-130. str. 121. (slobodan prevod autora rada).

³⁶⁵ Reynolds, B. (2010). Restoring our Sense-of-Place. [selected text]. izvor: <http://www.palacepalace.com/> (pristupljeno:13.05.2014.). (slobodan prevod autora rada).

³⁶⁶ Hall, E. T. (1963). A System for the Notation of Proxemic Behaviour. *American Anthropologist* 65(5), str. 1003–1026. (slobodan prevod autora rada).

³⁶⁷ Reynolds, B.: *op. cit.*



Shema 2. Lični prostor ili teritorija, i njegovo delovanje u prostornom spektru. – Proksemike Edvarda T. Hologa.

Za razliku od Rema Kolhasa i njegovog negativnog pogleda na izolacioni atribut arhitekture usled kog se, prema njemu, stvaraju granice koje nas čine njenim zatvorenima, a ona sama predstavlja materijalizovanu strukturu moći koja ograničava i smanjuje mogućnosti³⁶⁸, Sloterdijk gleda na izolaciju kao na pozitivnu antropološku okolnost. Za njega je ona afirmativna i nerazdvojiva arhitektonska osobina koja utiče na kreiranje različitih mogućnosti egzistencije, koja „vuče korene još od ljudske evolucije oslobađajući čoveka evolutivnih ograničenja pre-humanoidne zavisnosti od okruženja i koja predstavlja jednu od osnovnih i neophodnih dimenzija nastanka ljudskog života”³⁶⁹, prema Riteru (*Stefan Ritter*).

Stambeni prostor kao mesto sigurnosti i bezbednosti, stoga više ne znači samo fizičku zaštitu od spoljašnjeg *neprijateljskog* okruženja, već i mesto izolacije od kompleksnih psihološko-mentalnih uticaja kojima je čovek izložen već na korak dalje od sopstvenog intimnog i ličnog prostora, u susretu sa drugim ljudima. Potreba za privatnom prostornom sferom, komfornom *egosferom* u kojoj će čovek biti otporan na ove uticaje,

³⁶⁸ Koolhaas, R. (1997). *S,M,L,XL*. New York, NY: Monacelli Press. str.199.

³⁶⁹ Sloterdijk, P., *Sphären III* prema: Ritter, S. (22.04.2012.). *Where are we when we read Sloterdijk?* [blog post]. izvor: <http://archaesthetic.wordpress.com/> (pristupljeno: 10.05.2014.). (slobodan prevod autora rada).

ističe neophodnost stvaranja individualnih stambenih jedinica, *prostornih imunih sistema* koje stoje u osnovi Sloterdajkovog neologizma *stambeni individualizam* (eng. *apartment individualism*) kog objašnjava kao „defanzivnu meru pomoću koje je područje blagostanja zatvoreno za uljeze i druge donosioce mučnine”³⁷⁰.



Slika 32. „Arhitektonsko-filozofski dialog”, javna debata između R. Kolhasa i P. Sloterdajka, održana 29. novembra 2011. u holandskoj ambasadi, Berlin.

Ipak, digitalnom revolucijom i razvojem komunikacionih tehnologija, izvorima psihološko-mentalne *zaraze* otvoren je suptilan put, preko tehnoloških artefakata i mas medija, ka egosferi izolovanog pojedinca, ali on je sada u prilici da, ne izlazeći iz svog stana istovremeno bude povezan sa, ali i izolovan od svog okruženja, kontrolišući stepen interakcije sa okolinom. U tom smislu, stambeni prostor savremenog pojedinca je danas „posebna vrsta *machine a habiter*, istovremeno staklena bašta sa relativno konstantnom klimom, *high-tech wellness* centar, komunikativni kokpit, *unutrašnjost* u koju se čovek povlači iz direktnog, fizički baziranog kontakta sa drugima, sa mogućnošću indirektnije komunikacije putem raznih formi medija”³⁷¹.

³⁷⁰ Sloterdijk, P. *Sphären III – Schäume*. prema: Laermans, R. (2010). Communicative sovereignty. Open 2010. No. 19. Beyond Privacy. (str. 6-16.). str. 8. (slobodan prevod autora rada).

³⁷¹ Laermans, R. (2010). Communicative sovereignty. u: Seijdel, J. (ed). *Open 2010: Beyond Privacy*. No. 19. Rotterdam, NL: NAi Publishers, SKOR. (str. 6-16). str. 9. (slobodan prevod autora rada).

Ova simultana izolovanost od uticaja spoljašnjeg sveta i povezanost sa *socijalnim svetom* (nem. *Mitwelt*) koju pruža savremeni stan predstavlja jedan oblik *povezane izolacije* (eng. *connected isolation*) - pojam koji je Sloterdajk preuzeo od američkog arhitekta Toma Mejna (*Thom Mayne*) koji ga je skovao još ranih sedamdesetih godina 20. veka. Sloterdajk kaže da da bi *povezana izolacija* mogao biti Hajdegerijanski koncept i tvrdi da je „to verovatno jedan od najdubljih koncepata koji su ikada razvijeni u okviru moderne arhitektonske teorije zato što sadrži sud o modernom načinu života”³⁷², kako se navodi u Morsovom radu. Za Sloterdajka ipak Hajdegerova hipoteza o modernom dobu kao vremenu beskućništva nije opravdana jer umesto tradicionalnih prigovora na račun modernog beskućništva on vidi transformaciju u jezik imunologije:

„Mi stalno pokušavamo da stvorimo i pronađemo zaštitnu okolinu. Zadatak izgradnje ubedljivih imunih sistema je toliko širok i toliko sveobuhvatan da nema mesta nostalgичnim žudnjama. Ovo je stalni zadatak koji mora da se izvodi i da se o njemu teoretiše sa svim dostupnim tehnikama. Nema povratka nazad”³⁷³.

Savremeni stan, stan za izolovanog pojedinca mogao bi se, stoga, posmatrati kao arhitektonski i topološki analog individualizma modernog društva materijalizovan u obliku jednosobnog ili jednodimenzionalnog stana (eng. *one space apartment*)³⁷⁴. U njemu živi jedan stanovnik koji predstavlja ćelijsko jezgro privatnog mehura-sveta (eng. *world-bubble*), *prostorni pojedinac* (nem. *Raumesindividuum*) kako ga naziva Gotfrid Zamper (*Gottfried Samper*), a Sloterdajk zaključuje da „postojanje u stanu za jednu osobu nije ništa drugo nego pojedinačni slučaj *postojanja-u-svetu* ili ponovnog ugrađivanja (eng. *re-embedding*) subjekta, nakon specifične izolacije, u *životni svet* (eng. *lifeworld*) na prostorno-vremenskoj konkretnoj adresi”³⁷⁵.

³⁷² Morse, E. (2009). Something in the Air. *Frieze*. No.127. Nov-Dec 2009. [interview with Peter Sloterdijk] izvor: http://www.frieze.com/issue/article/something_in_the_air/ (pristupljeno: 18.04.2014.). (slobodan prevod autora rada).

³⁷³ *Ibid.* (slobodan prevod autora rada).

³⁷⁴ Sloterdijk, P. (2009). Cell-building, Egospheres, Self-containers. u: Rieniets, T., Sigler, J., Christiaanse, K. (eds). *Open City: Designing Coexistence*. Amsterdam, NL: SUN Publisher. (str. 115-130). str. 115.

³⁷⁵ *Ibid.*, str. 117. (slobodan prevod autora rada).

7.3 Ko-izolovano kolektivno stanovanje

U kontekstu kolektivne egzistencije, arhitektura se može razumeti kao instrument koji proizvodi nove socijalne okvire i posreduje između „izolacionih interesa pojedinca i njegove potrebe za integracijom“³⁷⁶. U svom eseju o Gradu-Peni (eng. *Foam-City*) Sloterdijk govori o prostornom spektru u kom egzistira ko-izolovani i kolektivni pojedinac, na čijim suprotnim krajevima se nalaze mesta izolacije i mesta okupljanja. Metafora pene projektovana na grad se može posmatrati kroz urbani pejzaž, kao urbana makro-pena koja predstavlja „posebnu aglomeraciju ko-izolovanih pojedinaca koji žive odvojeno, grupišu se, razilaze se, ponovo se sakupljaju i razmenjuju zavete solidarnosti u brojnim subkulturama“³⁷⁷, prema Ritteru. U ovom dinamičnom i kompleksnom konstrukt prostornih, strukturalnih i atmosferskih mnogostrukosti, mesta izolacije su zasnovana na tipologiji individualnog stana, dok mesta okupljanja prate principe stadiona ili amfiteatra³⁷⁸.

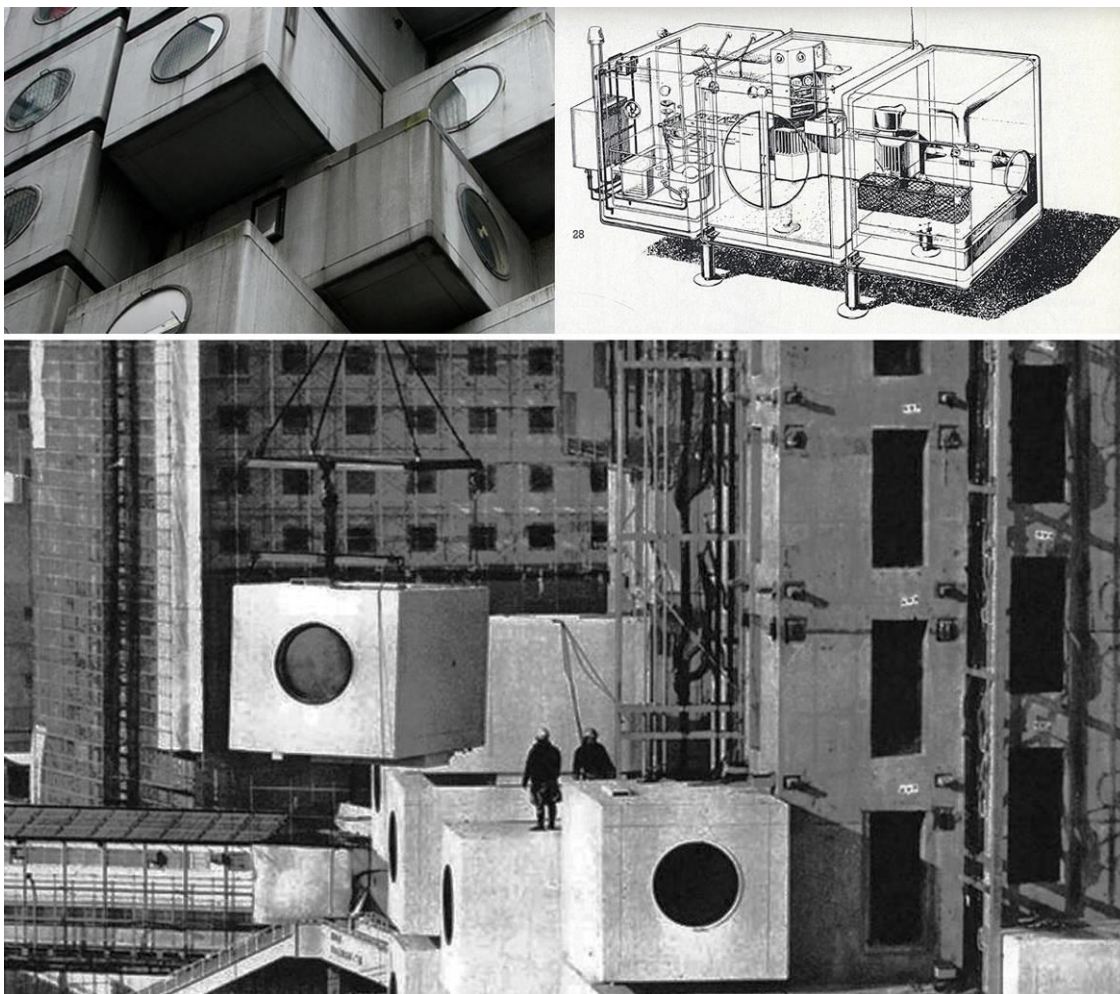
Lifen de Kauter u svom eseju *Kapsula i Mreža (The Capsule and the Network)* na sličan način karakteriše ova mesta, posmatrajući ih kroz prizmu *kapsularizacije*, procesa analognog Sloterdijkovom procesu stvaranja pene (eng. *foaming*). On ističe da bismo mogli izmisliti čitav spektar mesta koja su kapsularna, te bi tako kapsularna kuća mogla da se posmatra kao čaura (eng. *cocoon*), a samostalni kompleksi (aerodromi, tržni centri, *all-in* hoteli) kao koverte (eng. *envelopes*), dok termin enklava (eng. *enclave*) namenjuje tematskim parkovima, trgovinskim ulicama i getoima³⁷⁹.

³⁷⁶ Sloterdijk, P., *Sphären III – Schäume*. prema: Ritter, S. (22.04.2012.). *Where are we when we read Sloterdijk?* [blog post]. izvor: <http://archaesthetic.wordpress.com/> (pristupljeno: 10.05.2014.). (slobodan prevod autora rada).

³⁷⁷ *Ibid.* (slobodan prevod autora rada).

³⁷⁸ Sloterdijk, P. (2007). Cell Block, Egospheres, Self-Container. *Log 10*. Summer/Fall 2007. (str. 89-108).

³⁷⁹ De Cauter, L. (2011). The Capsule and the Network: Preliminary Notes for a General Theory. *OASE Journal for Architecture, Re: Generic City*. no. 54. (str. 122-134). str. 130.



Nagakin Capsule Tower, Tokijo, projekat iz 1970. godine. Arhitekta Kišo Kurokava (*Kisho Kurokawa*). Kurokava je predvideo tranziciju iz *doba Mašina* u *doba Života*, prožimajući principe metabolizma, ekologije, održivosti, simbioze, međupodručja...³⁸⁰ Slika 33. Fragment objekta, Slika 34. Prostorni crtež kapsule, Slika 35. Postavljanje kapsula oko instalacionog jezgra.

Drugi prostorni uslov za formiranje *Grada-Pene*, za Sloterdajka predstavlja umnožavanje individualnih stambenih ćelija u ko-izolacionu prostornu strukturu. On kao ključ odnosa između individualne ćelije i ćelijske formacije, koja je karakteristična za modernost, vidi u *serijalizmu*³⁸¹ kojim se regulišu odnosi između delova i celine kroz

³⁸⁰ Lazović, Z., Đokić, V. (2012). Projektantski, metodološki, kulturološki, estetski i umetnički modeli – odgovori na klimatske promene u konceptima arhitekture, urbanizma, prostornog planiranja, urbanog dizajna i estetike. u: Đokić, V., Lazović, Z. (ed). *Uticaj klimatskih promena na planiranje i projektovanje: razvijanje optimalnih modela*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet. (str. 8-15). str. 15.

³⁸¹ „Serijalizam je tehnika u kojoj su pravila data na samom početku stvaranja kreativnog posla regulacije permutacije, kombinacije, frekventnosti, repetitive i unutrašnjih relacija mnogostrukih

preciznu standardizaciju, omogućavajući decentralizovanu produkciju³⁸². On ovde govori o drugom obliku povezane izolacije koji objašnjava kroz metaforu pene:

„Individualni mehur u životnoj peni (eng. *living foam*) oblikuje kontejner u kome stanovnik ostvaruje veze sa samim sobom, koji se nastanjuje u svoju stambenu jedinicu kao konzument primarnog komfora [...] *unité d'habitation* sadrži socijalni prostorni kristal (eng. *space-crystal*) ili rigidno penasto telo (eng. *foam body*), u kom je mnoštvo jedinica naslagano jedna preko druge i jedna do druge – i ovi oblici dele principe ko-izolacije, odnosno, prostornu odvojenost putem zajedničkih zidova od nestabilnih pena”³⁸³.

Masovna produkcija individualnih stanova je dostignuće arhitekture Moderne. Ta ideja je shvaćena kao propali eksperiment od dana kada je proglašena *smrt Moderne* rušenjem *Pruitt-Igoe* stambenih blokova u Misuriju. Ipak, Sloterdijk veliča ovaj arhitektonski pravac i smatra ga krucijalnim preduslovom za današnje društvo pojedinaca. Osnovu za takav stav on vidi u omogućavanju masovne dostupnosti sopstvene, privatne, izolovane ćelije za svakoga, koju su arhitekta moderne sprovele ugledajući se na arhitektonske smernice organizacije srednjevekovnih manastira³⁸⁴, te na osnovu toga smatra da će se „...u ovim ko-izolovanim penama kolektivnih mnogostrukosti i bizarnih interzavisnih susedstava, više kompleksnosti izroditi nego pod krovom jednog holističkog koncepta sveta”³⁸⁵, prema Ritteru. Stoga se može reći i da je na principima arhitekture Moderne utemeljen današnji, masovno-individualizovani pogled na svet, za razliku od objedinjene kolektivne percepcije sveta koja se stvorila globalizacijom.

prepoznatljivih elemenata”. – Kaji – Ogrady, S. (1998). Architectural Serialism. *Architectural Theory Review*. Vol. 3, Iss. 2. (str. 17-31). (slobodan prevod autora rada).

³⁸² Sloterdijk, P. (2009). Cell-building, Egospheres, Self-containers. u: Rieniets, T., Sigler, J., Christiaanse, K. (eds). *Open City: Designing Coexistence*. Amsterdam, NL: SUN Publisher. (str. 115-130). str. 116.

³⁸³ *Ibid.* str. 118. (slobodan prevod autora rada).

³⁸⁴ Sloterdijk, P. (2009). Cell-building, Egospheres, Self-containers. u: Rieniets, T., Sigler, J., Christiaanse, K. (eds). *Open City: Designing Coexistence*. Amsterdam, NL: SUN Publisher. (str. 115-130). str. 123.

³⁸⁵ Sloterdijk, P., prema: Ritter, S. (22.04.2012.). *Where are we when we read Sloterdijk?* [blog post]. izvor: <http://archaesthetic.wordpress.com/> (pristupljeno: 10.05.2014.). (slobodan prevod autora rada).

8. FLEKSIBILNOST FUNKCIJA I FORME STANA

„Skoro nijedan objekat se ne prilagođava lako. Oni su napravljeni da se ne prilagođavaju [...] ali u svakom slučaju, zgrade se jednom prilagode, doduše loše, jer se i njihova upotreba konstantno menja. [...] Zgrade se naziru oko nas i nadžive nas. One su savršen dokaz materijalnog. Kada se bavimo objektima, bavimo se odlukama davno donešenim iz starih razloga.”³⁸⁶

U (istorijskom) momentu kada je postalo moguće da se stvori nešto smisleno, podrazumevajući i polazeći od heterohronije, odnosno pogleda na ljudsku istoriju koja je konstituisana iz mnoštva temporalnosti (eng. *multiple temporality*), nastaje

³⁸⁶ Brand, S. (1994). *How buildings learn. What happens after they're built*. New York, NY: Viking. str. 2, u: Glodar I. (2011). *Ein Haus für die Ewigkeit? Dauer durch Veränderung: eine Studie über die Anpassungsgeschichte und Wertschätzung von Gebäuden im urbanen Kontext*. Zürich, CH: ETH Wohnforum, ETH Case. str. 11. (slobodan prevod autora rada).

*Altermodernizam*³⁸⁷. Geografske granice gube na značaju, kao i istorijske – a postmodernizam je, igrajući se sa *komadićima istorije* i sam postao deo te istorije³⁸⁸.

Nove istine stvarale su se i tokom prve polovine 20 veka³⁸⁹, u periodu velikih *ideoloških nadahnuća*, kulturnog progresa, ali i humanih katastrofa. Kao *internacionalni stil*, Moderna najavljuje autentični obuhvat i sintezu *uzvišenih* principa, sa jedne strane i delovanja u praksi kao odgovora na izazove *duha vremena*, sa druge. U tom smislu, mogu se nazreti određeni elementi modernosti, odnosno izvesna refleksivnost, kao jedno od važnih obeležja, ali i orijentacija ka budućnosti, „tako da budućnost ima status modelovanja koje se suprotstavlja datim činjenicama“³⁹⁰.

Društveni procesi su se snažno reflektovali na sve nivoe projektovanja, od organizacije stambenih *ćelija* do urbanih struktura u celini. Racionalnost, funkcionalnost i higijena bili su u službi postojećih društvenih i ekonomskih uslova³⁹¹. U skladu sa novim tehnikama i tehnologijama *mašinske civilizacije*, egzistencijalni prostor je definisan kao *mašina za stanovanje*³⁹² prema Le Korbizijeu, *stambena porcija*³⁹³ prema Pensonu (*Daniel Pinson*) ili *kuća kao mesto čekanja*³⁹⁴ prema Sloterdajku. Problematizujući

³⁸⁷ Na Tejt Trijenalu 2009. u londonskom Tejt Britanu (*Tate Britain*), predstavljen je niz radova i diskusija pod imenom *Altermodernizma*, nove ideje, odnosno ideologije koja predstavlja *kulturni odgovor* umetnika globalnim kretanjima. U manifestu *Altermodernizma* objavljuje se ništa drugo do *smrt postmodernizma*, videti više u Bourriaud, N. (2009). *Altermodern: Tate Triennial 2009*. London, UK: Tate Britain. str.20-22.

³⁸⁸ Kubet, V., Carić, O., Ristić, D, (2010). Izložbe Verkbunda – čitanja rukopisa modernizma danas, *Arhitektura i Urbanizam*. br. 28, Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije. (str.21-28). str.21-22.

³⁸⁹ Pojam moderne i modernizma u kontekstu ovog rada se odnosi pre svega na istorijski period s početka XX veka, odnosno na arhitektonsko nasleđe tog stila i perioda. Videti više u: Turza, K. (1998). *Luis Mamford – jedna kritika modernosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

³⁹⁰ Gidens, E. (1998). *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić. str.168.

³⁹¹ Više videti u: Vujošević, M., Petovar, K. (2006). Javni interes i strategije aktera u urbanističkom i prostornom planiranju. *Sociologija*, vol. XLVIII 4, Beograd. str. 357-382.

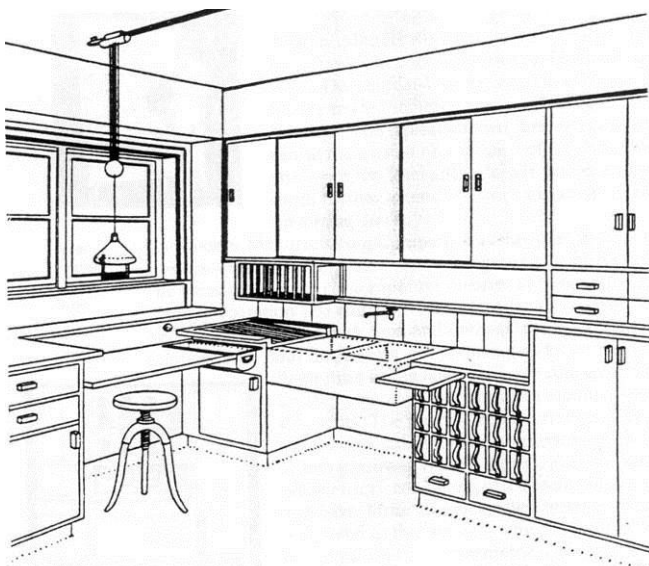
³⁹² kako je definsano u Le Korbizijeovom periodu (*La machine à Habiter*).

³⁹³ Penson, D. (2001). *Arhitektura i Moderna*. Beograd: Clio. str. 24.

³⁹⁴ Sloterdajk u radu objašnjava fenomen stanovanja, tj. ljudsko biće kao *stambeno biće* kroz dva tipa kuća:

1. Kuća kao mesto čekanja – primoranost na čekanje- kuće su prvobitno bile mašine za ubijanje vremena, narativ je seoska kuće koja je imala samo funkciju skloništa za poljoprivredno stanovništvo, gde se sve obavljalo na njivama i okućnici. Kuća predstavljena kao sekundaran prostor se čita i u 20 veku, u periodu industrijalizacije i Moderne.

danas ove idealizovane koncepcije stanovanja koje su zapostavljale aspekt temporalnosti, moguće je ipak vratiti se vrednostima njihovog funkcionalnog i oblikovnog, odnosno arhitektonskog i društvenog doprinosa. Naime, upravo je ovo nadahnuće pionira Moderne, početkom 20 veka, za posledicu imalo prvi put do tada u istoriji arhitekture formulaciju *Existenzminimuma* i standardizaciju elemenata stambenog prostora i izgrađenih struktura uopšte. Posredstvom Stadtbauamta³⁹⁵ (nem. *Stadtbauamt*) utvrđena je standardizacija elemenata za stambene objekte, a kao svojevrsan primer je prva ugradna kuhinja koju je projektovala i idejno osmislila Margarete Šute-Lihocki (*Margarete Schütte-Lihotzky*) za socijalno stanovanje Romerštata u Frankfurtu 1926. godine³⁹⁶. Nasuprot standardizaciji kao konceptu, fleksibilnost je nastala kao racionalna suprotnost i odstupanje od jednoobraznog.



Frankfutska kuhinja: partikularno unapređen primer ergonomije i pristupačnosti. Projekat Margarete Šute-Lihocki (*Margarete Schütte-Lihotzky*); Slika 36. Perspektivni crtež kuhinje; Slika 37. Fotografija ugradnih elemenata u kuhinji.

2. Kuća kao mesto prijema – ovaj koncept kuće je nastao u srednjem veku uz razvoj gradova i nastanka urbane kulture, nema razloga za čekanjem, u gradu ne sazreva već nastaje proizvod (zanatstvo umesto poljoprivrede) – razvija se u urbanoj gradskoj sredini, i opstalo sve do Moderne a opet se ponavlja kod kreativnog sektora u postmodernom društvu.

Videti više u: Sloterdijk, P. (2009). *Spheres Theory: Talking to Myself About the Poetics of Space*. *Harvard Design Magazine*. No 30. (Spring/Summer). str. 4-5.

³⁹⁵ Stadtbauamtom utvrđena je standardizacija delova zgrada: vrata, prozora, ručki za vrata, ograda, WC kotlića, gasnih peći, pa su čak i klupe za vrt bile predmeti tendera i naručivani u velikim razmerama. Videti u: Blau, E. (1998). *The Architecture of Red Vienna*. Cambridge, MS: MIT Press. str. 144.

³⁹⁶ Teige, K. (2002). *The Minimum Dwelling*. Cambridge, MA and London, UK: The MIT Press, str. 218-219.



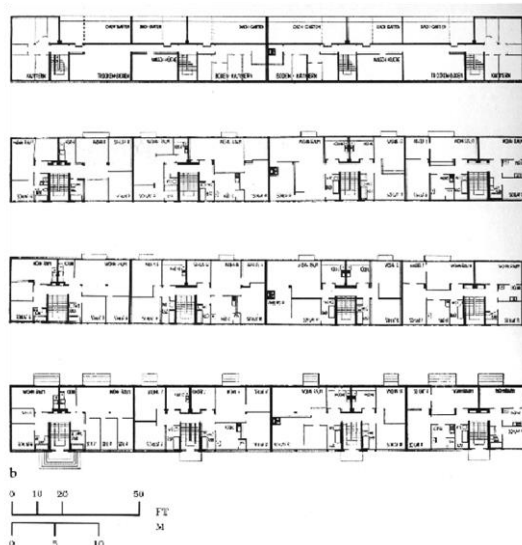
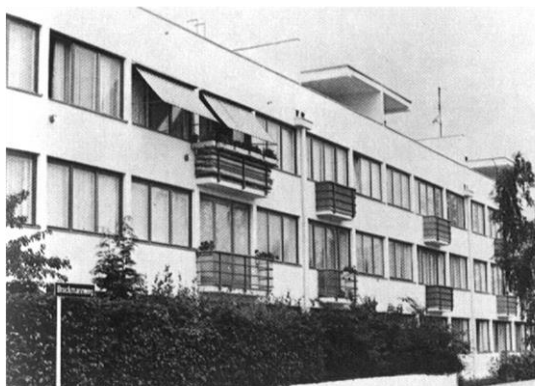
Slika 38. Između vizije i iluzije. Marsel Brojer (*Marcel Breuer*), Wohnung Piscator, 1927. godina.

Fleksibilni stambeni koncepti kao i niz suštinskih aspekata fleksibilnosti³⁹⁷ koje Mis van der Roe (*Ludwig Mies van der Rohe*) napominje da su se razvili u prve tri decenije 20. veka u jeku klasične Moderne (npr. Misova zgrada u Vajsenhofu, Štuttgart) predstavljali su polazne okvire individualizacije življenja u stambenoj izgradnji datog perioda. Koncepti fleksibilnosti u stanovanju bili su fokus mnogih prostornih modela avangarde klasičnog modernizma, pre svega u kontekstu projektovanja *existenzminimum* stanova nakon Drugog kongresa CIAM-a³⁹⁸ još 1927. godine u Frankfurtu. U velikim obnovama gradova i formiranjima satelitskih naselja nakon Drugog svetskog rata, fleksibilnost je

³⁹⁷ Reč *fleksibilnost* je izvedena od latinske reči *flectere* koja označava: krivljenje, savijanje, kriva lil luk. Dok se fleksibilnost opisuje kao „sposobnost za menjanjem, mogućnost da se lako prilagođava različitim uslovima” (kako opisuje *the Princeton University WordNet*), ili kao „sposobnost da se prilagodi novim, različitim ili promenljivim zahtevima” (na stranici *The Webster Dictionary*).

³⁹⁸ Internacionalni kongres moderne arhitekture (*Congrès internationaux d'architecture moderne*).

svedena na minimum usled preovladavanja standardizacije i tipologizacije struktura stanova koji su nužno tumačeni s minimalnim merama.



Vajszenhof (*Weissenhof*), u Štuttgartu, prvi Zidlung (*Siedlung*) koji je na svim nivoima prožet idejama Moderne. Mis van der Roe, 1927. godina. Slika 39. Forma višeporodične zgrade; Slika 40. Različiti *elastični* fleksibilni koncepti stambenih jedinica.

Od 60-ih i 70-ih preispituju se i rekonstruišu postojeći tipovi stanova, i to najviše u Holandiji na čelu s Habrakenom i van Aijkom u međunarodnoj organizaciji SAR³⁹⁹, dok je u drugim arhitektonskim praksama fleksibilnost stigmatizovana u bezličnu stanogradnju. S druge strane, gotovo paralelno, raspadom CIAM-a i nastankom Tima 10⁴⁰⁰ (*Team 10*), javljaju se koncepti koji obuhvataju različite ideje polivalentnosti, fleksibilnosti, reaktivnosti i mobilnosti u koncepcijama stambenog prostora. Takve ideje su manifestovane više u utopijskim projektima nego u izgrađenim objektima. Pod uticajem futurista i japanskih metabolista (*Kurokawa, Maki...*) stvaraju se novi koncepti stanovanja u kojima se razvija tehnokratska fleksibilnost održivih i prilagodljivih stambenih modela koji su vrlo brzo po izgradnji doživeli razočarenje među njihovim korisnicima i projektantima.

³⁹⁹ SAR – *Stichting Architecten Research* – organizacija osnovana od deste najvećih arhitektonskih biroa u Holaniji započela je istraživačke radove početkom 1965. godine, da bi kasnije postala i globalni pokret.

⁴⁰⁰ slabljenjem CIAM-a formira se britanski tim arhitekata 1953. godine pod nazivom Tima 10, koga su sačinjavali: Bakema (*Jacob B. Bakema*), Van Aijk (*Aldo van Eyck*), Smitsonovi (*Alison and Peter Smithson*), Kandilis (*Georges Candilis*), Vuds (*Shadrach Woods*) i De Karlo (*Giancarlo De Carlo*).

8.1 Razvoj savremenih ideja fleksibilnosti stambenih prostora

„Stanovanje kao osnovna crta ljudskog bića“⁴⁰¹ kroz čitavu istoriju čovečanstva traži svoje adekvatne forme. Od Ložijeove (abbé *Marc-Antoine Laugier*) primitivne kolibe, koja je „uspostavila zakon i merni element za celokupnu arhitekturu“⁴⁰², stanovanje predstavlja temelj funkcionalističkog koncepta sa bogatim ishodom u modernoj arhitekturi 20. veka. Forma Ložijeove kolibe je u Le Korbizijeovoj ideji *Dom-ino* na idealistički način prevedena u savremeni skeletni sistem i predstavlja njegove vizionarske slike novog stanovanja⁴⁰³.

Traženje savremenog koncepta stanovanja obeležilo je čitav modernizam 20. veka, gde na radikalna način dolazi do raskola sa svim pređašnjim teorijama i *kanonima*. Problematike statovanja se u ovom periodu sagledavaju i rešavaju ispočetka, neuzimajući u obzir dotadašnja iskustva i razvojni tok stanogradnje⁴⁰⁴. Odbacivanje pojmova *lepa i stilska* arhitektura, u modernom diskursu dovelo je do uvođenja termina *dobra* i *poštena* arhitektura koja je trebala da bude zasnovana na *istin*⁴⁰⁵. Čitajući rukopise modernizma danas, dolazi se do preispitivanja reza načinjenog u savremenom društvu i posledica nastalih kao produkt čoveka koji je *bio spreman* da prihvati više formu nego suštinsku ideju ovog pravca. S jedne strane, postavljanjem *egzistencijalnog minimuma*⁴⁰⁶ (nem. *existenzminimum*) u masovno stanovanje koje je *ad hoc* prihvaćeno u savremenim praksama, onemogućeno je oslobađanje i

⁴⁰¹ Hajdeger, M. (1982 [1951]). *Mišljenje i pevanje*. Beograd: Nolit. str.159.

⁴⁰² iz Ložijeovog eseja koji je prvi put objavljen 1753. godine kao *Essai sur l'Architecture*. u: Perović, M. (1997). *Istorija moderne arhitekture: Antologija tekstova. Koreni modernizma*. Knjiga 1. Beograd: Idea, Arhitektonski fakultet, Univerzitet u Beogradu. str. 67.

⁴⁰³ Blagojević, Lj. (1998). *Odnos funkcije i forme u modernoj arhitekturi Beograda na primeru porodične kuće/vile u periodu između dva svetska rata*. [magistarska teza]. Beograd: Arhitektonski fakultet, Univerzitet u Beogradu. str. 5.

⁴⁰⁴ Kurtović-Folić, N., Roter-Blagojević, M. (1995). *Razvoj višespratnih zgrada za višeporodično stanovanje sa osnovnom tipologijom arhitektonskog sklopa*. Edicija arhitektonika. kolo A, sveske, br. 9. Beograd: Arhitektonski fakultet. str. 9.

⁴⁰⁵ *Ibid.*, str. 5.

⁴⁰⁶ Existenzminimum kao jedan od središnjih tema modernističke stambene arhitektura; od Nove objektivnosti (*Neue Sachlichkeit*), Ernest Meja (*Ernest May*) sa frankfurtskim naseljima sve do Drugog kongresa CIAM-a 1929. godine. u: *Ibid.*, str. 6.

identifikacija korisnika na svim prostornim nivoima, kao i samostalno komponovanje i fleksibilnost prostora. S druge strane, propagira se *egzistencijalni maksimum* u kome je bilo u potpunosti moguće učitavati modernističke stavove, kroz slobodne/tekuće planove koji prihvataju promenljive funkcije i nestatične forme. Ovu tezu zagovarao je i Mies van der Roë, ne samo kroz projekte već i u pisanim delima, i navodi: „Zaboga, napravi kabinu već dovoljno velikom, da u njoj možeš trčati na sve strane, a ne samo onako kako je unapred predodređeno“⁴⁰⁷. Ovakvi stavovi i funkcionalna dinamika prepoznaju se samo u ikonama novog stanovanja kao što su vila Savoja (*Villa Savoye*), Tugendhat (*Vila Tugendhat*), Farnsvort (*Farnsworth House*) i sl.

Moderna stambena arhitektura ispoljava se kroz dva plana, koji su ujedno i dva sistema mišljenja: kroz pojmove centralnosti i vertikalnosti kuće (kako ih Bašlar imenuje) i kroz slobodni plan (fr. *le plan libre*) i prostorni plan⁴⁰⁸ (nem. *raumplan*). Oba koncepta predstavljaju centralne teme arhitektonskog izraza moderne stambene arhitekture, koje su njihovi rodonačelnici Le Korbizije i Adolf Los (*Adolf Loos*) i u svojim teorijskim raspravama razvili u kontekstu kvaliteta življenja savremenog čoveka. Postavljanjem čoveka u perfektan, gotovo utopijski, način življenja, obojica glorifikuju arhitekturu koja može da komunicira s korisnikom i da stvara transformabilnu atmosferu zasnovanu na svim promenljivim čulnim opažajima. Los u svojim delima nastalim krajem 19. i početkom 20. veka pravi radikalni otklon od tadašnje *zamrznute muzike*⁴⁰⁹ dajući korisniku pravo da organizuje svoj prostor, odabira mobilijar i sve drugo što čini živu atmosferu pojedinca ili porodice. U eseju *Siromašnom bogatom čoveku* Los negira da u stambenom prostoru sve treba da bude oblikovano u jednom dahu:

⁴⁰⁷ Mies van der Roë, L. (1964). *Mies in Berlin. Ein biographisches Gespräch, Aufgezeichnet im Oktober 1964 von Horst Eifler und Ulrich Conrads*, Berlin: BAUWELT / Ullstein gmbH. prevod s nemačkog, u originalu: „Menschenskind, mach doch die Bude gross genug, dann kannst du hin- und herlaufen und nicht Bemerkung nur in einer vorgezeichneten Bewegung“. prema: Loch, S. (2009). Die neue Karriere flexibler Wohnmodelle. u: Krisch, R. (ed). *Wohnwelten: 10 Jahre Institut Wohnen und Entwerfen IWE*. Stuttgart: Institute für Wohnen und Entwerfen. (str. 62-67). str. 62.

⁴⁰⁸ Bašlar u studiji psihologije kuće navodi dva osnovna pojma, pojmove vertikalnosti i centralnosti kuće. Prvo tumači kao mesto ukrštanja racionalnog i iracionalnog, mesto koje ujedinjuje tehniku i umetnost, dok drugo, kao centralnost predstavlja unutrašnju snagu sigurnosti i skloništa kuće. Više videti u: Bašlar, G. (1969 [1958]). *Poetika prostora*. Beograd: Biblioteka Eseji i Studije. str. 45.

⁴⁰⁹ Arhitekturu kao zamrznutu muziku je još Gete (*Johann Wolfgang von Goethe*) opisao kuće kako izaziva u srcima onih koji je posmatraju, kao vertikalne note koje osvajaju prostor i uspevaju da zaustave vreme.

„Nisam odrastao, hvala Bogu, u kući sa stilom. U to vreme niko nije znao šta je to još bilo. Sada, nažalost, sve je takođe drugačije u mojoj porodici. Ali tih dana! Ovde je bio sto, potpuno lud i složen komad nameštaja sa nastavkom šokantnog rada kao kočnica. Ali bio je naš! Možeš li da razumeš šta to znači? [...] Svaki komad nameštaja, svaka stvar, svaki objekat je imao svoju priču, porodičnu istoriju. Kuća nikada nije bila završena; ona je rasla zajedno sa nama i mi smo rasli u njoj“⁴¹⁰.

Poput Losa, Le Korbizije se tradicionalnom arhitektonskom kanonu suprotstavlja modernim planom zasnovanim na 5 tačaka nove arhitekture⁴¹¹, smatrajući da je ovakav plan začetnik i ključ evolucije modernog prostora⁴¹² jer se bazira na kretanju i dinamici (eng. *promenade architecturale*), u funkcionalnom, i igri primarnih oblika na svetlosti, u formalnom narativu. Tako je Le Korbizije, podstaknut velikim razaranjima u Prvom svetskom ratu, bio inspirisan da dizajnira prototip za masovnu proizvodnju u stanovanju koji je danas postao simbol modernizma i 20. veka. Nezavisni skelet *Maison Dom-ino* (1914-1915.) koji bi se kombinovao sa ostalim slojevima prefabrikovane forme, u amalgamu sa *existenzminimumom* predstavlja mašinu za stanovanje u savremenim gradovima.

Kuća je živa, nikad dovršena i ima potrebu za konstatnim naseljavanjem, tako da je korisnik sam gradi u funkcionalnom i formalnom smislu. Ova ideja i proces razmišljanja počinje da se razvija s *Maison Dom-ino*, koja je svojim konceptom bila utopistička u periodu njenog nastanka. Stvaranje atmosfere i personalizovanje prostora bilo je moguće samo u objektima projektovanim po karakteristikama *egzistencijalnog maksimuma* i za korisnike koji su umeli da prihvate Internacionalni stil. Prema Harviju Modernizam je na poseban način pronalazio predstave *večitih istina* i od svog početka postavljao *kreativnu destrukciju* kao suštinski uslov modernosti⁴¹³, očekujući od svog

⁴¹⁰ Loos, A. (1982). *Spoken into the Void: Collected Essays 1897–1900*. Cambridge, MA: The MIT Press. str. 23–24. (slobodan prevod autora rada).

⁴¹¹ 5 tačaka nove arhitekture (*Les 5 Pionts d'une architectre nouvelle*): stubovi, krovna bašta, slobodni plan, horizontalni prozori i slobodna fasada. u: Le Corbusier, Jeanneret, P. (1964). *Oeuvre Complete de 1910-1929*. Zürich, CH: Les Editions d'Architecture. str. 128.

⁴¹² Blagojević, Lj. (1998). *Odnos funkcije i forme u modernoj arhitekturi Beograda na primeru porodične kuće/vile u periodu između dva svetska rata*. [magistarska teza]. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerzitet u Beogradu. str. 20.

⁴¹³ Harvey, D. (1992). *The Condition of Postmodernity*. Cambridge, Ma; Oxford, UK: Blackwell. str. 19-20.

korisnika da prihvati herojsku ulogu i inicira pokretanje promenljivih procesa. Ideja koja je propagirana ukazala je da "modernizam o večnosti može da priča samo ako zamrzne vreme i sve svoje prolazne kvalitete"⁴¹⁴ jer je njegovom konzumentu bila potrebna odgovarajuća zrelost kako bi se zamišljena ideologija u potpunosti mogla i ostvariti. U tom kontekstu Mis van der Roe još 1920ih navodi i ukazuje da su ideje Moderne i običan čovek u stalnoj disjunkciji, te da društvo nije spremno da rapidno apsorbuje modernost u krucijalnim aspektima života⁴¹⁵ prema Harviju.

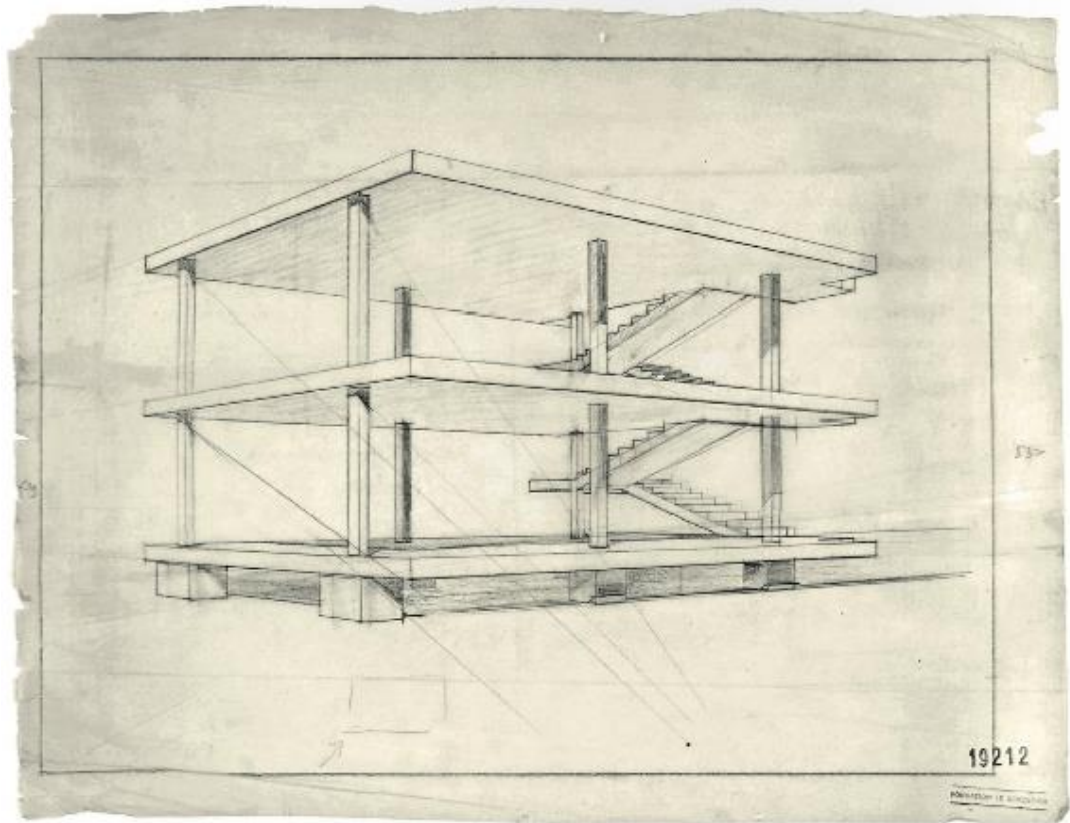
Dom-ino, kao eksperimentalna platforma arhitektonskih ideja, većito se preispituje od svog nastanka, iako je bio toliko pragmatičan u 20. veku. Tako i danas, za svoj stogodišnji *rođendan*, iznova se čita, reinterpreтира i postavlja u razmeri 1:1 kao fundamentalni objekat 20. veka, zauzimajući centralno mesto na četrnaestom Venecijanskom bijenalu arhitekture pod imenom *Fundamentals*. Možda ju je danas moguće bezbolnije naseliti atmosferama, nego u periodu nastanka, jer je čovek prošao „najkritičniji proces modernizacije” kako u intervjuu navodi kustos izložbe, Rem Koolhaas povodom otvaranja Bienala 2014. godine:

„Nazvao sam (izložbu) Apsorbujući Modernost (eng. *Absorbing Modernity*) ne kao velikodušno prihvatanje različitih okolnosti, već kao prihvatanje na isti način na koji bokser apsorbuje udarac od protivnika. To je proces koji je uglavnom prilično primenljiv [...] To je veoma tipični primenljiv proces”⁴¹⁶.

⁴¹⁴ Harvey, D. (1992). *The Condition of Postmodernity*. Cambridge, Ma; Oxford, UK: Blackwell. str. 21. (slobodan prevod autora rada).

⁴¹⁵ *Ibid.*, str. 21.

⁴¹⁶ Koolhaas, R. (05.06. 2014). „Scary” Venice Architecture Biennale show has „nothing to do with design”. *dezeen magazine*. izvor: <http://www.dezeen.com/2014/06/05/rem-koolhaas-venice-architecture-biennale-2014/> (pristupljeno: 09.06.2014.). (slobodan prevod autora rada).



Slika 41. Perspektivni prikaz originalnog Le Korbizijeovog *Dom-ino* sistema iz 1914.-15. godine.

Potrebno je preispitati koncepte modernog plana i funkcije *treće kože*⁴¹⁷ koje se ne zasnivaju samo na činjenici da za čoveka treba da postoji krov nad glavom, već da je neophodno učitavanje ličnog značaja stvarima i mestima iz okruženja koja su suštinski neutralna. Kuća je isto što i pravljenje nečijeg anizotropnog prostora, koji promovise negovanje mogućih osećanja atmosfera unutar kuće. Može se tumačiti da je samoostvarenje danas previše zavisno od privatnog i može se degenerisati u *tiraniju intimnosti*⁴¹⁸ kako Sennet (*Richard Sennett*) navodi, ili u odbrambenu i imunološku opsesiju kako ističe Sloterdijk⁴¹⁹. Svakako je sigurno da je dom veoma jak stvaralac mnoštva atmosfera koje su drugačije bez obzira da li predstavljaju prototipove

⁴¹⁷ Psiholog Funke navodi da čovek ima tri kože, pored prve sopstvene, odeća čini drugu, a stan treću kožu. u: Funke, D. (2006). *Die dritte Haut: Psychoanalyse des Wohnens*. Giessen: Psychosozial-Verlag.

⁴¹⁸ Sennett, R. (1977). *The fall of public man*. New York, NY: A. Knopf.

⁴¹⁹ Segregacija koja je sa druge strane razlikuje se od poroznosti kućnih zidova (satelitske mreže, internet, mobilni telefoni i sl.). u: Sloterdijk, P. (2010). *Sfere I: Mehurovi*. Beograd: Fedon.

(objektivne, eksterne i nenamerne), derivate (objektivne, spoljne i s namerom stvorene) ili decidne laži u njihovoj vezanoj prirodi (subjektivne i projektovane)⁴²⁰.

Nezavisno od uspeha pojedinih prostora ili funkcija u kući, kultura stanovanja poziva na interakciju koja u floskuli *poseti me* ne treba jednoznačno da se interpretira kao *dodji mi u kuću*⁴²¹, jer je kultura stanovanja u svakom smislu potraga za pravom atmosferom i prostorom u kome ona može da egzistira. Zaštićena privatnost je sposobna da zadovolji socio-izražajne potrebe stanovnika što ukazuje da su atmosfere neraskidivo povezane jer *stanovanje je osećaj sopstvenosti* i njegovo sagledavanje⁴²² i duboko poimanje zavisno je ne samo od udobnosti i topline doma, već i od mogućnosti da se prostim sedenjem u fotelji i zatvaranjem očiju, iznenada može ući u *novi svet*⁴²³. Duboka reinterpetacija ideja Moderne dovela bi do iste istine, ali je najteži korak bio upravo izraziti takav stav na fundamentalni način.

U tom kontekstu, destiliranjem *Dom-ino* kuće na niz krucijalnih (vodećih), apstraktnih i idealizovanih principa⁴²⁴, tek sada se jasno može razumeti i sagledati način na koji je udomljavanje atmosfera i naseljavanje sfera u samu unutrašnjost izvesno. Vreme koje je omogućilo revoluciju svesti i reinterpetaciju dotadašnjih ideologija, donelo je nove pravce koji su predstavljali glasnu reakciju na standardizaciju i komercijalizaciju koja kalupi čoveka i društvo, te je kulturni odgovor na globalno stanje i kretanje misli bio neophodan, što je Altermodernizam i pokazao.

Moderna je u nekom smislu uništila i vekovno jedinstvo koje je postojalo između stanovanja i rada, te je rez koji je napravljen ostao kao jak ožiljak koji je teško bilo

⁴²⁰ Griffero, T. (2013). The atmospheric „skin” of the city. *Ambiances* [Online], Issues - Arguments - Positions, Online since 20 November 2013, izvor: <http://ambiances.revues.org/399> (pristupljeno: 03.06.2014.).

⁴²¹ Von Dürckheim, K. G. (2005 [1932]). Untersuchungen zum gelebten Raum. Erlebniswirklichkeit und ihr Verständnis. Systematische Untersuchungen II. u: Hasse, J. (ed). *Natur – Raum – Gesellschaft*. br. 4. Frankfurt am Mein: Institut für Didaktik der Geographie. str. 11-108. str.93. u: Griffero, T. (2013). The atmospheric „skin” of the city. *Ambiances* [online], Issues - Arguments - Positions, Online since 20 November 2013, izvor: <http://ambiances.revues.org/399> (pristupljeno: 03.06.2014.).

⁴²² Vitta, M. (2008). *Dell'abitare. Corpi spazi oggetti immagini*. Torino, IT: Einaudi. str. 97.

⁴²³ Schmitz, H. (1977). *System der Philosophie*. III. 4, *Das Göttliche und der Raum*. Bonn: Bouvier. str. 207. u: Griffero, T. (2013). The atmospheric „skin” of the city. *Ambiances* [online], Issues - Arguments - Positions, Online since 20 November 2013. izvor: <http://ambiances.revues.org/399> (pristupljeno: 03.06.2014.).

⁴²⁴ Steele, B. (2014). One-To-One Dom-Ino. izvor: <http://www.aaschool.ac.uk/> (pristupljeno: 14.06.2014.).

izlečiti. Emancipovan čovek ukinuo je ideju spavaonice i ponovo objedinio funkcije koje su kompatibilne, te stvorio kreativni sektor koji zbog ekonomskih, praktičnih i funkcionalnih razloga posao spaja sa stanovanjem. Kuća u tom slučaju živi 24 časa, a ne parcijalo, razdvojeno i na više mesta.

8.2 Fleksibilnost u funkciji savremenog koncepta stanovanja

Nakon eksperimenata iz 70-ih, motivi fleksibilosti stambenog prostora intenzivnije se razvijaju i primenjuju tek 90-ih godina 20. veka višeznačnim remodelacijama stambenih uslova, iniciranih diferencijacijom životnih stilova, promenama u strukturi porodice, spajanjem rada i stanovanja, kao i modifikacijama životnih obrazaca industrijskog u postindustrijska društva stvarajući heterogenije i dinamičnije oblike stanovanja. Ulrich Bek (*Ulrich Beck*) ističe da „uzor društvenog života, prema kojem se nečiji život odvija kao kopija specifikacije tradicionalnih normi“⁴²⁵, sve manje postaje aktuelno stanje u društvu, te je izvesno da se današnje stambene usluge moraju prilagoditi individualnim životnim konceptima i ponuditi živa stambena rešenja koja podržavaju *nepredvidivo*.

⁴²⁵ Beck, U. (2001). Das Zeitalter des „eigenen Lebens: Individualisierung als paradoxe Sozialstruktur und andere offene Fragen“. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. Bonn: Bundeszentrale. br. 29. (str. 3-6). str. 4. (slobodan prevod autora rada).

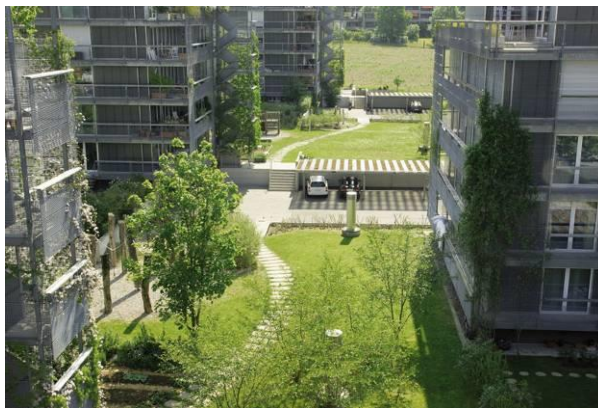
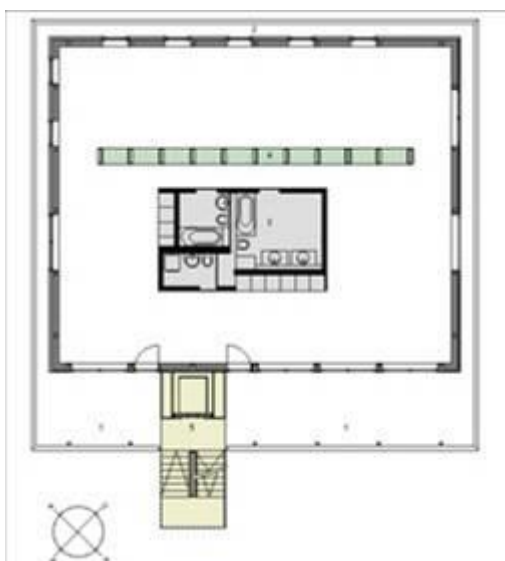


Slika 42. Fleksibilan, polifunkcionalan i individualan prostor. Laboratorija ili stanovanje? Kuhinja ili životni stil?

Pored životnih stilova, s jedne strane, na stvaranje fleksibilnijeg stanovanja, s druge strane, su paralelni pritisci uslovljeni energetsom efikasnošću, zaštitom životne sredine u kontekstu globalne društvene svesti održivosti i trajnosti arhitektonskih objekata. U ovom kontekstu, fleksibilnost treba da podržava koncepte kratkog veka

korišćenja, a ne neracionalne i dugoročne vrednosti u građevinskim poduhvatima, jer „fleksibilnost predstavlja apsolutno negiranje fiksnog, očiglednog stanovišta, zato što ne postoji jedno rešenje koje je bolje od ostalih”⁴²⁶.

Krajem 80-ih godina razvijaju se postojeća i nastaju nova rešenja stambenih tipova, ali se danas, usled sve jače individualizacije i zahteva korisnika, gubi smisao postojanja tipoloških skala u organizaciji stana. Spektar nastaje od reinterpretacije multifunkcionalnih *loft* stanova i njihovih konvertibilnih prostorno-organizacionih koncepata koji predstavljaju eksperimentalne prototipove adaptibilnih prostornih struktura u *otvorenim* zgradama sa dugoročnim opcijama konverzije u odnosu na ukupnu strukturu stambene zgrade. Današnjim diskursima savremenog stana pristupa se sa sve većom svešću o složenosti životnog standarda sa partikularnim aspektima individualnog *osvajanja* prostora od strane korisnika, nego li u periodu 70-ih godina kada se fleksibilnost samo prostorno-programski ostvarivala u kontekstu različitih tipologija.

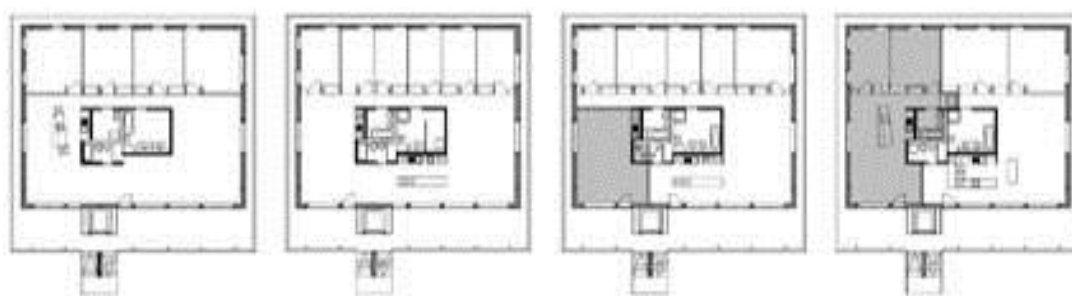


Slika 43. i Slika 44. *The Balance Housing Development* u Usteru, Cirih, Haerle Hubaher (*Haerle Hubacher Architekten*) iz 2003. godine.

Redefinisani koncepti stanovanja, koji uporište nalaze u savremenim teorijama o prostornosti ljudske egzistencije i odgovaraju na „fleksibilne načine postojanja koji

⁴²⁶ Hertzberger, H. (1962). Flexibility and Polyvalency. *Forum*, vol.16 (2). Feb-March. str. 117. (slobodan prevod autora rada).

karakterišu naše savremene uslove⁴²⁷ iziskuju konkretne smernice za operacionalizaciju u arhitektonskoj praksi. Teorija Sfera Petera Sloterdajka i njegove misaone figure kojima objašnjava prostorne koncepte kao što su Mehurovi i Pene, mogu se interpretirati na različitim prostornim nivoima, od individualne stambene jedinice do nivoa urbanih struktura. Takođe, oba koncepta se mogu sagledati na nivou jedne stambene jedinice u različitim strukturalnim kontekstima: onom koji se tiče funkcije, kao i onom koji se odnosi na njenu formu.



a) 6 ½ stan

b) 8 ½ stan

c) 6 ½ stan + Studio

d) 3 ½ + 3 ½ stan

Slika 45. *The Balance Housing Development* u Usteru, Ciri, Haerle Hubaher (*Haerle Hubacher Architekten*) iz 2003. godine.

Ukoliko se stambeni prostor posmatra kao fizički ograničen konstrukt ispunjen atmosferom, koji za njegovog korisnika predstavlja mikro-kosmos, ego-sferu koja ga štiti od spoljašnjih uticaja različite prirode, analogija sa Sloterdajkovim konceptom Mehura koji čoveku pruža neophodnu izolaciju je direkna i jasna, te se individualni stan, u tom kontekstu, može posmatrati kao jedinstven *Mehur*. Iako Sloterdajk mehur posmatra kao ego-sferu izolovanog pojedinca, arhitektonski materijalizovanu u formi jednosobnog ili jednodostornog stana, kompleksniji koncept *Pene*, koji metaforički koristi kao sredstvo za opisivanje prostorne organizacije sveta, koji „poziva na arhitekturu prostornih, strukturalnih i atmosferskih mnogostrukosti“⁴²⁸, takođe se može preneti na nivo jedne stambene jedinice. Na ovom nivou stambeni prostor, kao pena, sačinjen je od mnoštva pojedinačnih mehurova povezanih tako da svoje granične uslove prenose na susedni stvarajući uzajamnu strukturu, a istovremeno

⁴²⁷ Leach, N. (1998). The dark side of the domus. *The Journal of Architecture*, 3, 1, (str. 31-42). str. 42. (slobodan prevod autora rada).

⁴²⁸ Ritter, S. (22.04.2012.). *Where are we when we read Sloterdijk?* [blog post]. izvor: <http://archaesthetic.wordpress.com/> (pristupljeno: 10.05.2014.). (slobodan prevod autora rada).

zadržavajući sopstveni volumen. Ovde se mehurovi mogu posmatrati kao mnoštvo različitih atmosfera koje odgovaraju različitim funkcijama u okviru jednog stambenog prostora, kako za individualnog korisnika, tako i za porodicu bilo koje strukture. Dinamički karakter pene u potpunosti odgovara fleksibilnom karakteru savremenog stana koji se postavlja kao neophodnost u uslovima u kojima se socijalne i tehnološke promene odvijaju ubrzanim tempom, te se na taj način ostvaruje veza između savremenog koncepta stanovanja i načina njegove arhitektonske operacionalizacije putem fleksibilnosti.

Arhitektonske forme koje na najbolji način mogu odgovoriti na zahteve koje postavlja fleksibilni, dinamički karakter stambenog prostora, ogledaju se u strukturama koje čine osnovni, fiksni, konstruktivni elementi i prazan, vazdušni prostor. Ovako koncipirana forma priziva sliku Dom-ino kuće, kao strukturalne platforme otvorene za primanje atmosfera, na način koji odgovara savremenom životnom stilu njenog korisnika.

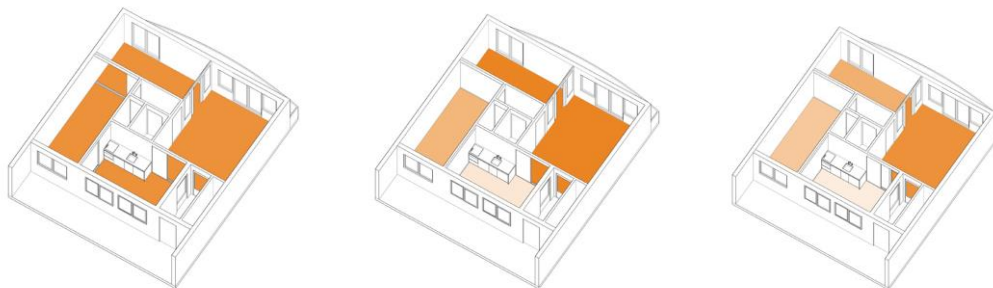
8.3 Integracija fleksibilnosti u stambeno projektovanje

Za lakše sagledavanje fleksibilnosti stambenih prostora prilikom projektovanja, potrebno je izvršiti tipološko strukturiranje i evaluaciju korišćenja otvorenih i prilagodljivih životnih konceptata koji uzimaju u obzir najnovija dostignuća u visokom stepenu kvaliteta stanovanja, tako da se može razložiti na osnovne konstitutivne motive fleksibilnosti:

- *funkcionalna fleksibilnost* – kao koncept koji je veoma priznat tokom poslednjih decenija podrazumeva formiranje neutralnih ili multifunkcionalnih prostora (kao što je slučaj u multifunkcionalnim *loft* stanovima), gde promene ne zahtevaju konstruktivne intervencije. Prostorni raspored dozvoljava kombinovanje životnih i radnih procesa kao i mogućnost adaptacije koja je za veća domaćinstva od izuzetne važnosti. Česti su primeri i funkcionalne fleksibilnosti u potkrovnim etažama, gde se multifunkcionalnost dodatno izražava kroz urbanu kreativnost onih koji imaju potrebu za izraženom autonomijom i samoreprezentativnošću, te se zbog pitanja identiteta opredeljuju za ovaj koncept.

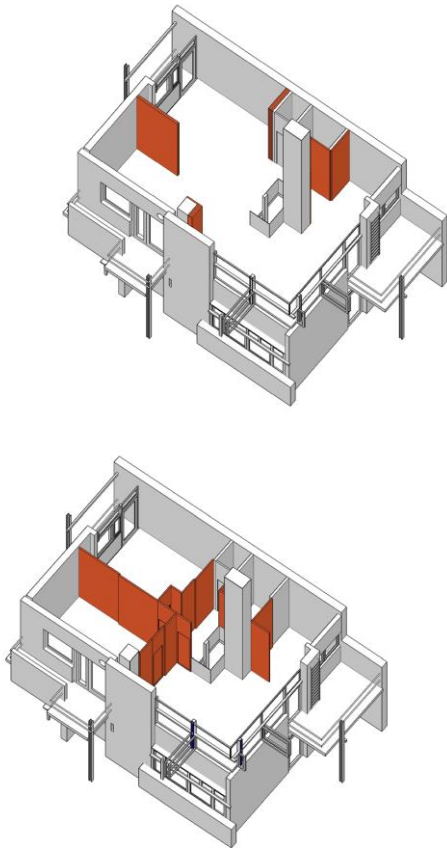
- *integrisana fleksibilnost* – podrazumeva upotrebu fleksibilnih elemenata (klizni, harmonika, sklopivi ili višenamenski elementi) koji omogućavaju transformaciju prostornih struktura ili preklapanje različitih funkcija u istom prostoru. Često je da manje stambene jedinice imaju korist od ovakvih prostornih elemenata koji dozvoljavaju paralelne funkcije na maloj površini, a da se u isto vreme ne ugrozi životni komfor. Laka kontrola elemenata kojima se prostor remodeluje dozvoljava korisnicima i aktivno učešće u dizajniranju životne sredine, te je tako korisnik taj koji kontroliše i inicira promene životnog ritma.
- *konstruktivna fleksibilnost* – fleksibilni koncepti u kojima je konstruktivna intervencija neophodna, ali se ujedno vezuje za probleme adaptacije i stambeno-radne potrebe prvih stanara. Koncept podrazumeva odvajanje nosećih elemenata konstrukcije od onih pregradnih sa naglašenom preporukom korišćenja lakih montažnih elemenata (suvih zidova) kojima se prostor u svakom trenutku može potpuno prilagoditi novoj funkciji, prostornoj organizaciji i životnom stilu⁴²⁹.

U zavisnosti od predviđenog programa i konstruktivnih uslova ova tri tipa fleksibilnosti moguće je ostvariti pojedinačno ili u međusobnoj kombinaciji, kao što je prikazano na sledećim primerima:

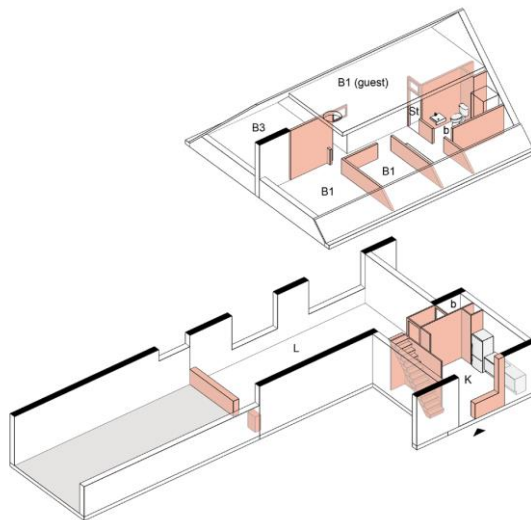


Funkcionalna fleksibilnost. Slika 46. Primeri otvorenosti i polivalentnosti prostora stambene jedinice; a) jedinstven prostor; b) dve ili tri zasebne funkcionalne i prostorne celine; c) četiri odvojena prostora. Primer stana od Dankera i van der Torea (*Duinker, van der Torre*) Wagenaarstraat, Amsterdam 1986-1988.

⁴²⁹ Loch, S. (2011). *Das adaptive Habitat: Typologie und Bedeutungswandel flexibler Wohnmodelle.* Stuttgart: Institut Wohnen und Entwerfen der Universität Stuttgart.



Integrirana fleksibilnost. Slika 47. i Slika 48. Prve strategije kao odgovor na potrebe fleksibilnog prostora korisnika korišćenjem fleksibilnih elemenata. Rietveld (*Gerrit Thomas Rietveld*) *Schröderhuis* iz 1924. godine, Utrecht, Holandija.



Konstruktivna fleksibilnost. Slika 49. Transformacije prostora u kontekstu prilagođavanja novim programima u stambenoj jedinici. Primer iz Holandije, Molenvilt projekat (*Molenvliet project, Stellingmolen 228*).

8.4 Promenljivi i nepromenljivi aspekti stambenog prostora

Različiti načini života i nestabilnost koju oni uvode u organizaciju stanovanja, podržani brzim rastom i promenom administrativno-poslovnog u odnosu na industrijski sektor, dovode do uspostavljanja novih faktora i kombinacija između, s jedne strane klasičnih i održivih karakteristika stanovanja, a sa druge strane savremenih programa. Nove tendencije u organizaciji stambenih prostora akcentuju nepredvidivosti programskih promena, uzrokovanih vremenskim parametrom⁴³⁰.

Navedeni faktori se odnose na redefinisane promenljivog odnosa između življenja i rada. Današnja sredstva planiranja nisu dovoljno razvijena da bi bila u stanju kvalitetno da odgovore na interakciju koja postoji između doma i poslovnog prostora. U tom smislu, potrebno je „osloboditi” stambene tipove koji su prilagodivi mnogobrojnim mešovitim funkcijama, i koji se mogu nositi sa raznim programskim i prostornim promenama. Novi tipovi moraju biti sposobni da odražavaju fenomene promena u načinu života uz imperativ održivog građenja, pomoću promišljene upotrebe nedefinisanog prostora⁴³¹.



Slika 50. Stanovanje i rad organizovano kroz sve etaže objekta. *Delugan Meissl Associated Architects*, Beč, Wimbergerstrasse, 2002. godina.

⁴³⁰ Kubet, V. (2009). Novi aspekti fleksibilnosti stambenih prostora. *nauka + praksa*, 12.1. (str. 97-100). str. 99.

⁴³¹ Van Zwol, J. (2008). Mixed living and working programmes - from generic to specific. *TBA International*. vol. 3. UIP Press. str. 3-23.

Upotrebom nedefinisanog, polivalentnog stambenog prostora negira se njegova dosadašnja precizno funkcionalno definisana organizacija, namena prostora i podela na biološki ritam (dnevne i noćne zone). Dosadašnja diferencijacija na dnevne i spavaće zone stambenog prostora, transformiše se usled nepredvidivih programskih promena i upućuje na razvoj podele stana na *održivi* i *promenljivi deo*⁴³². *Održivi deo* predstavlja klasična, osnovna sredstva za primarno stanovanje, dok je na drugoj strani *promenljivi deo* onaj koji se prilagođava nepredvidivim programskim sadržajima.

Za Herbergera, „...fleksibilnost predstavlja skup nepodobnih rešenja određenih problema”⁴³³ i prema njegovim rečima, jedini pristup situaciji koja je podložna promeni je forma koja kao premisu uzima ono što je permanentno, ostavljajući tako prostor za promenu, drugim rečima – *forma koja je polivalentna*. Prostor koji može biti korišćen za različite namene bez prolaženja kroz strukturalne promene, tako da minimalna fleksibilnost i dalje može da proizvede optimalno rešenje, predstavlja *polivalentni prostor*. Prostor opšteg karaktera, čija namena nije isključivo određena, a u kojem se dešava promena i koji ostaje kada se apstrahuje okvir od objekta, podrazumeva *generički prostor*.

Da bi se omogućila što kvalitetnija fleksibilnost, neophodno je prvo definisati promenljive i nepromenljive aspekte stambenog prostora. U svojoj knjizi *Frame and Generic Space* Lojpen ova dva naizgled suprotstavljena koncepta objedinjuje kroz sistem okvira i generičkog prostora. Razumevanje suštine generičkog prostora moguće je sagledati kroz prvu podelu na osnovu vremenskog okvira u kojem se promena dešava, te se tako izdvaja:

1. *Inicijalna promenljivost* – koja dozvoljava klijentu određene izbore pre useljenja, čime oni doprinose koncepciji dizajna. Ova vrsta promenljivosti je jednokratna jer ne omogućava promene posle useljenja. Iako na prvi pogled omogućava promenu kroz vreme, fleksibilnost ipak pripada ovoj vrsti promenljivosti jer je ograničena vizijom budućih korisnika na osnovu koje arhitekta donosi svoje dizajnerske odluke;

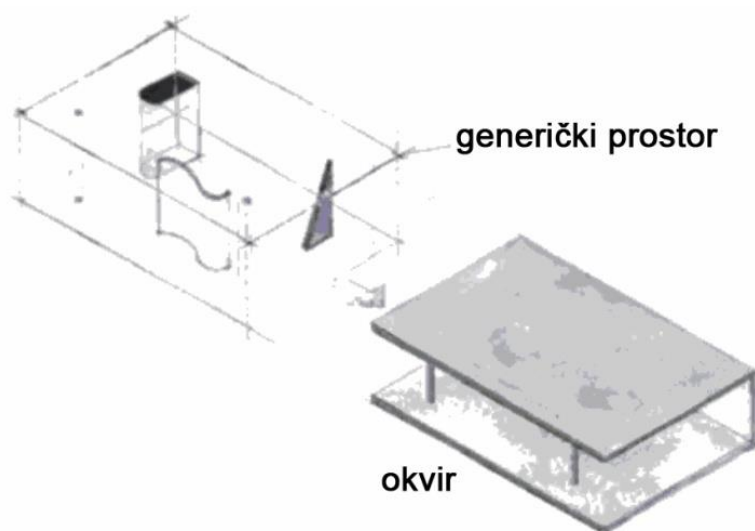
⁴³² Leupen, B. (2006). *Frame and Generic Space, A study into the changeable dwelling proceeding from the permanent*. [Dissertation TU Delft]. Rotterdam, NL: 010 Publishers.

⁴³³ Hertzberger, H. (1991). *Lessons for Students in Architecture*. Rotterdam, NL: 010 Publishers. str. 146 – 147.

2. *Permanentna promenljivost* – koja ostavlja mogućnost promene u prostoru i vremenu, pre i posle useljenja.

U skladu sa životnim stilovima i remodelacijom koju savremeni čovek zahteva od egzistencijalnog prostora, upravo je permanentna promenljivost kao koncept ona koja dozvoljava dalje kvalitativno raščlanjavanje na sledeća tri koncepta:

1. *Strukturalne promene* (eng. *alterability*) – podrazumeva arhitektonske/strukturalne intervencije u prostoru, rušenje zidova, pomeranje vrata i sl., dok površina stambene jedinice ostaje konstantna;
2. *Mogućnost proširenja* (eng. *extendability*) – razlikujemo dve vrste proširenja: uvećanje površine stambene jedinice bez posledica po okolne domove (nezavisna proširenja) ili proširenje na račun drugih stambenih jedinica (zavisna proširenja);
3. *Polivalentnost* (eng. *polyvalence*) – višestruka upotreba prostora bez arhitektonskih ili strukturalnih modifikacija⁴³⁴.

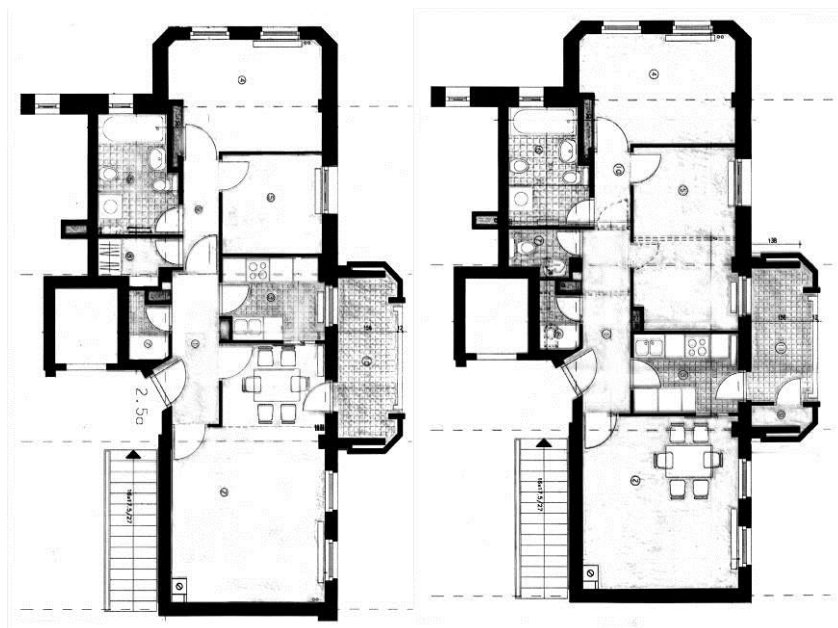


Slika 51. Promenljivo i nepromenljivo objedinjeno sistemom okvira i generičkog prostora po metodologiji Bernarda Lojpena.

Na osnovu ove podele, analogno se definiše i tri vrste transformabilnog, *generičkog prostora*:

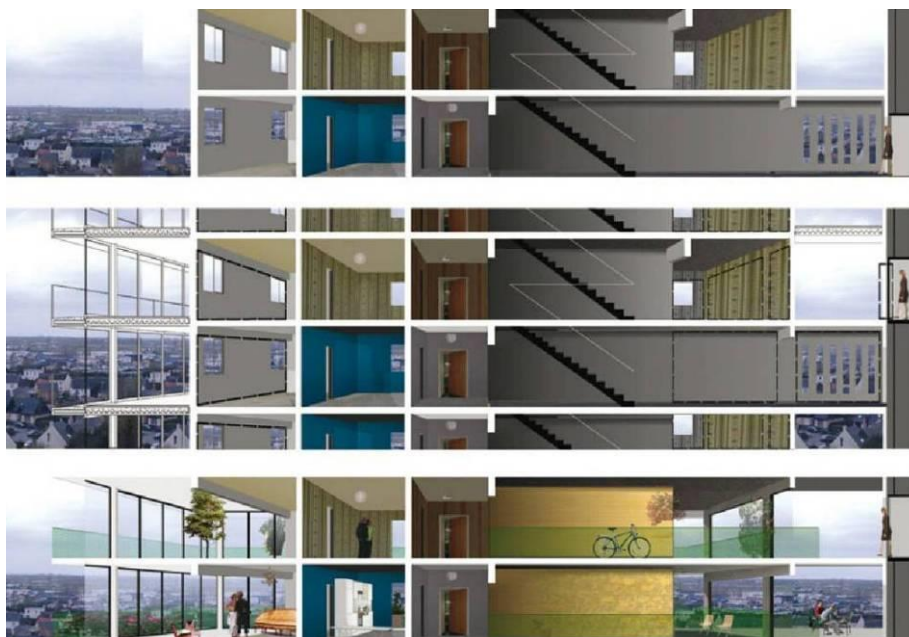
⁴³⁴ Leupen, B. (2006). *Frame and Generic Space, A study into the changeable dwelling proceeding from the permanent*. [Dissertation TU Delft]. Rotterdam, NL: 010 Publishers. str. 25.

1. *Strukturalno promenljiv prostor* (eng. *alterable space*) – ako generički prostor sadrži skup elemenata koji je moguće menjati;



Slika 52. Izmenljivost generičkog prostora u strukturalnom aspektu, pregrađivanjem i promenom otvora u unutrašnjosti opne stana, tako da je ostvareno od osnovnog 2.5 (slika 58. a) formiran 3.0 stan (slika 50. b). Osnova tipskog stana od 68m², arh. Dušan Krstić, Liman 3, Novi Sad, 1995. godine.

2. *Prostor koji je moguće proširiti* (eng. *extendable space*) – ako generički prostor nije ograničen sa svih strana, već omogućava svoje povećanje;



Slika 53. Druo, Lakaton i Vazal, (*Druot, Lacaton, Vassal*), PLUS studija, predloženi koncept dodavanja prefasade prikazan kroz preseke u slučaju mogućeg proširivanja stana.



Slika 54. Pre i posle intervencije na fasadama objekata namenjenih rekonstrukciji, po projektu Druo, Lakaton i Vazal. PLUS studio.

3. *Polivalentni prostor* (eng. *polyvalent space*) – ako generički prostor ne sadrži arhitektonske elemente i svojom formom i dimenzijama omogućava različite namene⁴³⁵.



Slika 55. Svi prostori osim kupatila su ostavljeni nepotpuni i nedovršeni čime je omogućeno korisniku da sam funkcionalno organizuje generički prostor kuće. U shemama su predložena četiri različita varijabilna rešenja funkcionalne organizacije prostora. Projekat *Diagon kuće* (eng. *Diaagon House*) iz Delfta, Holandija, od Hermana Hercbergera, iz 1967-1970. godine.

⁴³⁵ Leupen, B. (2006). *Frame and Generic Space, A study into the changeable dwelling proceeding from the permanent*. [Dissertation TU Delft]. Rotterdam, NL: 010 Publishers. str. 26.

Ovaj pristup mogao bi se uporediti sa modernističkom fascinacijom fleksibilnosti i uočiti sve slabosti ovog, u suštini, vremenski statičnog koncepta, koji je pokušavao da predvidi nepoznato. Fleksibilni sistem pomerljivih elemenata predstavljao bi najneutralnije rešenje određenih problema, ali nikada i najbolje, najprigodnije rešenje.

8.5 Uvođenje nestambenih funkcija u stanovanje

Odnos između stanovanja i rada danas prolazi kroz brze promene. Uslužni biznis raste brže od industrijskih i poljoprivrednih grana. Industrija postaje *čistija* delatnost, kao i komunikacione tehnologije, koje nastavljaju vrtoglavi tempom razvoja. Tradicionalni koncept porodice kontinualno gubi bitku u odnosu na novije životne obrasce, a uporedo sa ovim promenama dešava se i konstantna potražnja prostora za pionirska (eng. *start-up*) preduzeća ili kreativni sektor⁴³⁶. Jačanjem ovih trendova stvaraju se uslovi za bogatu funkcionalnu raznolikost, što može sprečiti gradove i naselja da se pretvore u velika monofunkcionalna stambena mora sa rizicima urbanog raspadanja, formiranja geta i čistih komercijalnih zona.

Ovi faktori su dovoljno relevantni da redefinišu promenljive odnose između stanovanja i rada. Sadašnji mehanizmi planiranja daju loše odgovore na nove obrasce potražnje za stanovima i poslovnim prostorima. Neophodno je osmisliti nove urbane tipologije stanovanja koje mogu da prihvate raznovrsne funkcionalne sadržaje i izbore se sa programskim i prostornim promenama u okviru stambenih objekata. Novi tipovi moraju biti sposobni da odražavaju promene u životnim navikama i da im imperativ bude održivi sistem sa inteligentnom upotrebom ograničenih prostora.

U prošlosti kombinacija stanovanja sa radom je produkt ekonomskog života (poput mesara ili stolarskih radionica koje su u sklopu stambenog prostora), a industrijska revolucija 19. veka označila je novu eru u kojoj se radno mesto razdvaja od prostora

⁴³⁶ *Kreativni sektor* sačinjavaju naučnici, inženjeri, univerzitetski profesori, arhitekta, dizajneri, umetnici, čija ekonomska funkcija je da kreiraju nove ideje, tehnologije i novi kreativni sadržaj. Takva zanimanja iziskuju intenzivnu upotrebu informacionih i komunikacionih tehnologija u okviru novih životnih koncepata koji određuju novu kreativne klase urbanog stanovništva. Visoko kotiran atribut kreativnog sektora je nezavisnost koja omogućava neodređeno radno vreme i rad kod kuće.

stanovanja. Do tog perioda stanovanje i rad su opstajali u prostorno malim okvirima, kao i sa potrebama relativno male lične mobilnosti. U poljoprivrednim selima, rad je u neposrednoj blizini stanovanja, slično je i u pre-industrijskim gradovima sa zanatskim delatnostima. Industrijalizacija donosi centralizaciju procesa proizvodnje i veću koncentraciju zaposlenih u njoj, što je izazvalo veću potražnju za stanovima u gradovima i konstantno menjalo lice grada, navike i potrebe stanovništva.

Furije (*Charles Fourier*), social-utopista, 1829. godine objavio je svoje planove falansterija⁴³⁷ za 1620 radnika kako bi se omogućilo stanovanje idealne zajednice, sa različitim funkcionalnim programima (stanovanje, rad, trgovina, rekreacija...) organizovanim u funkcionalne celine – *falange*⁴³⁸.

Raskol između funkcija stanovanja, rada, transporta i rekreacije je bio maksimalan u velikim šemama modernističkih gradova i utopija pre i posle drugog svetskog rata. Veliko poverenje u mobilnost dovelo je do izgradnje stambenih spavaonica i dihotomije rada i stanovanja. Ovo razmišljanje se zadržalo sve do 1970-tih godina kada se pojavila potreba za većom raznolikosti stanova i ponovo je otkriven značaj dinamike grada u kome mnoge funkcije koegzistiraju u prostoru i vremenu pod uticajem informatičke tehnologije⁴³⁹.

CIAM se 1933. godine zalagao za razdvajanje funkcija u gradu. Njihov cilj je bio da promoviše *zdrave* stambene zgrade u gradovima. Siromašni stambeni uslovi izazvani eksplozivnim rastom i urbanizacijom gradova, nakon industrijske revolucije u drugoj polovini 19. veka, motivisali su CIAM na propagiranje zoniranja gradova i razvoj monofunkcionalnih naselja. Nastavak urbane ekspanzije nakon drugog svetskog rata gotovo u potpunosti je pratio principe zoniranja. Pouke ovog perioda nam jasno govore da se primenom funkcionalnog razdvajanja došlo do negiranja smisla života u gradu.

⁴³⁷ Furije nudi fantaziju idealne kolektivne palate – *Falansterijuma* (fr. *Phalanstère*), raznovrsni sadržaji (privatne sobe, biblioteka, opservatorija...itd.) povezani su dugom unutrašnjom ulicom koja bi trebalo da služi kao katalizator socijalnih interakcija u ovom idealnom društvu. Formalno, Falansterijumi podsećaju na barokne palate; mala Furijeova osveta stvorila je iluziju da radnička klasa uživa u blagodetima života prerevolucionarne aristokratije, u Leupen, B. (2006). *Frame and Generic Space, A study into the changeable dwelling proceeding from the permanent*. [Dissertation TU Delft]. Rotterdam, NL: 010 Publishers. str.133.

⁴³⁸ Benevolo, B. (1986). *The Origins of Modern Town Planning*. Cambridge, MA: The MIT Press. str. 61 – 84.

⁴³⁹ Van Zwol, J. (2005). Combination of Living and Working. *Time-based Architecture*, u: Leupen, B., Heijne, R., van Zwol, J. (eds). Rotterdam, NL: 010 Publishers. str. 30 – 41.

Uvođenjem novih tehnologija krajem 20. veka mnogi svoje radno mesto *nose sa sobom*, što omogućava i rad kod kuće. Sve je manje stalno zaposlenih osoba, usled promene globalne ekonomske socijalne strukture. Sve veći broj zaposlenih, usled velike konkurencije i napretka tehnologija, je na raspolaganju 24 časa dnevno i sve više koristi sopstveni dom i kao radno mesto. Porast rada kod kuće smanjuje potrebu za mobilnosti, prema istraživanju Ernsta i Janga⁴⁴⁰ (*Ernst & Young*). Usled kohabitacije stanovanja i rada, u stambenim prostorima dolazi do potrebe za njihovim različitim međusobnim odnosima i novim konceptima fleksibilnosti.

Prožimanje radnih i stambenih funkcija unutar objekata i blokova pozitivno bi se odrazilo na razvoj grada, na način na koji bi se formirao veliki spektar različitih stambenih okruženja, prostori bi se koristili intenzivnije i efikasnije, redukovao bi se prigradski saobraćaj, veća bezbednost i življe ulice za njene korisnike i stvorio bi se veći broj komercijalnih i poslovnih prostora⁴⁴¹. Kombinacije ovih dveju grupa funkcija do sada su se najviše odnosile na stanove na višim etažama, dok bi se radni prostori formirali samo na prizemnom nivou. Novi modeli stambeno-poslovnih objekata u odnosu na dosadašnje načine njihovog projektovanja pokazuju se kao problematični u praksi, pre svega sa urbanističko-ekonomskih aspekata.

U tu svrhu neophodno je izvršiti kategorizaciju i vrednovanje stanovanja i rada, kao i omogućiti nesmetano funkcionisanje njihovih kombinacija, tako da se mogu nositi s programskim i prostornim promenama. Potrebno definisati sve različite kombinacije tipologija stanovanja i rada, od potpuno integrisanih do potpuno razdvojenih:

⁴⁴⁰ Ernst & Young, (2004). *ICT Barometer*, no. 11, izvor: <http://www.ey.com/> (pristupljeno: 28. 04. 2009.).

⁴⁴¹ Van Zwol, J. (2008). *Mixed living and working programmes - from generic to specific*. *TBA International*, vol. 3. UIP Press.

1. *Dva u jednom* (eng. *two-in-one*): integrisano stanovanje i rad, kao legitimni delovi istog procesa, gde ne postoji jasno razlučenje između ta dva, nego se definiše samo formalno radno vreme. Primeri: jedna osoba sa pionirskim (eng. *start-up*) preduzećem, studentski stanovi, stanovi sa kancelarijama (eng. *SOHO's*) za daljinsko poslovanje, i stanovi sa studiom za umetnike;

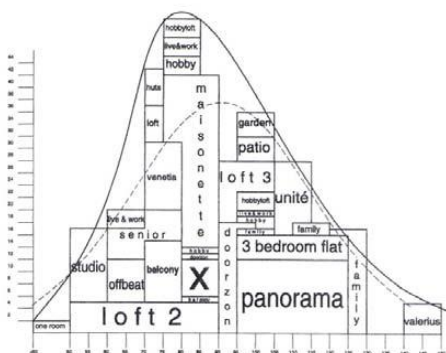


Slika 56. Različita strukturalna, funkcionalna i sadržajna rešenja stana od 98 m² po projektu Melanije i Darka Marušića iz 1989. godine. Novi Sad. Integrisano stanovanje i rad - *Dva u jednom* predstavljena su u varijabilnim rešenjima manjih stanova u primerima e) i f); *Zajedno ali odvojeno* - u kojem se rad i stanovanje paralelno odvijaju su u rešenjima g) i h); *Zajedničke prostorije* – je moguće sotvariti minimalnim intervencijama u promerima od e) do h).

2. *Zajedno, ali odvojeno* (eng. *together but separate*): mogućnost kombinacije rada i stanovanja koji se paralelno odvijaju, ali odvojeno u tradicionalnoj formi iz praktičnih razloga što omogućava i poseban odnos privatnog aspekta i prostora koji više pripada javnoj sferi. Primeri: farme, lokali sa stanom iznad njih, stanovi sa prostorijom za privatnu praksu, poslovanje formirano u garažnom prostoru;

3. *Zajedničke prostorije* (eng. *shared premises*): stanovanje i rad se odvijaju u sklopu istih prostornih okvira, ali njihov raspored korišćenja prostora je fleksibilan, zavisno od potreba i funkcija koje se menjaju. Na primer, zgrade sa stanovima iznad prodavnica ili kancelarija, tako da mogu postojati fleksibilni prostori da odnos između funkcija i njihova zauzetost budu promenljivi tokom vremena;

4. *Odvojene prostorije* (eng. *separate premises*): stanovanje i rad na različitim lokacijama. Ova kombinacija predstavlja najčešći od četiri prikazana modela, a jedan od razloga za ovu tvrdnju jeste fleksibilnost ljudi i potreba da često menjaju mesto stanovanja i rada⁴⁴².



Silodam, Amsterdam, MVRDV. Slika 57. *Datascape* koji prikazuje različite tipove stambenih jedinica i njihove međuodnose sa radnim prostorima, u kome su razvijena sva četiri varijabilna hibridna rešenja kombinacija stanovanja i rada; Slika 58. Fotografija objekta sa čitljivih petnaest tipova stambenih jedinica.

Na ovaj način uočava se da je moguće formirati hibridne forme sačinjene od kombinacija različitih varijanti integrisanog stanovanja i posla i rada van i u kući. Dihotomija poslovnog prostora i stanovanja u savremenom tehnološkom društvu nije više zasnovana, za njih je danas potrebno imati drugačije regulative sa akcentom na

⁴⁴² Van Zwol, J. (2005). *Combination of Living and Working. Time-based Architecture*, u: Leupen, B., Heijne, R., van Zwol, J. (eds). Rotterdam, NL: 010 Publishers. str. 30 – 41.

mogućnosti ispunjavanja širokog dijapazona različitih potreba i kohezivne preklapljenosti koja je prikazana i definisana.

8.6 Značenja i metrike funkcije i forme

„Šta ako kuća ima ugrađen kapacitet za razvoj? Šta ako bi mogla da raste (povećeva se) ili se smanjuje, ili bi sobe mogle da se rekonfigurišu bez angažovanja izvođača radova ili rušenja zidova?“⁴⁴³

Značenje i karakter stana odnosno slika stambenog prostora podložna je kontinualnoj promeni usled dinamičnog razvoja tehnika i tehnologija, ali i usled radikalne modifikacije socijalnog konteksta. Ukoliko se arhitektura shvati kao izraz ili apologija društvene realnosti u sklopu koje ona nastaje⁴⁴⁴, njena višestruka povezanost sa društvom je, možda, najuočljivija na primeru problematike stanovanja. Različiti profili korisnika i širok spektar shvatanja pojma *porodice*, kao i alteracija ovog shvatanja tokom životnog veka korisnika iziskuje izvesnu *privremenost* karaktera stambenog prostora odnosno njegovu podložnost promeni. Ona zahteva fleksibilnost koja može da omogući da stambena jedinica prati životni ritam korisnika i menja se u skladu sa njegovim potrebama.

Krojačko oblikovanje prostora, saliveno uz jednu percepciju potreba, koji je u stanju da omogući funkcionisanje jednog određenog skupa istih, ne predstavlja prostornu organizaciju koja je u mogućnosti da korespondira sa promenama. Prostorijama stana je potreban stepen predimenzionisanja u svrhu omogućavanja novih potencijalnih koncepata stanovanja sa prostorima za neočekivane, nepredvidive funkcije koje se pojavljuju kroz vreme. Na primer, povećana visina prostorija, instalacije grupisane u pažljivo odabranim pozicijama, sistemi sa više ulaza, fasade i noseće konstrukcije koje

⁴⁴³ Tuhus-Dubrow, R. (2008). *The incredible, flexible, movable house*. The New York Times Company. izvor: http://web.mit.edu/cre/news/081026_globe_larson_flexible-houses.pdf (pristupljeno: 16.11.2013.). (slobodan prevod autora rada).

⁴⁴⁴ Kubet, V., Carić, O., Ristić, D. (2010). Izložbe Verkbunda –čitanja rukopisa modernizma danas, *Arhitektura i Urbanizam*. br.28, Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije. (str.21-28). str.22.

odgovaraju različitim programima, su samo početna relevantna razmišljanja pri projektovanju stambenih objekata danas.

Stambeni prostor sačinjava integracija njegovih komplementarnih merljivih (fizički izraz, praktične, funkcionalne karakteristike) i nemerljivih (značenja, estetske i simbolične vrednosti) karakteristika⁴⁴⁵. Težište ovog segmenta teze nalazi se na merljivim, a ujedno najnefleksibilnijim aspektima svakog stambenog prostora. Naime, istražuje se uticaj suvisle organizacije konstruktivnog sistema i, pre svega, pozicioniranja instalacija radi postizanja višeg stepena fleksibilnosti stambene jedinice. Kako su ovi činoci, možda, najznačajniji ograničavajući faktor fleksibilnosti, neophodna je temeljna analiza njihovog potencijala i insuficijencija pre organizacije stambenog prostora koji je u mogućnosti da prati promene⁴⁴⁶.

Pojam fleksibilnost stambenih prostora pojavila se u svetskim akademskim krugovima još kasnih 1960-tih, kao kritika na standardizaciju koju je iznedrila Moderna. Adorno i Benjamin (*Theodor W. Adorno, Walter Benjamin*) su uočili da su profili korisnika i dnevna realnost isuviše raznoliki da bi se mogli pojasniti, uslovno rečeno, klišeom⁴⁴⁷, dok je još 1962. godine, Hajdeger skrenuo pažnju da radikalni razvoj tehnika i tehnologija onemogućava bilo kakvu mogućnost stagnacije⁴⁴⁸. Ubrzo potom, došlo je do izvesne demokratizacije i decentralizacije procesa planiranja⁴⁴⁹, odnosno, ustanovljeno je da korisnik kao individua poseduje potrebu da učestvuje u organizaciji svoje stambene jedinice.

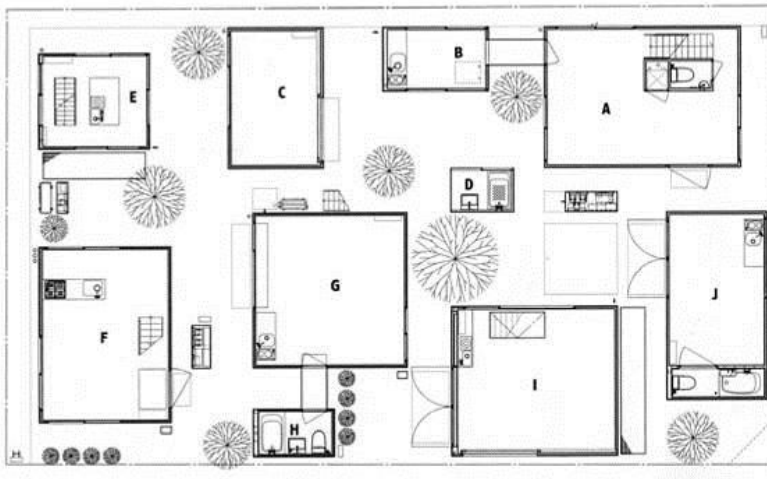
⁴⁴⁵ Heynen, H. (1992). *Architecture between Modernity and Dwelling: Reflections on Adorno's „Aesthetic Theory“*. *Assemblage*, br. 17. Cambridge, MA: The MIT Press Publishers, (str.78-91). str.82.

⁴⁴⁶ Kubet, V., Carić, O., i Hiel, K. (2010). *Housing unit flexibility depending on grouping of services*. *Zbornik radova Građevinsko-arhitektonskog fakulteta*, Niš, (25), 143-150.

⁴⁴⁷ Videti više u: Mary D. (1993). *The idea of a home*, u: B. Miller Lane (ed.) *Housing and Dwelling – Perspectives on Modern Domestic Architecture*. New York, NY: Routledge. str.61-68.

⁴⁴⁸ Heidegger, M. (2005 [1989]). *Sojourns: The journey to Greece*, Albany, NY: State University of New York. str.41-42.

⁴⁴⁹ Dirisamer, R., Kuzmich, F., Uhl, O., i Voss, Wa. (1977). *Überbauung „Wohnen morgen“ in Hollabrunn, Niederösterreich*. *Werk-archithese*. 64 (11/12). Niggli. Niederteufen. str.22-23.



SANAA - *Moriyama House*, 2005. godine. Apstraktan formalni jezik autorskog tima čitljiv kroz: Slika 59. polivalentnu funkciju i Slika 60. kubističku formu. Oblikovanje prostora nadmašuje funkcionalna rešavanja programa, zasnovana na intimnim aranžmanima u detalju i dinamičnim životnim iskustvima kroz svu svoju multidimenzionalnu savremenu kompleksnost programa japanskog stanovanja⁴⁵⁰.

Novi načini života i želja za promenama prema Van Zaijl (*Gerard Van Zeijl*), poprimile su *dekadentne razmere*⁴⁵¹. Hibridne forme menjajućih kombinacija zastupljenosti stanovanja i posla i rada van kuće doprinele su njihovoj konvergenciji odnosno onemogućile dihotomiju ovih aktivnosti u savremenom tehnološkom društvu⁴⁵². Dodatno, centar razvijanja stambene tipologije više ne predstavlja monotematska porodica; mladi ljudi, samci, parovi bez dece, kohabitacija izvan porodične zajednice, domaćinstva sa jednim roditeljem i stariji, danas predstavljaju samo segment čitavog spektra različitih grupa korisnika sa sopstvenim subjektivnim percepcijama doma. Neke grupe mogu posedovati čak i suprotne sklopove zahteva, vrednosti, ideala, perspektiva, standarda, značenja, itd. stoga je, s obzirom da su želje korisnika osnovni generator kvaliteta njihovih stambenih jedinica, neophodno pristupiti projektovanju tzv. *sirovog prostora*, koji dopušta značajniji stepen aktivnog učešća samog korisnika u odnosu na njegov životni prostor.

⁴⁵⁰ Blau, E. (2010). *Essay: Inventing New Hierarchies*. The Pritzker Architecture Prize 2010. izvor: <http://www.pritzkerprize.com/2010/essay> (pristupljeno: 10.02.2014.).

⁴⁵¹ Van Zeijl, G. (2005). *The Architecture of Dwelling: A History of a (ir)rational Bulwark*. u: Cornelissen, H. (ed). *Dwelling as a figure of thought*. Amsterdam, NL: Sun Publishers. (str.103-127). str. 105.

⁴⁵² Kubet, V. (2009). Novi aspekti fleksibilnosti stambenih prostora. *nauka + praksa*, 12(1), Niš: Građevinsko-arhitektonski fakultet. (str.97-100). str. 99.

Fleksibilno stanovanje treba da omogući društvene (kvantitativne– npr. promena broja korisnika; praktične – npr. promena potreba tokom životnog veka stanovnika) i tehnološke promene (ugradnja novih instalacija). Uzimajući u obzir razvijenu presečnu ravan arhitekture sa drugim disciplinama, fleksibilnost treba da bude prijemčiva i na demografske (promena zastupljenosti neke od grupa korisnika), ekonomske (promena potreba na tržištu) ili klimatske promene (potreba za ugradnjom novih elemenata u skladu sa promenom klimatskih uslova)⁴⁵³. No, značajno je naglasiti da fleksibilnost ne predstavlja samo cilj, već sredstvo kojim se korisniku omogućava da modifikuje svoj stambeni prostor u skladu sa svojim potrebama i željama. Stambeni prostori osmišljeni tako da korespondiraju sa promenama u okviru nepoznatih parametara u budućnosti i postavljaju problematiku projektovanja kao sugestiju odnosno okvir za intervenciju budućih korisnika, jer „ono što se može menjati, zaobilazi okove tradicije [...] i zauvek je novo”⁴⁵⁴.

Osnovne merljive aspekte koji direktno utiču na fleksibilnost stambenog prostora predstavljaju geometrija i veličina osnove, pozicija instalacija (grupisane ili pojedinačno postavljane), konstruktivni sklop, pozicija i broj ulaza, kao i veličina modula (u cilju dodavanja ili oduzimanja delova u budućnosti)⁴⁵⁵. Ovi aspekti zasnovani su na Habrakenovoj (*N. John Habraken*) ideji iz 1972. godine da se fleksibilnost stambenih prostora zasniva na kvalitetnoj organizaciji osnovnih, uslovno rečeno, nemenjajućih aspekata objekta odnosno *podršci*⁴⁵⁶. U cilju višeg stepena fleksibilnosti u odnosu na zastupljenost rada u okvirima jedinica, pomenutim fizičkim, merljivim aspektima stambenih prostora, mogli bi se dodati i uticajni činioci kao što su grupisanje instalacija na način da podjednako kvalitetno mogu da opslužuju i poslovne prostore, kao i povećanje visine prostorija⁴⁵⁷. Takođe, uticajne faktore za fleksibilnost stambene jedinice predstavlja njena orijentacija, kao i broj njenih slobodnih fasadnih zidova. S obzirom da projektant fleksibilnih stambenih prostora stvara okvir za menjanje od strane (različitih) korisnika i da ovi prostori pre svega poseduju funkciju korespondiranja sa promenama u

⁴⁵³ Schneider, T., Till, J. (2007). *Flexible Housing*. London, UK: Architectural Press. str.4-5.

⁴⁵⁴ *Ibid.*, str.5.

⁴⁵⁵ *Ibid.*, str.134-135.

⁴⁵⁶ Habraken, J. (1972). *Supports: an alternative to mass housing*. London: Architectural Press. str. 13.

⁴⁵⁷ Van Zwol, J. (2005). The Combination of Living and Working, u: Leupen, B., Heijne, R., van Zwol, J. (eds). *Time-based Architecture*. Rotterdam, NL: 010 Publishers. (str. 30-41). str. 32.

budućnosti koje se danas ne mogu predvideti, lagodno strukturiranje ili blago predimenzionisanje u slučajevima gde je to moguće, predstavlja poželjnu stavku. Pri procesu projektovanja, značajno je detaljno definisanje svih aspekata ovih polivalentnih prostora. Otvoreni, neutralni prostori sami za sebe nisu dovoljni⁴⁵⁸, neophodno je temeljno proanalizirati sve upotrebne potencijale stambenog prostora, uočavajući koji su to promenljivi, a koji nepromenljivi⁴⁵⁹ i na osnovu njih precizno generisati fleksibilne jedinice.

Kao što je ranije u radu definisano, stambeni prostor je diferenciran na promenljive i nepromenljive aspekte sa jedne strane, objedinjene kroz sistem generičkog prostora opisanog u prethodnom poglavlju, i okvira sa druge strane.

Pod *okvirom* (eng. *frame*) podrazumeva se sve ono stalno u stambenom prostoru, navike i obrasce koji ostaju neizmenjeni generacijama, čineći na taj način granice u kojima se ono što je promenljivo može razvijati. Bez okvira, u kojem se promena može javiti, ne možemo ni postaviti pitanje promenljivosti. Sloboda, a sposobnost promene je svakako vid slobode, bi uništila samu sebe bez utvrđenog okvira⁴⁶⁰.

Potrebno je definisati pojedinačne elemente *okvira*. Iako su tokom istorije imali različite pojavne oblike, od Ložijeove (*abbé Marc-Antoine Laugier*) prvobitne kolibe, preko Adolfa Losa, sve do današnjih teoretičara arhitekture uočavaju se različite podele na elemente – *slojeve*. Prema Blok ovom i van Hervijnenovom⁴⁶¹ (*Block, van Herwijnen*) proširenom poimanju Lojpenovih pet fiksnih ograničenja i Brandovih sedam slojeva organizacije prostora, sve promenljive i nepromenljive aspekte stambenog prostora predstavljaju:

- Scenska dekoracija (nameštaj, unutrašnja obrada prostora, plafoni),
- Prostorna organizacija (pregradni zidovi, unutrašnji vrata i prozori i sl.),

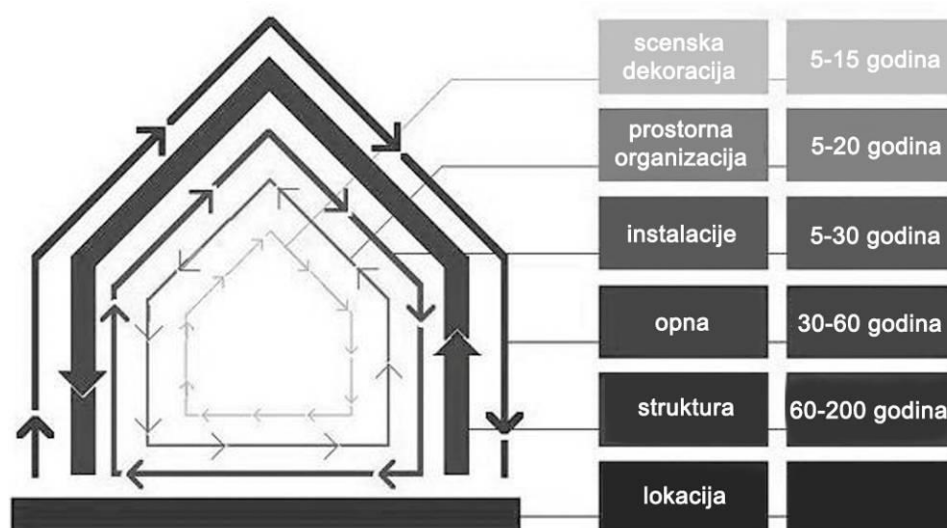
⁴⁵⁸ Hertzberger, H. (1991). *Lessons for Students in Architecture*. Rotterdam, NL: 010 Publishers. str. 146.

⁴⁵⁹ Videti više u: Leupen. B. (2006). *Frame and Generic Space - A study into the changeable dwelling proceeding from the permanent*. [Dissertation TU Delft]. Rotterdam, NL: 010 Publishers.

⁴⁶⁰ *Ibid.*, str. 22.

⁴⁶¹ Block, R., van Herwijnen, H. (2004). Flexibility of building structures. Schauer, C. (ed). *Improvement of Buildings' Structural Quality by New Technologies*. Outcome of the Cooperative Activities, Final Scientific Report, (str. 73 – 79). str. 74.

- Pristup (horizontalne i vertikalne komunikacije: stepeništa, liftovi, pokretne stepenice, rampe, galerijski pristupi i sl.),
- Instalacije (cevi i kablovi, uređaji, specijalne tehnologije i sl. Instalacije regulišu protok pijaće i otpadne vode, električne energije, gasa, svežeg vazduha i podataka.),
- Opna (obloga fasade ili krova, vrata i prozori i sl. Opna odvaja spoljašnji prostor od unutrašnjeg),
- Razdelnice (seizmički i protivpožarni zidovi),
- Struktura (noseći konstruktivni elementi, grede, stubovi, noseći zidovi, serklaži i sl.),
- Lokacija (kontekst) ⁴⁶².

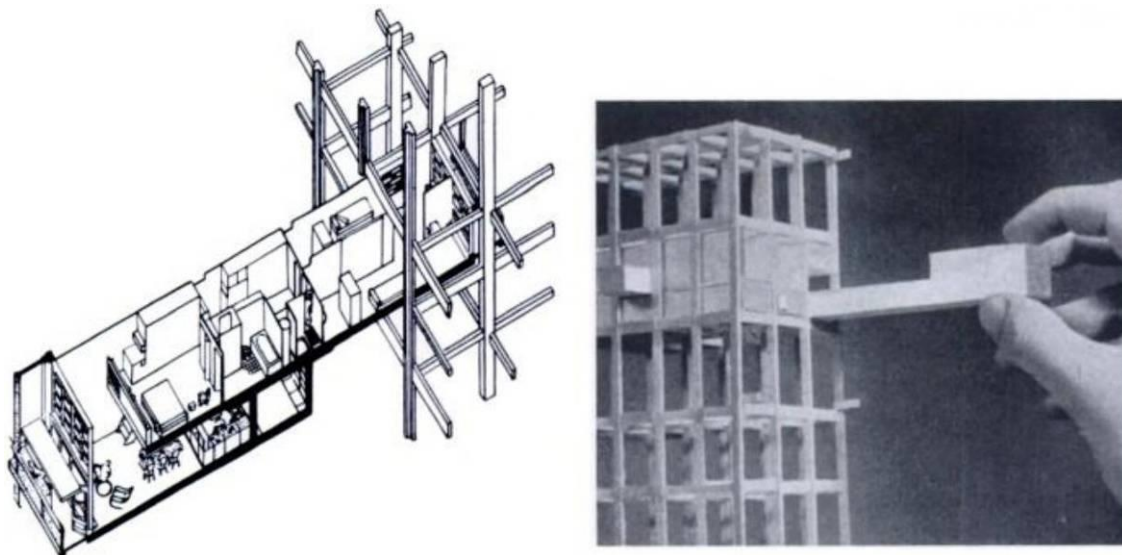


Slika 61. Slojevi objekta i njihov predviđeni vek trajanja prema Brandu (*Stewart Brand*).

Potreban uslov za postojanje nekog sloja je *razdvojenost*. Kako bi se definisali kao jedan od pomenutih, dati element ili skup arhitektonskih elemenata trebali bi biti nezavisni. Kako je podela izvršena na osnovu različitih funkcija koje određeni slojevi ostvaruju, tako je jedan nezavisan tj. razdvojen ako ne učestvuje u vršenju funkcije ni jednog od ostalih. Okvir čini jedan ili više nepromenljivih slojeva koji ostavljaju prostor za promene u ostalima. Iako postoje slučajevi kada je teško fizički ih razdvojiti, ali i oni

⁴⁶² Block, R., van Herwijnen, H. (2004). Flexibility of building structures. u: Schauer, C. (ed). *Improvement of Buildings' Structural Quality by New Technologies*. Outcome of the Cooperative Activities, Final Scientific Report, (str. 73 – 79), str. 74.

kada ne postoji očigledna fizička veza između njih, većinu vremena oni su logično uklopljeni jedan u drugi i čine harmoničnu strukturalnu celinu. Okvir koji čini više povezanih slojeva nazivamo integrisani okvir. Još jedan bitan pojam koji objašnjava koncept okvira i generičkog prostora je *rez* (eng. *excision*), koji označava granicu kojom je sloj promene odvojen od sloja okvira⁴⁶³.



Slika 62. Le Korbizje, *Unité d'Habitation*, konceptualna maketa „police za flaše”, sa umetanjem jedne stambene jedinice.

Iz prethodno navedenog istraživanja mogu se prepoznati neke specifičnosti stambene arhitekture:

- Odvojenost (eng. *compartmentalization*) – uključuje ponavljanje sličnih entiteta, nezavisnih stambenih jedinica, čija se površina obično kreće u granicama 50-150 m². Ove jedinice neophodno je izolovati jedne od drugih zbog požara i zvučne izolacije;
- Pristupni sistem (eng. *access system*) – svaka stambena jedinica ima zaseban ulaz, što često rezultira složenim sistemom pristupa koji čine stepeništa, liftovi, hodnici i galerije, gde je granica između privatnog i javnog često zamagljena;

⁴⁶³ Leupen, B. (2006). *Frame and Generic Space, A study into the changeable dwelling proceeding from the permanent*. [Dissertation TU Delft]. Rotterdam, NL: 010 Publishers. str. 33-34.

- Sistem instalacija (eng. *system of service*) – svako domaćinstvo priključeno je na dovode struje, vode, gasa, informacija i dr. i ovaj složeni sistem instalacija predstavlja veliko ograničenje u planiranju;
- Prostorni raspored (eng. *spatial arrangement*) – rezidencijalnoj arhitekturi na relativno maloj površini stana potrebno je smestiti veliki broj funkcija, što njegov dizajn čini veoma složenim zadatkom i prostorni raspored arhitektonskih elemenata je od ključnog značaja⁴⁶⁴.

Svi navedeni sistemi, proizašli iz istraživanja *okvira* i *slojeva* stambenog prostora, predstavljaju važne aspekte prilikom planiranja životnog prostora. Mera zastupljenosti svakog od njih prilikom razmatranja problema planiranja tipologije stanova, zavisi od različitih pristupa arhitekta i oni sami mogli bi se, u širem smislu, razumeti kao koncepti, skupovi izlaznih parametara koji diktiraju pravac razvoja arhitekture stana.

8.7 Sistem instalacionog jezgra

Jedan od osnovnih konstituenata merljivih ili, prema Lojpenu, nepromenljivih činilaca stambenih prostora, kao što je navedeno, sačinjava pozicioniranje instalacija. Ključna uloga ovog dela procesa projektovanja za fleksibilnost stambene jedinice saglediva je kroz činjenicu da upravo ovi delovi predstavljaju njene najnefleksibilnije činioce. Stoga, problematiku strukturiranja tehničkih jezgara, odnosno instalacija, važno je sagledati i rešiti u početnom stadijumu projektovanja.

U ovom istraživanju kao jedan od najznačajnijih konstitutivnih motiva organizacije prostora analizirani su tipovi stanova sa grupisanim instalacijama u tehničkom bloku, i njihove kombinacije sa drugim organizacionim sistemima. Prefabrikovani elementi (instalacioni blok i pregradni zidovi) postavljeni u tehničko jezgro u otvorenom prostoru stana omogućuju viši stepen fleksibilnosti organizacije funkcionalnih procesa po njegovom obodu. Oko njegovih ivica se na širok spektar načina, u zavisnosti od

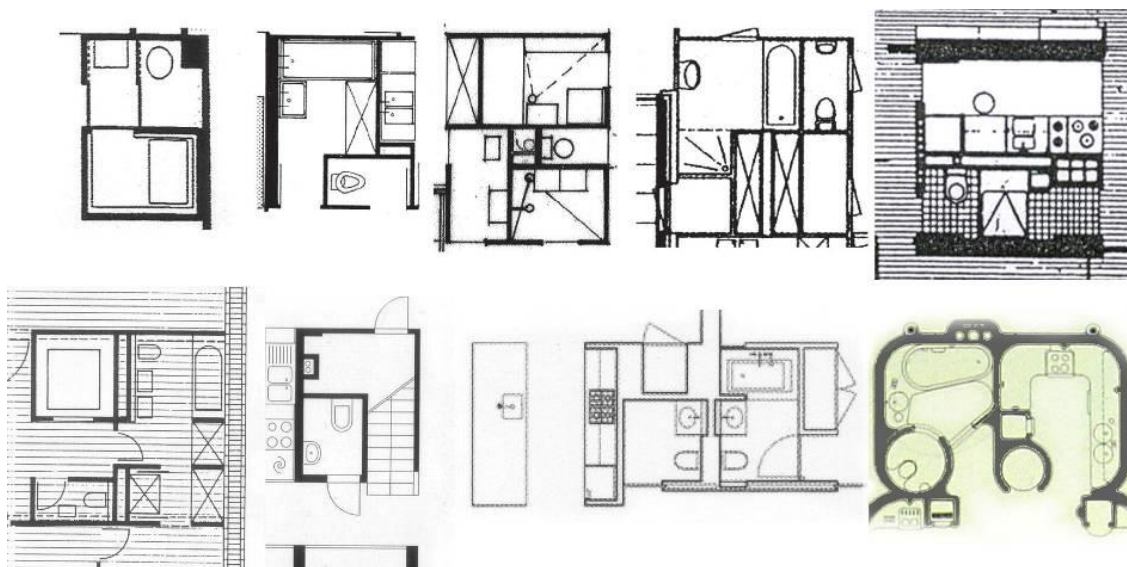
⁴⁶⁴ Leupen, B. (2006). *Frame and Generic Space, A study into the changeable dwelling proceeding from the permanent*. [Dissertation TU Delft]. Rotterdam, NL: 010 Publishers. str. 150.

potrebne namene u određenim delovima jedinice, mogu organizovati priključci na vodovodne, kanalizacione i ventilacione sisteme. Tako se u takvim celinama mogu oslanjati ili u potpunosti grupisati prostori kuhinje, kupatila, wc-a, ostave, degažmana, interne vertikalne komunikacije (stepenište i lift ukoliko je stan organizovan na više etaža) i garderobera.

Značajno je razmotriti različite mogućnosti deljenja prostora u odnosu na grupisanje instalacija tako da taj prostor bude funkcionalan (oblik i veličine prostorija, osunčanost, itd.). Uticajnu ulogu u ovom segmentu analize i odlučivanja poseduje geometrija i veličina osnove. Različiti primeri grupisanja, otvaranja i zatvaranja prostorno-funkcionalnih elemenata stana doprinose formiranju njegovih raznovrsnih oblika i ambijenata. U zavisnosti od konstitutivnih motiva organizacije prostora⁴⁶⁵, integracijom i pozicioniranjem funkcionalnih procesa i njihovih prostora u sklopove stana, formiraju se varijantni tipovi stambenih jedinica. Prostorije ili funkcionalne celine mogu da budu organizovane: koridorski ili principom amfilade, oko proširene komunikacije ili dnevnog boravka (salona), oko otvorenog prostora (lođe) ili oko tehničkog bloka (kuhinja, sanitarni i instalacioni blok). Takva rešenja mogu tematizovati stan kao prostor socijalne interakcije, sa prostorima koji se razvijaju u zavisnosti od potreba i interpretacija pojedinih načina življenja, vremenske dimenzije i domena funkcija u njemu (biološki ritam, generacijska podela, kružna veza i fleksibilnost).

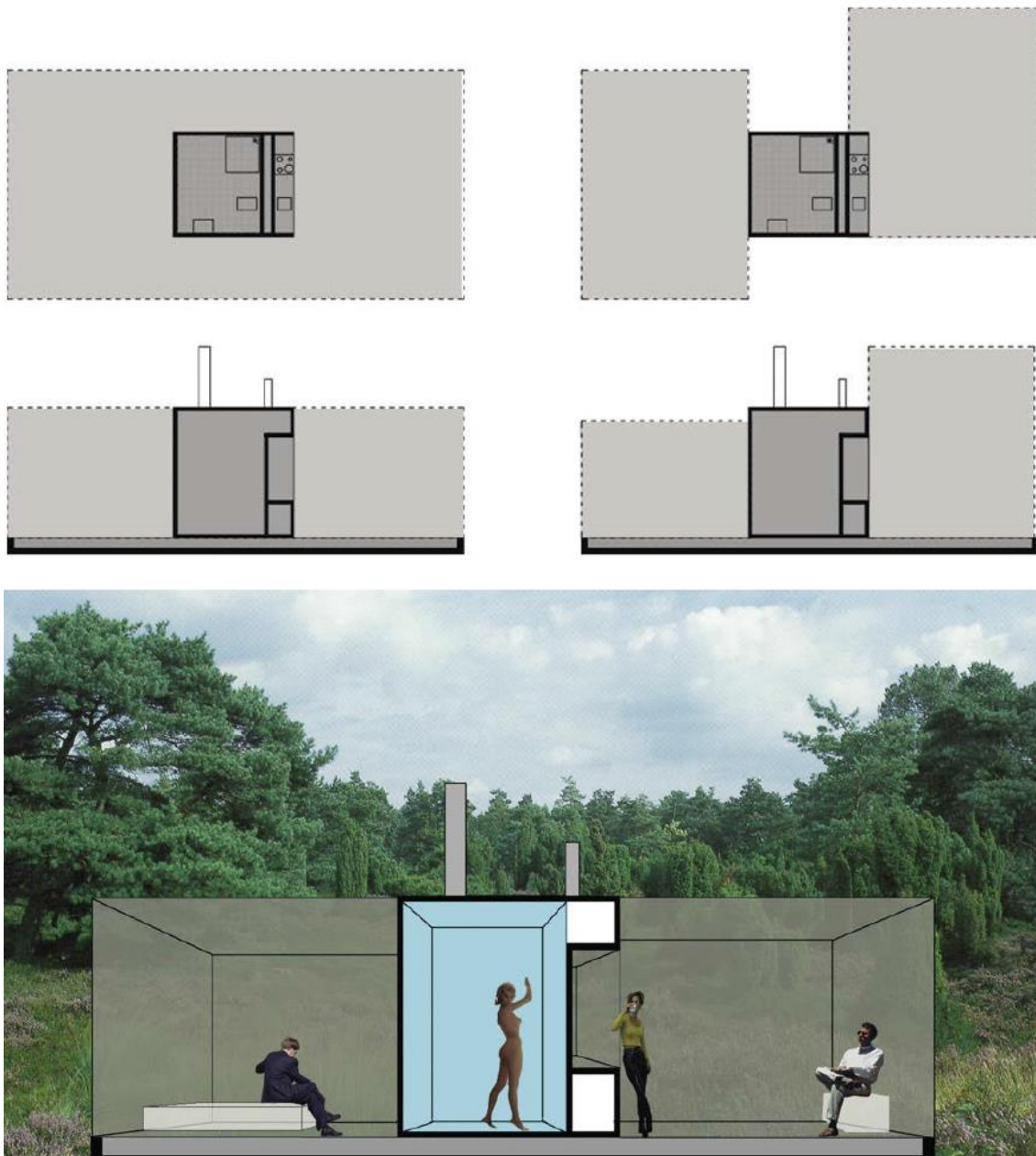
Uočavaju se različite tipologije tehničkih jezgara. Tehničko jezgro može da obuhvata: samo garderobere; kupatilo i garderober; kupatilo, garderober i kuhinju; kupatilo, wc, kuhinju i garderobere; kupatilo, wc, kuhinju, garderobere i vertikalnu komunikaciju. Dok po geometriji i obliku organizacije tehničkih jezgara posmatrano sa nivoa ukupne osnove jednog višeporodičnog stambenog objekta, razlikuju se linearni, tačkasti i grupisani tipovi postavljanja.

⁴⁶⁵ Konstitutivne motive stana predstavljaju činioci koji imaju integrišuću ulogu u formiranju projektnog koncepta sklopova različitih nivoa prostora. Više videti u: Marušić, D. (2000). *Sveska 6*, Beograd: Arhitektonski fakultet, Univerziteta u Beogradu. str. 4.



Slika 63. Različita tipološka rešenja tehničkih jezgara iz svetski i domaćih primera stambenih jedinica.

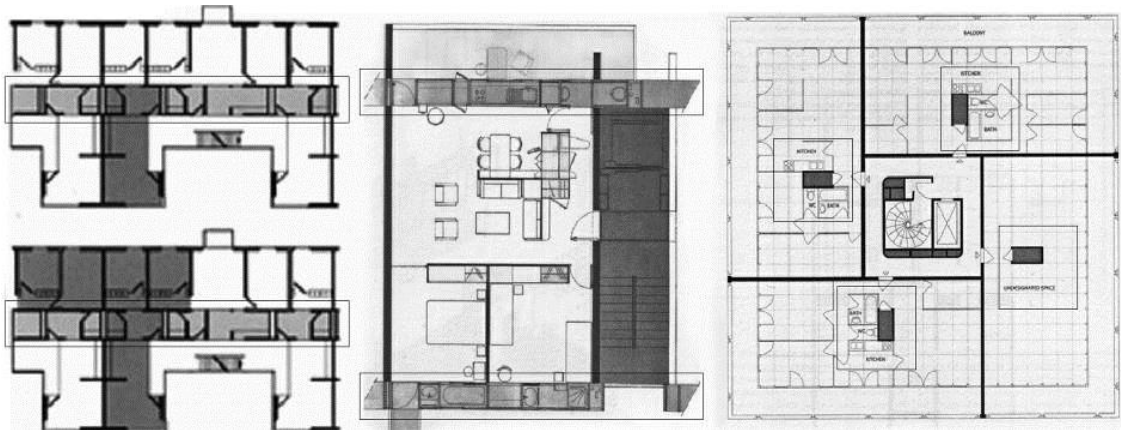
Linearno postavljanje tehničkih jezgara najčešće se organizuje po aksi objekta odnosno u njegovom središtu, no zastupljeni su i primeri njihovog postavljanja na fasadi. Tačkasto postavljanje podrazumeva jedno ili ređe dva jezgra strukturirana u svakoj stambenoj jedinici, dok grupisano označava primere u kojima su instalaciona jezgra grupisana za više stanova.



Slika 64. Osnovni varijantni tipovi položaja jezgra u stambenom prostoru. Jezgro kao prostor izdrživog skloništa.

Položaj i broj elemenata jezgra u odnosu na njegove pripadajuće funkcionalne procese ostvaruju moguće načine organizacije stambene jedinice. U okvirima jedne stambene jedinice, razlikuju se sledeće dispozicije tehničkog bloka:

- slobodnostojeće u centralnoj zoni stana
- centralno postavljene uz jedan ili više zidova jednog stana
- strukturirane uz zid između dva stana



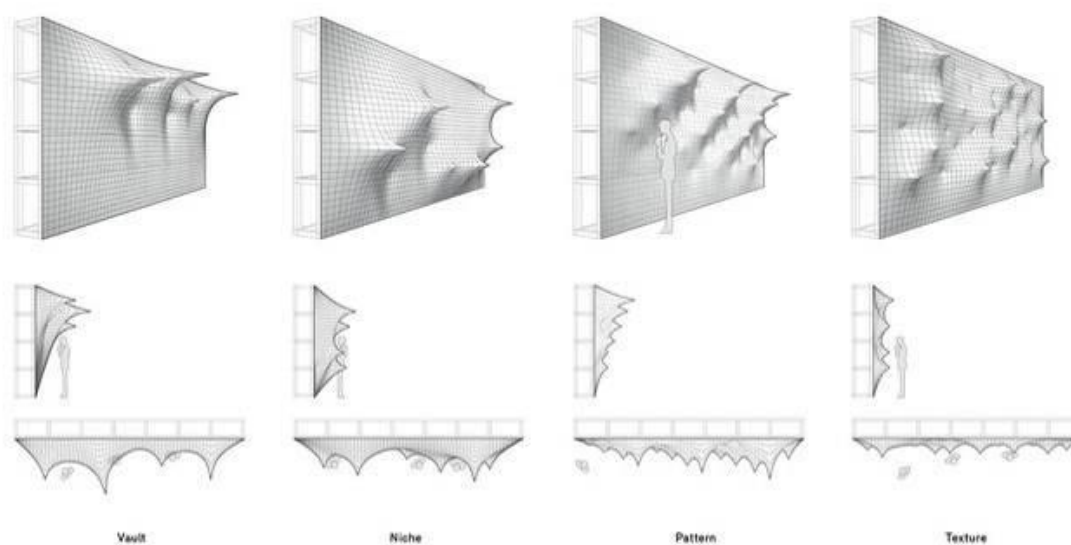
Organizacija tehničkih jezgara. Slika 65. linearno u sredini objekta - *Überbauung Hellmutstrasse*, Ciriš, 1991; Slika 66. linearno postavljeno na fasadi - *Domus demain* projekat iz 1984., arh. *Lion i Leclercq*; Slika 67. tačkasto postavljeno – primer *Montereau* iz 1971, arh. *Arsène-Henry*.

Slobodnostojeće tehničko jezgro u centralnoj zoni stana omogućava pristup sa svih njegovih strana i podstiče kružnu vezu u stanu. Kod značajnijeg broja primera, na ovaj način organizovano jezgro je ortogonalno postavljeno u odnosu na raster stana, dok je dijagonalno pozicioniranje ređe zastupljeno. Centralno postavljena jezgra uz jedan ili više zidova jedinice mogu dnevne i noćne zone razdvajati koridorima, dok kada je tehničko jezgro postavljeno uz zid između dva stana se kod većih stanova vrlo često pojavljuje potreba za formiranjem jedne ili više dodatnih vertikala.

Grupisanje instalacija predstavlja značajnu početnu stavku pri projektovanju fleksibilne stambene jedinice. Fiksiranjem instalacija, okolni slobodni prostori, ukoliko su smisleno organizovani, prijemčivi su na promene koje vreme donosi. Na osnovu ovih primera, može se zaključiti da rotacijom ili zamenom dnevnih i noćnih funkcija koje su strukturirane oko njega, centralno pozicionirano instalaciono jezgro može da omogući najviši stepen fleksibilnosti stambene jedinice. Jezgro postavljeno centralno uz jedan ili više zidova doprinosi mogućnosti kombinovanja organizacije prostora u odnosu na biološki ritam, dok instalacije pozicionirane uz zid između dva stana onemogućavaju kružnu vezu u sklopu inicijalnih jedinica, i podstiču je ukoliko bi se stanovi u budućnosti spojili.

8.8 Opna stana

Postojanje sloja opne, koja formira granicu prostora koja, koliko god fleksibilno oblikovana, uvek predstavlja krutu, fizičku prepreku između unutrašnjosti i spoljašnjeg okruženja, značajno utiče na promenljivost objekta u skladu sa potrebama korisnika. Karakteristike ovog sloja, značajno utiču na postizanje fleksibilnosti stambene jedinice, jer jednom postavljena, opna ostaje nepromenjena kroz životni vek zgrade.



Slika 68. Lajbingerov (*Barkow Leibinger*) „Kinetički zid“ koji je kao prototip prikazan na u sesiji *Elements of Architecture* na Venecijanskom bijenalu arhitekture 2014. godine.

Veliki iskorak u oblikovanju i fleksibilnosti stambene tipologije donelo je odvajanje *strukture i opne*, koji je Mis van der Roë (*Mies Van der Rohe*) u svojim nerealizovanim projektima oblakodera sa staklenom fasadom iz 1921. godine nagovestio, a tek Gropijusovim projektom za školu *Bauhaus* (*Bauhaus, Dessau, 1925. – 26.*) koji podrazumeva armiranobetonski skelet jasno odvojen od staklenog *zida-zavese*, stiču se i tehnički uslovi za nezavisno postojanje ova dva *sloja*.⁴⁶⁶ Možda je ekstremni primer nezavisnosti koju stiče sloj opne konkursni projekat Ibosa i Vitarta (*Jean-Marc Ibos, Myrto Vitart*) za proširenje neoklasicističkog *Muzeja umetnosti* u Lilu (*Palais des*

⁴⁶⁶ Leupen, B. (2006). *Frame and Generic Space, A study into the changeable dwelling proceeding from the permanent*. [Dissertation TU Delft]. Rotterdam, NL: 010 Publishers. str. 76-77.

Beaux Arts, Lilles, 1997.)⁴⁶⁷. Naime, arhitekti svu dograđenu površinu smeštaju u podzemlje, ostavljajući vidljivim jedino opnu, strukturalnu staklenu fasadu koja sadrži ulaz u muzej i neophodne komunikacije. Ovaj transparentni ulični front definiše prostor trga ispred starog dela muzeja, stvarajući na taj način kvalitetan javni prostor neuobičajenog karaktera.

Fasada objekta predstavlja prostorni izraz opne i paralelno stoji u funkciji različitih zahteva, kao što su potreba za povremenom potpunom izolacijom od spoljašnjeg okruženja, a sa druge strane za delimičnom propustljivošću određenih uticaja, kako bi fasada omotač i lice ukupne forme, pomogla u zadovoljavanju zahteva date tipologije i njenih primarnih funkcija. Zahvaljujući njoj moguće je stambeni prostor pretvoriti u *zonu imuniteta* kao „defanzivnu meru sa kojom se teritorija blagostanja razgraničava od uljeza i drugih prenosilaca nesreća (nepogoda)”⁴⁶⁸. Ipak, u pitanje se dovodi nešto dublje od samog zapažanja da savremeni individualisti masovno uvode slogan *moja kuća je moj zamak*. U svetlu kombinovanog procesa individualizacije i neoliberalne globalizacije, različite oblasti koje sačinjavaju savremeno društvo, takođe, bivaju sve manje integrisane unutar sveobuhvatne sfere kao što je nacionalna država. *Društveno* se pretvara u penu - takođe podnaslov u *Sfere III (Sphären III)* - u „skup mikrosfera (parove, domaćinstva, preduzeća, relacije subjekte) različitih formata, koji se, kao zasebni mehurići u peni, međusobno graniče i gomilaju, bez da su istinski dostupni jedni drugima, ali i bez mogućnosti da se jedni od drugih odvoje”⁴⁶⁹.

Tehnološki razvoj u velikoj meri doprinosi brznoj evoluciji elemenata kojima se služi arhitektura stvarajući svoje celine i sklopove. Pojedinačni delovi različitih slojeva, instalacija, opne, strukture, scene, menjaju se velikom brzinom pružajući nove mogućnosti prilikom projektovanja, istovremeno namećući svoj izraz i unoseći u arhitekturu značajna dostignuća stručnjaka van graditeljske struke.

U svom radu, Buk (*Ingrid Böck*) objašnjava da se ova ideja u poglavlju *Pena*, u završnom tomu Sloterdajkove trilogije *Sfera*, može posmatrati kao reverzija zapadne

⁴⁶⁷ Leupen, B. (2006). *Frame and Generic Space, A study into the changeable dwelling proceeding from the permanent*. [Dissertation TU Delft]. Rotterdam: 010 Publishers. str. 96.

⁴⁶⁸ Sloterdijk, P. prema: Laermans, R. (2011). *The Attention Regime: On Mass Media and the Information Society*. u: Schinkel, W., Noordegraaf-Eelens, L. (eds). *Medias Res. Peter Sloterdijk's Spherological Poetics of Being*. Amsterdam, NL: Amsterdam University Press. str. 535.

⁴⁶⁹ *Ibid.*, str. 59.

konceptije supstance, koja povezuje suštinsko (značenjsko) sa teškim i čvrstim (materijalnim). Za njega, suštinsko se danas transformisalo u lake, mobilne, čak i bezoblične konfiguracije, pa tako „ono što je danas potrebno je *projekat klima-uređaj* za velike društvene entitete“⁴⁷⁰.

Deceniju ranije, Rem Kolhas je već sugerisao da su infrastrukturni uređaji kao što je „klima uređaj – nevidljiv medij, stoga neprimetan – zaista uneli revoluciju u arhitekturu. Klima uređaj je lansirao beskrajne zgrade. Ako arhitektura razdvaja zgrade, klima-uređaj ih ujedinjuje“⁴⁷¹. Stvaranje veštačke klime, omogućava da unutrašnjost postane potpuno nezavisna i udalji se od spoljašnjih uslova, tako da se zgrada širi gotovo neograničeno. Tako zgrada postaje ogromna veštačka mehur, autonomna sfera u formiranju nove društvene organizacije, spojene ne strukturom, već kožom, poput mehura“⁴⁷².

Kolhas je, kroz tri povezane izložbe na Četrnaestom međunarodnom bijenalu arhitekture u Veneciji, ukazao upravo na značaj elemenata od kojih se arhitektura sastoji. Retrospektivom njihovog razvoja, ukazujući upravo na mogućnost raščlanjivanja objekta na pojedinačne delove, koji potpuno zasebno egzistiraju i razvijaju se posredstvom stručnjaka različitih struka, skreće pažnju da se zapravo arhitekti vrlo često isključuju iz procesa oblikovanja elemenata. Stupajući u međusobne odnose, elementi formiraju objekte, međutim tehnološka dostignuća, materijalizacija i dizajn samih elemenata zauzimaju primat nad celinom. Prema rečima autora, svaka prostorija, raznovrsna po karakteru (muzej, arhiva, laboratorija, fabrika) oblikovana je kako bi izazvala raznovrsna iskustva i doživljaje kod posetilaca, predstavljajući u jednom spoju „antičku, prošlu, sadašnju i buduću varijantu“ svakog pojedinačnog bazičnog elementa, sa posebnim

⁴⁷⁰ Funcke, B. (2005). *Against Gravity*. Bettina Funcke razgovor sa Peter Sloterdijkom, izvor: http://www.bookforum.com/archive/feb_05/funcke.html (pristupljeno:17.05.2014.). u: Böck, I. (2011). Immersive spaces and the air conditioning project. u: Jormakka, K., Zimmermann, G., Korrek, N. (eds). *Die Architektur der neuen Weltordnung/ Architecture in the Age of Empire*. Weimar: Bauhaus-Universität Weimar. str. 560- 573. (slobodan prevod autora rada).

⁴⁷¹ Koolhaas, R. (2004). Content. u: Koolhaas, R. (ed). AMOMA, Brendan Mc Getrick. Köln. Taschen. str. 162., u: Böck, I. (2011). Immersive spaces and the air conditioning project. u: Jormakka, K., Zimmerman, G., Korrek, N. (eds). *Die Architektur der neuen Weltordnung/ Architecture in the Age of Empire*. Weimar: Bauhaus-Universität Weimar. str. 560- 573. (slobodan prevod autora rada). (slobodan prevod autora rada).

⁴⁷² Böck, I. (2011). Immersive spaces and the air conditioning project. u: Jormakka, K., Zimmermann, G., Korrek, N. (eds). *Die Architektur der neuen Weltordnung/ Architecture in the Age of Empire*. Weimar: Bauhaus-Universität Weimar. str. 560- 573. (slobodan prevod autora rada). (slobodan prevod autora rada).

osvrtnom na opne struktura⁴⁷³. Izložbe su, ujedno, prikazale i stepen mogućnosti modifikacije samih elemenata, zahvaljujući razvoju tehnologija, gde svaki element može da poprimi dinamičku komponentu i metaforično predstavi jedan zaista zaseban, samostalan organizam u arhitektonskoj strukturi. Slikovit i veoma jasan primer za to je i *Kinetički zid (Barkow Leibinger)* izložen u okviru postavke Kolhasove izložbe⁴⁷⁴, koji predstavlja jedan od mogućih načina razvoja i transformacije elemenata pod uticajem savremenih tehnologija, trendova i potreba jedinice i društva.

8.9 Tipovi stambenog prostora prema suprotstavljenim dualitetima

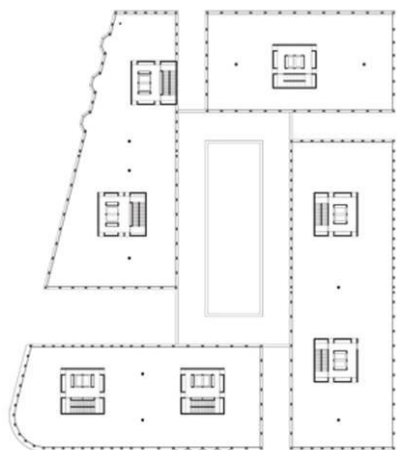
Dualitet savremenog stambenog prostora, koja se ogleda u suprotnostima poput stalnosti i promena; bezbednosti i otvorenosti; tradicije i modernosti; okvira i generičkog prostora, kako Lojpen objašnjava u svom radu *Dva područja stanovanja*⁴⁷⁵, može se izraziti kroz tipove odnosa između navedenih dualiteta. Rezultat, kako autor navodi, jesu različiti tipovi kuća oblikovanih primenom upravo ovog koncepta.

Prvi tip kuće, baziran na odnosu uspostavljenom između suprotstavljenih eniteta, jeste onaj u kom dominira servisno *jezgro* i u mnogome je inspirisan Luisom Kanom (*Louis Kahn*) i njegovim pojmovima *opsluženi* i *opslužujući* prostor. Stambeni prostor se sastoji od dva dela: prvog, merljivog koji se oslanja na ergonomiju i tačne dimenzije, tehnološke i druge procese koji se u njima odvijaju, i drugog, gde se odvija život i koji se oblikuje na osnovu želja i potreba korisnika. Prostor u kome su smešteni utvrđeni procesi, predstavlja mesto u kom se nalaze instalacije, dok u drugom delu korisnik u potpunosti definiše sve elemente prostora, prema svojim ličnim zahtevima.

⁴⁷³ Designboom (08.06.2014.). *Elements Of Architecture Curated By Rem Koolhaas At Venice Biennale*. izvor: <http://www.designboom.com/architecture/rem-koolhaas-elements-of-architecture-venice-architecture-biennale-06-05-2014/> (pristupljeno: 13.06.2014.)

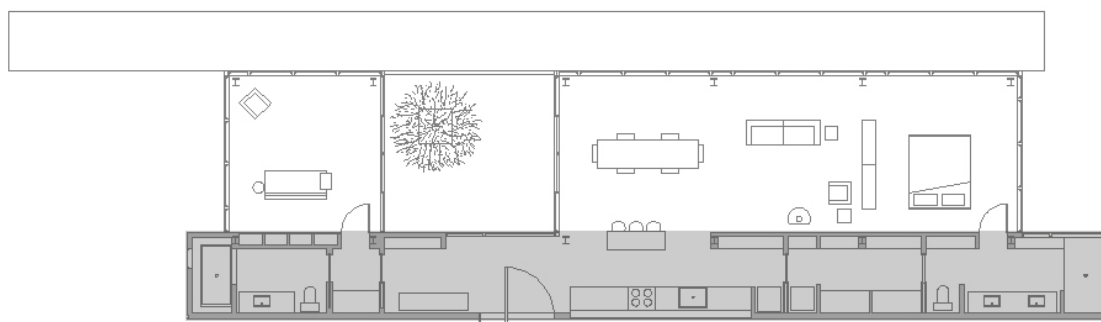
⁴⁷⁴ Testado, J. (n.d.). *Barkow Leibinger's „Kinetic Wall” prototype exhibited at the Venice Biennale 2014*. izvor: <http://archinect.com/news/article/101646899/barkow-leibinger-s-kinetic-wall-prototype-exhibited-at-the-venice-biennale-2014> (pristupljeno: 13.06.2014.)

⁴⁷⁵ Leupen, B. (2005). Two Domains of Dwelling. u: Cornelissen, H. (ed). *Dwelling as a figure of thought*. Amsterdam, NL: Sun Publishers. str. 169-175.



Slika 69. Jezgro - Solid IJburg, projektovani Baumschlager&Eberle 2004. godine, u Amsterdamu.

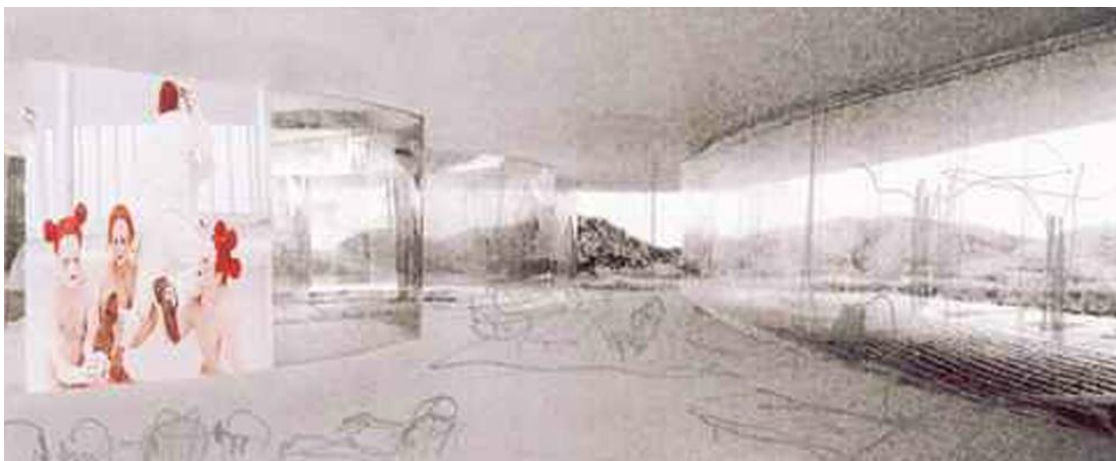
Drugi tip kuće zasnovan na prethodno opisanim odnosima je *čaura*, u kojoj se korisnik u jednom delu oseća bezbedno i gde se može izolovati od spoljašnjeg sveta, uživajući u ognjištu, dok mu drugi deo dualiteta omogućava potrebu za transparentnošću, zahvaljujući najnovijim materijalima i tehnici.



Slika 70. Čaura – sa naglašenim bezbednim servisnim prostorom. Villa Lucy, WPA Inc.

Treći tip je *omotač*, zasnovan na pružanju potpune slobode korisniku koji može, unutar zidova i krova opremljenih potrebnim tehnologijama, da slobodno organizuje životni prostor, pružajući udoban zaklon od spoljašnjosti⁴⁷⁶.

⁴⁷⁶ Leupen, B. (2005). Two Domains of Dwelling. u: Cornelissen, H. (ed). *Dwelling as a figure of thought*. Amsterdam, NL: Sun Publishers. str. 169-175.



Slika 71. *Omotač* - pružanju potpune slobode korisniku da slobodno organizuje životni prostor - prikazan prostor galerije za privatnu kolekciju umetničkih dela u stambenoj kući - *The Kramlich Residence and Media Collection, Herzog & de Meuron, Napa Valley, California, USA*. Unutrašnji prostor kuće, kompjuterski generisana slika i crtež.

Iako je istraživanje minimalnih mera dobijenih kroz ergonomske studije nesumnjivo veoma značajan momenat u istoriji arhitekture, čini se da što su arhitekti preciznije uspevali da odrede merljive (kvantitativne) aspekte stambenog prostora, što su više zanemarivali one nemerljive (kvalitativne). Drugim rečima, što smo u stanju da preciznije odredimo zahteve koje stambeni objekat mora da zadovolji u momentu svoje izgradnje, veće su šanse da će se pojaviti nesklad između stana i njegove upotrebe u budućnosti⁴⁷⁷. Ove ergonomske analize jesu od neprocenljivog značaja kada su u pitanju prostorije poput kuhinje i kupatila, ali postavlja se pitanje vezano za ostale prostorije, gde se potrebe korisnika mogu izraziti pre kvalitativno nego kvantitativno. Problem je što ovi brojevi mapiraju samo jedan aspekt stanovanja i njima nikako ne može biti izražena sva složenost življenja i rituala u korišćenju određenog prostora, a upravo ovde, umesto slobode, ergonomske analize donele su determinizam u dizajn, tačnije, deterministički funkcionalizam.

⁴⁷⁷ Leupen, B. (2006). *Frame and Generic Space, A study into the changeable dwelling proceeding from the permanent*, [Dissertation TU Delft]. Rotterdam, NL: 010 Publishers. str. 18.

9. EMPIRIJSKI POKAZATELJI POTREBA SAVREMENOG STANOVANJA NA PRIMERU REPUBLIKE SRBIJE

U ovom poglavlju dat je prikaz rezultata istraživanja sprovedenog radi empirijske provere ideja i koncepata kojima se ovaj rad bavi. Odeljak Metod obrazlaže način prikupljanja podataka, vrstu podataka koji su prikupljeni, kao i način njihove obrade. U odeljku Rezultati data je interpretacija numeričkih pokazatelja, dok odeljak Diskusija predstavlja integraciju empirijskog sa teorijskim delom rada.

9.1 Metod

U istraživanju korišćeni metodi su frekvencije i tabele kontingencije kako bi se kroz rezultate sprovedene anketom na najčitljiviji način sagledali relacijski odnosi između pojedinaca i grupa ispitanika, njihovi stavovi o postojećem stambenom prostoru i želja za njihovim idealnim prostorima za stanovanje.

9.1.1 Uzorak

U ispitivanju je učestvovalo 700 ispitanika (od kojih: 308 muškog i 392 ženskog pola). Donja granica starosti ispitanika bila je 19 godina⁴⁷⁸, dok gornja granica nije postavljena. Mesto boravka svih ispitanika je na području Republike Srbije. Uzorak je neverovatnosni, tačnije prikupljen je po principu *snežne grudve*. Ovaj princip zasniva na tome da istraživač podeli određen broj upitnika ispitanicima koji zadovoljavaju kriterijume za učešće u istraživanju, nakon čega ti ispitanici pozivaju nove ispitanike, itd. sve dok se ne zadovolji predviđena veličina uzorka. Termin *snežva grudva* dobijen je iz analogije sa povećanjem veličine grudve kada se kotrlja nizbrdo⁴⁷⁹.

9.1.2 Instrument

Za prikupljanje podataka korišćen je upitnik konstruisan za potrebe ovog istraživanja. Sastojao se od deset pitanja, od kojih osam zatvorenog, a dva otvorenog tipa. Cilj kreiranja ovog upitnika bio je prikupiti kako demografske podatke ispitanika (pol, starost i zanimanje), tako i informacije o strukturi njihove stambene jedinice, strukturi domaćinstva i preferencije vezane za stambeni prostor.

⁴⁷⁸ Doba za koje se pretpostavlja da ispitanici započinju samostalnu brigu o sebu (početak studija, odvajanje od roditelja, odlazak na posao...).

⁴⁷⁹ David L., Morgan (2008). *The SAGE Encyclopedia of Quantitative Research Methods*. SAGE Publications. Inc. str. 816-817.

9.1.3 Varijable

Za ispitivanje je korišćeno 12 varijabli:

- 1 Godine ispitanika, ordinalna varijabla sa pet kategorija: od 19 do 30 godina, od 31 do 40 godina, od 41 do 50 godina, od 51 do 60 godina i preko 61 godine.
- 2 Pol ispitanika, nominalna varijabla sa dve kategorije: muški i ženski pol.
- 3 Mesto stanovanja, nominalna varijabla koja nije korišćena u analizama, ali je služila za selekciju ispitanika iz Republike Srbije iz primarnog skupa, zbog specifičnosti načina prikupljanja podataka.
- 4 Zanimanje ispitanika, nominalna varijabla sa osamnaest kategorija (pr. administracija i kancelarijski poslovi, zdravstveni i socijalni rad, itd).
- 5 Struktura članova domaćinstva, nominalna varijabla sa šest kategorija: jednočlano domaćinstvo, bračni par bez dece, bračni par sa decom, roditelj sa decom, trogeneracijsko domaćinstvo, nešto drugo.
- 6 Radni prostor, nominalna varijabla sa tri kategorije: *Da, imam odvojenu prostoriju/prostor, gde se nalazi kancelarija/prodavnica/atelje/zanatska radionica, Da, koristim kompjuter/laptop za rad, tako da u suštini mogu da radim u bilo kom delu stambene jedinice, Ne, ne radim kod kuće.*
- 7 Idealna struktura stambenog prostora, nominalna varijabla sa pet kategorija: *Jasno izdiferencirane prostorije, gde svaka od njih ima svoju funkciju i povezane su predsobljem, Loft - tip stambenog prostora, sa definisanim i odvojenim sanitarnim blokom (wc, kupatilo, instalacije) i ostalim objedinjenim fleksibilnim prostorom, Salonski tip stambenog prostora - sa visokim plafonom, sa centralnom velikom prostorijom oko koje su grupisane ostale prostorije, Stambeni prostor jasno podeljen na dnevnu i noćnu zonu, u kom je dnevna zona objedinjena u jednu prostoriju (kuhinja, trpezarija, dnevna soba), a noćna zona je izdiferencirana na spavaće sobe i kupatila, Nešto drugo.*

- 8 Prostorija ili prostorije koje za ispitanike imaju najveći prioritet, nominalna varijabla sa devet kategorija: kuhinja, trpezarija, dnevna soba, kupatilo, spavaća soba, radna soba, balkon/terasa/lođa, garderoba, hobi soba.
- 9 Odgovor na pitanje zašto prostorija ili prostorije koje su odabrane za ispitanike predstavljaju prioritet. Pitanje otvorenog tipa koje je, za potrebe obrade podataka, pretvoreno u kategorijalnu varijablu (primeri kategorija: *Tu provodim najviše vremena, Tu se najbolje osećam*, itd).
- 10 Prostorne karakteristike koje bi trebalo da ima idealan stambeni prostor. Pitanje otvorenog tipa, kasnije pretvoreno u kategorijalnu varijablu (primeri kategorija: *Slobodan plan i fleksibilnost, Izolovanost od okruženja*, itd).
- 11 Opremljenost koju bi ispitanici želeli da imaju u idealnom stambenom prostoru. Takođe prvobitno pitanje otvorenog tipa, pretvoreno u kategorije (primeri kategorija: *Savremene moderne instalacije, Ekološki materijali*, itd.)

9.1.4 Metodi analize podataka

Podaci su obrađeni u softveru IBM SPSS Statistics 20. Za obradu podataka korišćene su frekvencije i tabele kontingencije. Frekvencije služe za prebrojavanje koliko puta se neki konkretan događaj desio u okviru ukupnog broja mogućih događaja. Dok tabele kontingencije pružaju uvid u povezanost između dve varijable i mogu da pomognu prilikom interpretacije njihovih međusobnih uticaja. Cilj obe navedene tehnike jeste sažimanje početnog skupa slučajeva⁴⁸⁰.

9.1.5 Postupak

Ispitivanje je sprovedeno u toku tri nedelje (u periodu od 17.12.2014. do 07.01.2015.). Za to vreme je upitnik bio dostupan na web sajtu: www.surveymonkey.com Za popunjavanje upitnika u proseku je bilo potrebno oko tri minuta. Ispitivanje je bilo u potpunosti anonimno.

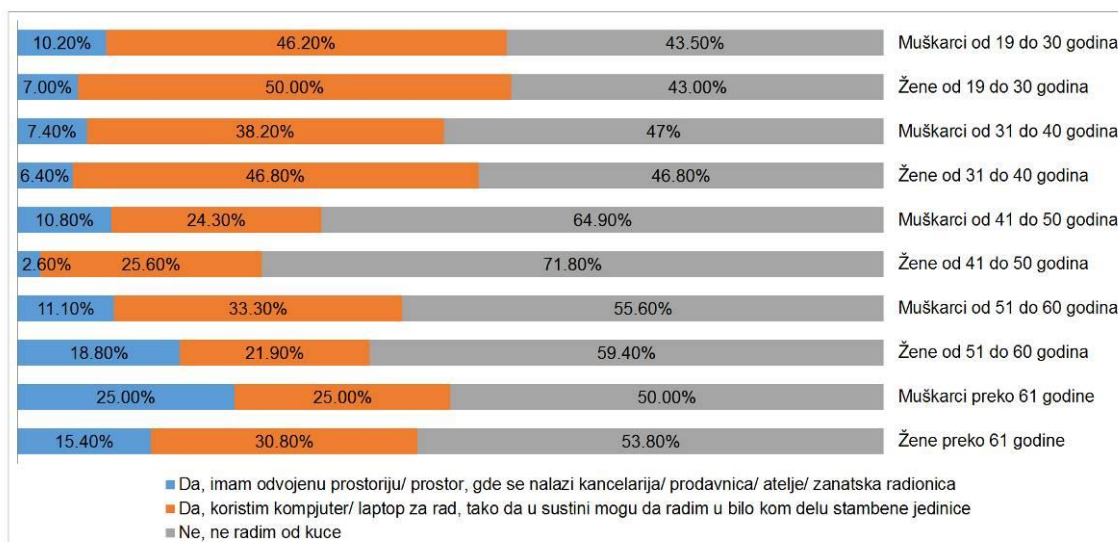
⁴⁸⁰ Carlson, K., Winqvist, J. (2014). *An Introduction to Statistics*. SAGE Publications, Inc. Chapter 1: Introduction to Statistics and Frequency Distributions. str. 34.

9.2 Rezultati

Rezultati analiza dati su grafikonima i tekstualnim obrazloženjima.



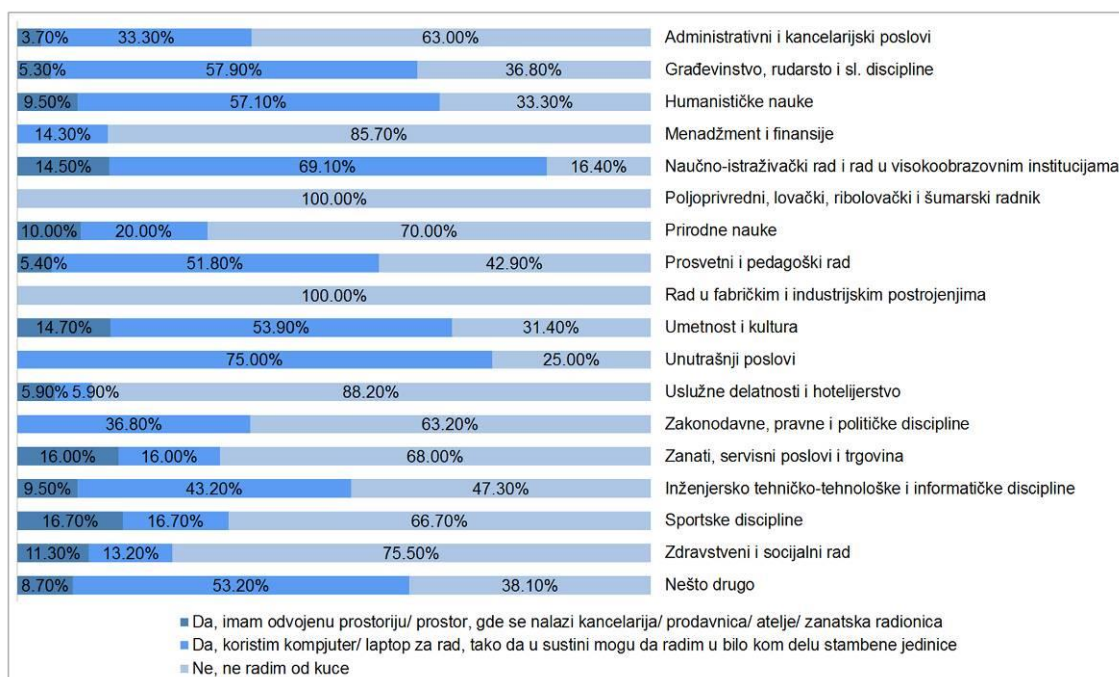
Grafikon 1. Prikazuje zanimanja ispitanika i procenete zastupljenosti određenih grupa od ukupnog broja anketiranih.



Grafikon 2. Povezanost pola i starosti ispitanika sa njihovim radnim prostorom.

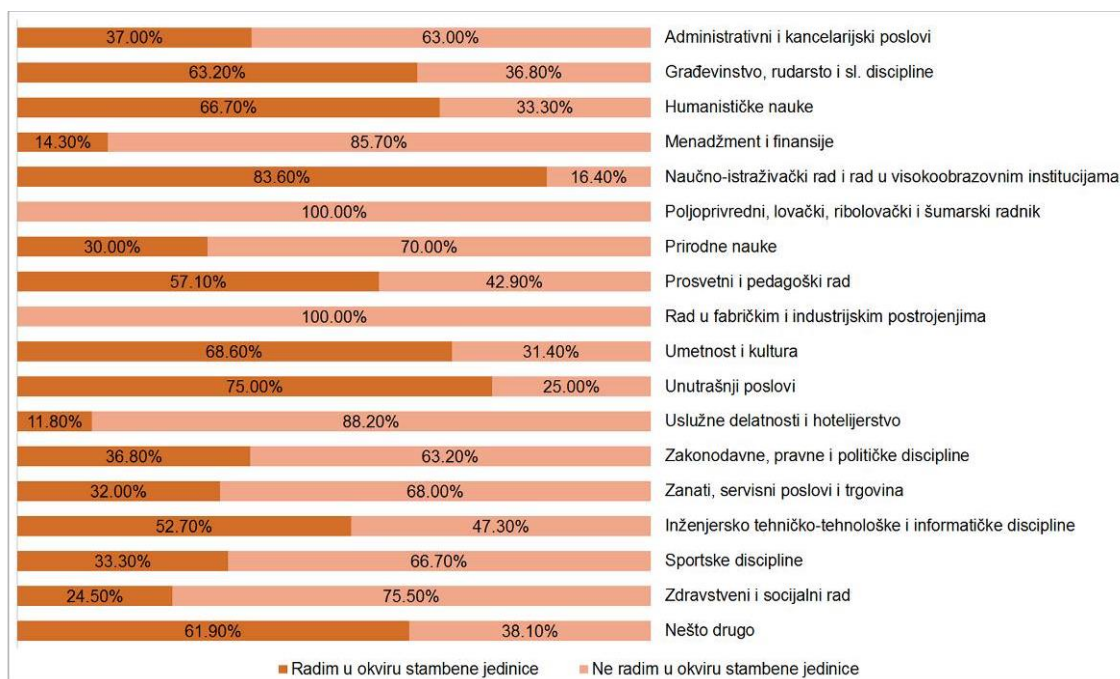
Uvidom u grafikon koji se odnosi na varijable *Radni prostor* i spregu varijabli *Pol* i *Godine ispitanika* uviđamo da: žene i muškarci starosti od 19 do 30 godina gotovo podjednako rade van kuće i kod kuće bez definisane radne prostorije za tu namenu. Isto važi i za muškarce i žene starosti od 31 do 40 godina. Dok se razlika javlja kod muškaraca i žena od 41 godine pa nadalje, gde više njih ne radi kod kuće. To može biti posledica informatičke pismenosti mlađih ispitanika, koji su veštine rada za

računarom primenili i na poslovnom planu, omogućivši sebi da moderne tehnologije preokrenu u svoju korist.



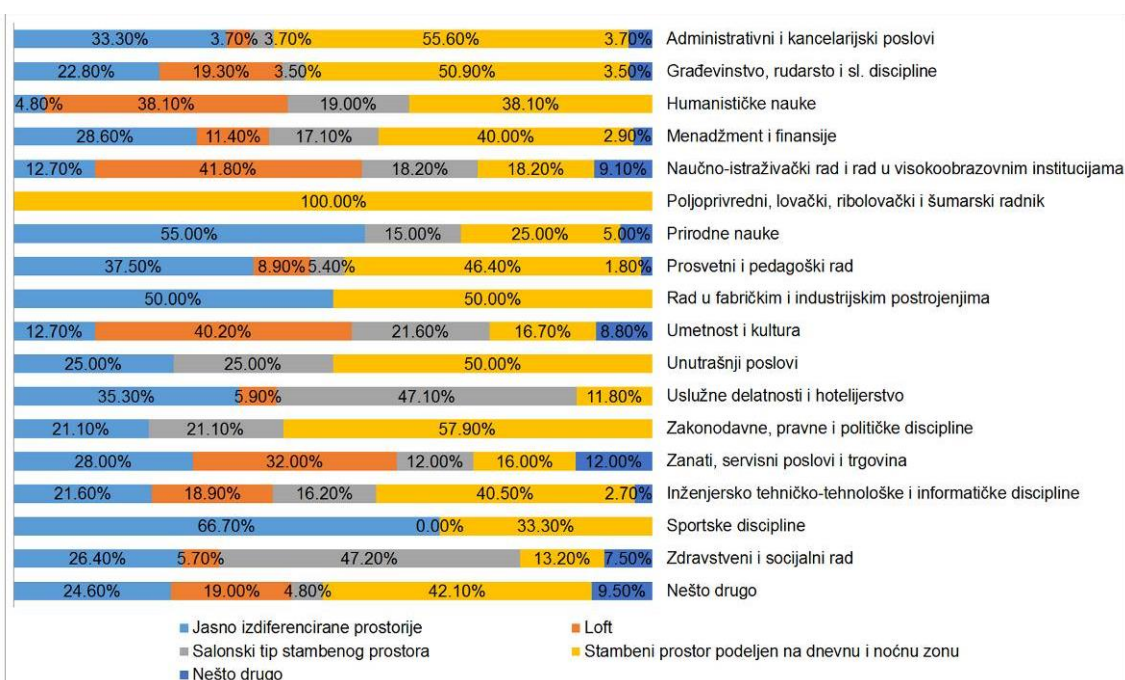
Grafikon 3. Povezanost zanimanja ispitanika i njihovog radnog prostora, tj. da li korisnici poseduju zasebnu prostoriju za rad ili rad obavljaju u bilo kom delu stambenog prostora.

Ukršanjem varijable *Radni prostor* i varijable *Zanimanje ispitanika*, dobijeno je da postojanje radnog prostora u okviru stambene jedinice zavisi od prirode posla kojim se ispitanici bave. Naime, ispitanici koji se bave poljoprivredom, lovom, ribolovom ili sumarstvom, menadžmentom i finansijama, uslužnim delatnostima i hotelijerstvom, zdravstveni i socijalni radnici, kao i oni koji rade u fabričkim postrojenjima - u najvećoj meri ne rade u okviru stambene jedinice. Dok je za one koji se bave naučno istraživačkim radom, unutrašnjim poslovima ili umetnošću i kulturom, verovatnije da će pokušati da obezbede radni prostor u okviru stambene jedinice.



Grafikon 4. Povezanost zanimanja ispitanika i njihovog radnog prostora.

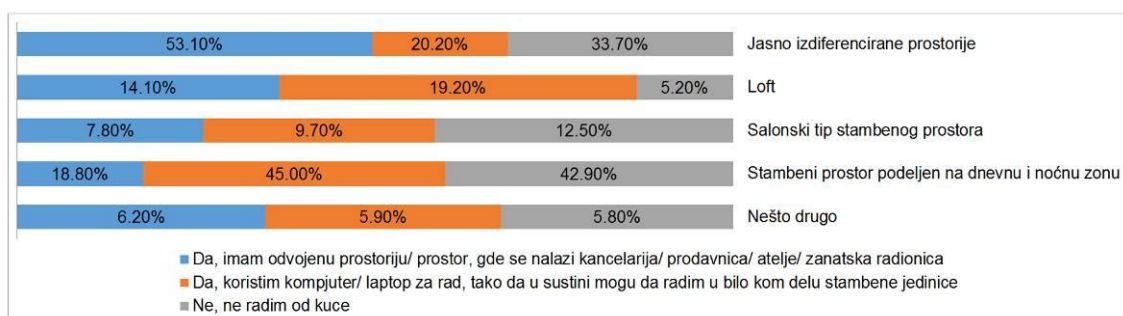
Ako posmatramo samo grupu ispitanika koji imaju izdvojenu prostoriju/prostor za *Rad u okviru stambene jedinice*, uviđamo da su u najvećoj meri u pitanju ispitanici koji se bave umetnošću i kulturom, zatim slede oni koji se bave naučno-istraživački radom i radom u visokoobrazovnim institucijama, kao i ispitanici koji se bave inženjersko tehničko-tehnološkim i informatičkim disciplinama.



Grafikon 5. Povezanost zanimanja ispitanika sa idealnom strukturom stambenog prostora.

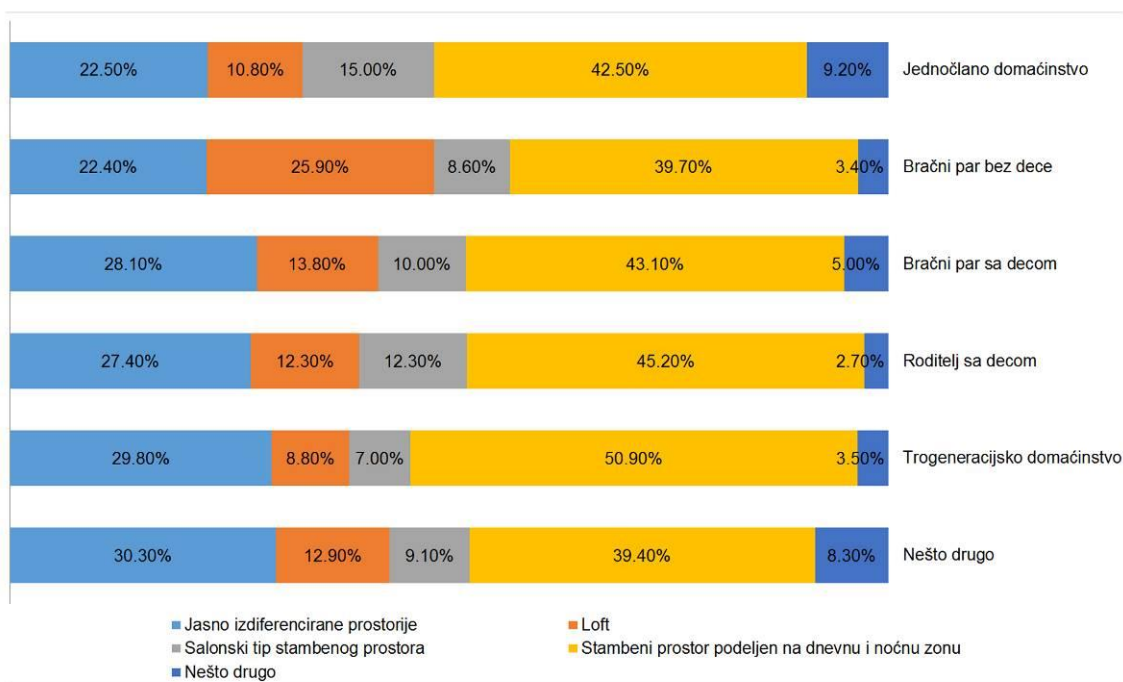
Ispitivana je i povezanost zanimanja ispitanika sa njihovim odgovorom na pitanje: *Šta je za Vas idealna struktura stambenog prostora?* Uvidom u rezultate primećuje se da većina ispitanika idealnim smatra stambeni prostor jasno podeljen na dnevnu i noćnu zonu. Druga, po poželjnosti, jeste struktura koja podrazumeva jasno izdiferencirane prostorije stana. Preferencije prema preostale tri kategorije (loft, salonski tip stambenog prostora i nešto drugo) su gotovo podjednako zastupljene, s tim da bi trebalo istaći da se loft izdvaja kao idealan tip stambenog prostora za one koji se bave umetnošću i kulturom, naučno-istraživačkim radom i radom u viskoobrazovanim institucijama, kao i u zanatskim, servisnim i uslužnim poslovima. Za salonski tip stana opredelilo se najviše korisnika iz domena zdravstva i socijalnog rada, kulture i umetnosti, kao i uslužnih delatnosti i hotelijerstva.

Prilikom provere povezanosti varijabli *Pol* i *Starost* sa *Idealnom strukturom stambenog prostora* nisu dobijene bilo kakve bitnije zakonitosti.



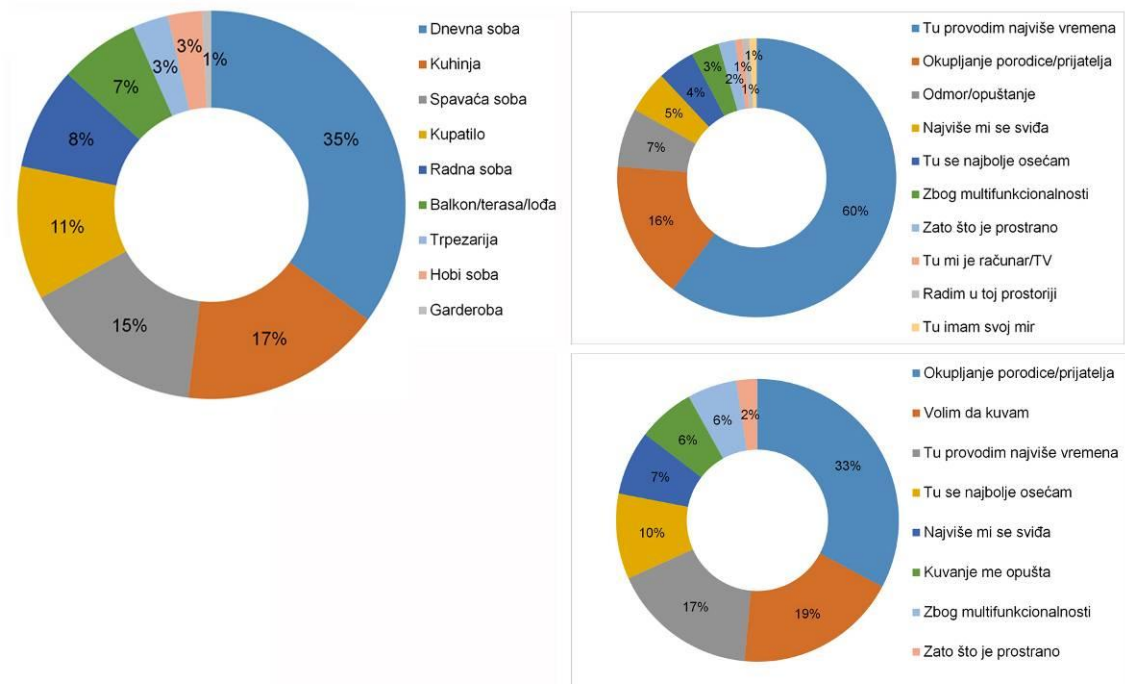
Grafikon 6. Povezanost radnog prostora ispitanika sa idealnom strukturom stambenog prostora.

Posmatranjem odnosa prostora koji ispitanici koriste za *Rad* i stava ispitanika o *Idealnoj strukturi stambenog prostora*, uviđa se da oni koji trenutno imaju odvojenu prostoriju za rad ujedno i preferiraju strukturu sa jasno izdiferenciranim prostorijama. Dalje, ispitanici koji svoj posao obavljaju u bilo kom delu stambene jedinice na prvo mesto stavljaju prostor podeljen na dnevnu i noćnu zonu, a zatim jasno izdijeljene prostorije ili loft. Dok, ispitanici koji ne rade u okviru stambene jedinice približno podjednako idealnim smatraju jasno izdiferenciran stambeni prostor i prostor podeljen na dnevnu i noćnu zonu.



Grafikon 7. Povezanost strukture članova domaćinstva sa idealnom strukturom stambenog prostora.

Stavljanjem u odnos *Strukture članova domaćinstva* i *Strukture stambenog prostora* koju ispitanici smatraju idealnim zapaža se da se, bez obzira na strukturu članova domaćinstva, najpoželjnijim smatra stambeni prostor podeljen na dnevnu i noćnu zonu. Razlog zbog kog je taj odgovor najzastupljeniji može ležati u fleksibilnosti funkcije dnevnog dela stambenog prostora.



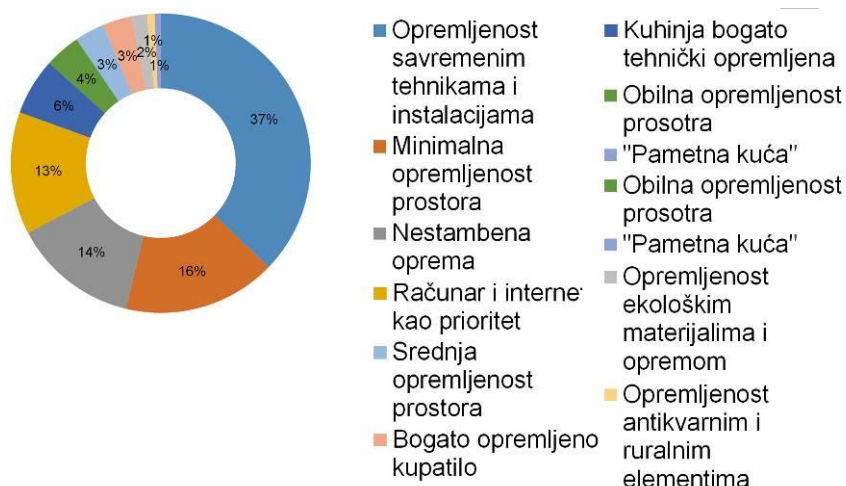
Grafikon 8. Funkcije i prostorije koje za ispitanike imaju najveći prioritet. Grafikon 9. Najčešća obrazloženja zašto je ispitanik odabrao dnevnu sobu za najveći proritet u stambenom prostoru. Grafikon 10. Najčešća obrazloženja zašto je ispitanik odabrao kuhinju za najveći proritet u stambenom prostoru.

Kada govorimo o prostorijama koje za ispitanike imaju najveći prioritet, na prvom mestu se izdvaja dnevna soba, a zatim slede kuhinja i spavaća soba. Najčešći razlozi za izbor dnevne sobe i kuhinje su količina vremena koje se provodi u tim prostorijama i njihovo viđenje kao mesta za okupljanje porodice ili prijatelja, dok se za kuhinju vezuje funkcija pripremanja hrane, kojoj ispitanici pridaju značaj kao aktivnosti koja im donosi zadovoljstvo.



Grafikon 11. Odgovori na pitanje Prostorne karakteristike koje bi činile idealan stambeni prostor su grupisane i navedene u tabeli pored grafikona.

Prostorne karakteristike koje bi trebalo da ima idealan stambeni prostor pre svega su: svedena i fleksibilna organizacija prostora, zatim osvetljenost, provetrenost i zvučna izolacija, dodatni prostori za hobi, sport, kućne ljubimce, kao i slobodan plan i polifunkcionalnost.



Grafikon 12. Odgovori na pitanje Opremljenost koja bi činila idealan stambeni prostor su grupisane i navedene u tabeli pored grafikona.

U slučaju opremljenosti koju bi ispitanici želeli da imaju u idealnom stambenom prostoru na prvom mestu se nalazi: opremljenost savremenim tehnikama i instalacijama (u koju spadaju sistemi grejanja i hlađenja, rasvete, bela tehnika i audio i video oprema), dok je na drugom: minimalna opremljenost prostora. Ovaj rezultat je oprečan, s toga nam daje nam direktan uvid u neuniformnost potreba i želja korisnika.

9.3 Diskusija

Savremene arhitektonske diskurse obrađivane u ovom radu obeležava transformacija i nestajanje barijera između funkcionalnih i prostornih celina koje karakterišu stanovanje 20. veka, usled implementacije novih tehnoloških medija u stambene okvire. Međutim, protivurečeći tezi potpunog nestanka ovih granica, nemački sociolog Ulrich Bek (*Ulrich Beck*) tvrdi da „raspad starih granica i razgraničenja mora biti zamenjen novim diferencijacijama koju su, prema logici unutrašnjih graničnih fleksibilnosti, više vremenski i moralno i legalno pluralističke.“⁴⁸¹ U tom smislu je bilo važno ispitati do koje mere postojeća ograničenja, koja se odnose na stanovanje, utiču na životne prakse korisnika, kao i u kom obliku korisnici sami kreiraju nove granice unutar svojih životnih prostora.

Diskusija predstavlja integraciju empirijskog istraživanja vršenog u okviru ovog rada, sa teorijskim delom rada, kao i upoređivanjem sa drugim empirijskim istraživanjima i primerima iz arhitektonske prakse. Rezultati su verifikovani kroz adekvatne sheme stambenih prostora. U shemama su data hronološki četiri tipa stana, izgrađeni na prostoru Republike Srbije u 20 veku, koja bi se u potpunosti ili uz manje korekcije mogle klasifikovati prema strukturama stambenih prostora, prikazanih kroz anketu prethodnog istraživanja.

⁴⁸¹ Beck, U. i Lau, C. (2004). *Entgrenzung und Entscheidung*, Frankfurt am Main, str. 49. (slobodan prevod autora rada).

9.3.1 Salonski tip stana



Shema 3. Različita funkcionalna rešenja velikog ugaonog stana od 140m² u Tanurdžičevoj palati na *piano nobile* etaži, projekat arh. Đorđa Tabakovića, iz 1936. godine, Novi Sad.

Fizička struktura i forma analiziranog tipa stana važan je faktor koji je uticao na to da upravo ovi prostori dožive obnovu i prilagođavanje savremenim životnim potrebama. Prikazani stan građen između dva rata, tzv. *salonski stan*, proističe iz tipične sheme kojima je prostorna organizacija zasnovana na povezanosti prostorija putem salona, središta i akcentovanog prostora stana (Shema 3.a.). Zbog veze postignute centralno akcentovanim prostorom stana i dimenzija samih funkcionalnih zona, projektovanih blagim predimenzionisanjem u odnosu na kasnije građene stambene objekte, salonski stanovi pružaju mogućnosti lake reorganizacije stambenog prostora i istovremeno uvođenje funkcija rada i izlaganja u oblasti kreativnog sektora i drugih uslužnih delatnosti, u stambeni funkcionalni okvir. Veličina i prostorna organizacija dozvoljavaju zoniranje unutar stambene jedinice, stvarajući polivalentne prostore, koje ne ugrožava funkcionisanje svih aspekata života⁴⁸². Opslužujuće prostorije (kuhinja, ostava, toaleti, kupatila i soba za posluhu) su grupisane u dvorišnom krilu objekta i gotovo obavezno sadrže i sekundarni ulaz, koji je u neposrednoj blizini glavnog ulaza, čime se svi navedeni opslužujući elementi i funkcije mogu grupisati oko instalacionog jezgra, tako da ulični deo stana u potpunosti može ostati slobodan (Shema 3.c i Shema 3.d).

U svojoj doktorskoj disertaciji *Defragmentisano stanovanje – kreativna klasa u medijsko doba*, Zigrid Hinterštajninger (*Sigrid Hintersteininger*), oslanjajući se na istraživanja Mičela (*William Mitchell*) i Floride (*Richard Florida*), istražuje vezu između novih životnih koncepata koji podrazumevaju intenzivno korišćenje informacionih i komunikacionih tehnologija i mogućnosti adaptacije postojećeg stambenog fonda na promenljivost sadržaja u okviru stambenog prostora, koji te nove životne koncepte karakterišu⁴⁸³.

⁴⁸² Krklješ, M., Kubet, V., Brkljač, D. (2014). Rethinking Housing Heritage From The 20th Century In The Context Of Contemporary Housing Models Of The "Creative Class" In Serbia. Rim: *Cohousing. Programs and projects to recover heritage buildings*. (str. 86-91.). str. 89-90.

⁴⁸³ Posmatrajući grupu ljudi čije karijere su blisko vezane za informatičke sisteme, a koje Florida opisuje kao *kreativna klasa*, Hinterštajninger pokušava da definiše strukturalno izmenjene životne strategije i prostorne dispozicije kojima raspolažu. Rastući značaj protagonista ovog istraživanja objašnjen je time da „u SAD već oko 30% ekonomski aktivne populacije radi u kreativnom sektoru koji uključuje profesije u IT, medijima, umetnosti, nauci i menadžmentu, dok vodeći ekonomisti u Evropi vide kreativni sektor kao dominantnu silu u ekonomiji i društvu informatičkog doba”. Za empirijsko istraživanje odabrane su 52 osobe iz Beča, Berlina, Ciriha i Kelna, gde je, na osnovu izveštaja kreativne ekonomije, utvrđena najveća koncentracija kreativne klase. Proces istraživanja obuhvatao je individualne intervjue putem ankete kao i posmatranje i skiciranje životnih i radnih prostora ispitanika. Prema rezultatima ankete, svi prostori koji se koriste za život koriste se takođe i za rad, a značaj medijske veze sa spoljnim svetom putem tehnoloških aparata je naglašen kod svih ispitanika. U tom kontekstu, granice između privatnog i javnog sveta se preklapaju u okviru stambenog prostora, te se zaključuje da je potreba da se izađe iz kuće smanjena zbog prisustva medijskog

Hinterštajninger stambene prostore svojih ispitanika posmatra kao *životna ostrva* (eng. *life-islands*) koja su telematički⁴⁸⁴ povezana sa spoljnim svetom, čime dolazi i do redukcije granica koje transformišu njihove funkcionalne i prostorne strukture: „Putem fleksibilnog korišćenja tehnoloških naprava, medijske funkcije postaju ugrađene u tradicionalne životne funkcije, a istovremeno sa preklapanjem životnih funkcija sa medijskim aktivnostima, ukida se i funkcionalna raspodela prostora.”⁴⁸⁵ Najočiglednije slabljenje veze između funkcije i prostora nalazi se u odgovorima ispitanika kojima je zatraženo da označe i imenuju prostorije stana skicirane na licu mesta. Ispitanici su češće opisivali aktivnosti koje obavljaju u određenom prostoru nego što su prostorije označavali tradicionalnim imenima. Hinterštajninger ovakvo promenjeno razumevanje prostora naziva *višestruka kodifikacija* koje se najbolje ogleda u ugradnji radnih aktivnosti u životni prostor, kao i u činjenici da se životne aktivnosti odvijaju u radnim sobama - što utiče i na promenu izgleda radnih soba, koje više liče na životni, nego na tradicionalni radni prostor. Time je razlika u formi i funkciji između radnog i životnog prostora negirana a originalna barijera preneti sa fizičkog na tehnološki nivo. Ovo preklapanje funkcija i višestruka kodifikacija prostora je kod ispitanika ocenjena pozitivno u slučaju kada se mesta koja će se koristiti mogu slobodno izabrati, nasuprot slučaju kada različite funkcije u prostoru formiraju ograničenja, čime se granica između prostornih zona više ne definiše funkcionalnom raspodelom već individualnom mogućnošću izbora: „Novi parametri kreativne klase su stoga višestruka kodifikacija i raznolikost prostora i mesta”⁴⁸⁶. Uvođenjem savremene tehnologije u životni prostor korisnicima je, pored omogućavanja medijske veze sa spoljnim svetom, pružena i mogućnost automatizacije koja podrazumeva elektronsko ili mehaničko modifikovanje prostora, međutim ovaj vid *više-kodirane raznolikosti* nije viđen kao poželjan kod ispitanika iz posmatrane grupe. Nasuprot tome, optimalnu prostornu organizaciju ispitanici nalaze u osnovama policentrični uređenih salonskih stanova, gde odlučujući

prostora. Videti više u: Hintersteininger, S. (2006). *Entgrenztes Wohnen-die creative class im Medienzeitalter*. [Doktorska disertacija] Stuttgart: Fakultät Architektur und Stadtplanung, Universität Stuttgart. str. 201-203.

⁴⁸⁴ Telematika – grana informacionih tehnologija koja objedinjuje moderne informacione i telekomunikacione tehnologije i bavi se daljinskim prenosom korisnih podataka (TELEkomunikacije + inforMATIKA). Izvor: <http://www.sf.bg.ac.rs/downloads/katedre/dgt/odtr/telematika2006-2007.pdf> (pristupljeno: 20.02.2015.).

⁴⁸⁵ Hintersteininger, S. (2006). *Entgrenztes Wohnen-die creative class im Medienzeitalter*. [Doktorska disertacija] Stuttgart: Fakultät Architektur und Stadtplanung, Universität Stuttgart. str. 202. (slobodan prevod autora rada).

⁴⁸⁶ *Ibid.*, str. 203. (slobodan prevod autora rada).

faktor koji omogućava mogućnost izbora predstavlja prostorna podela sa istovremenom pristupačnošću, koja korisniku nudi opciju zasebnog, kao i kombinovanog korišćenja soba, međusobno povezanih vratima i smeštenih oko centralne, distribucione prostorije.



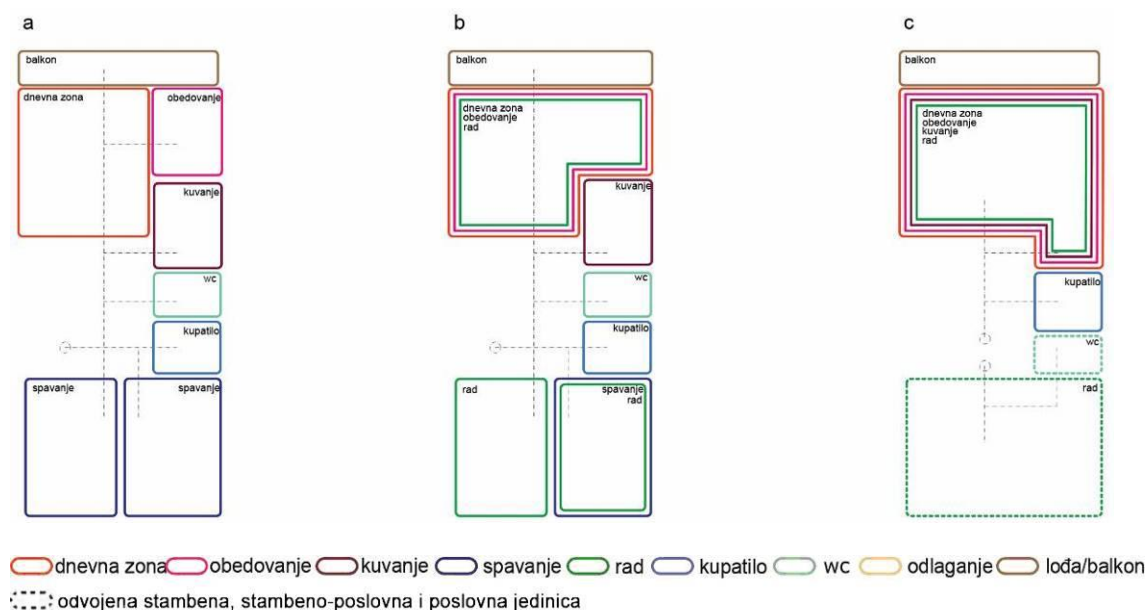
Slika 72. Uređenje salonskog stana, kreativni sektor. N-Martin i 3 *ORANGES Studio*, Novi Sad.

Reprezentativnost oblikovanja arhitektonskih elemenata međuratne stambene arhitekture, kao što su veliki prozori i visoki plafoni, daju značajnu dozu luksuza i atraktivnosti (Grafikon 12 - u kome se čita da su takve prostorne karakteristike stana poželjne kod ispitanika u anketama), veoma tražene i cenjene u sektoru kreativnih industrija, radnika u umetnosti i kulturi, što pokazuju i rezultati iz ankete (Grafikon. 5). Karakteristika ovih stanova je i velika količina svetlosti koje ovi elementi uvode u prostor, doprinoseći specifičnoj ambijentalnosti i pružajući mogućnost za vrlo efektivnim unutrašnjim uređenjem, koje se teže može postići u stanovima iz kasnijih perioda, koji su građeni konceptom dimenzionog minimuma za sve funkcionalne celine životnog prostora.

Salonski stanovi pružaju mogućnost reorganizacije stambenog prostora, ostvarivanja nepredvidivih programa i funkcija stanovanja, kao i disjunkciju po horizontali ili vertikali (Shema 3.b, 3.c, 3.d) u zavisnosti od potreba korisnika. Veličina i prostorna determinisanost dozvoljavaju prostornu fleksibilnost, u kontekstu raspoređivanja

aktivnosti u stanu. Kako su prostorije približno istih dimenzija omogućen je veliki spektar kombinacija funkcija stanovanja i rada u zavisnosti od želja stanara. Propagiranje *egzistencijalnog maksimuma* u stanovanju, koji se čita u ranoj Moderni, kada je arhitektura samo po sebi bila funkcionalno u potpunosti liberalna -*liberty is a practice*⁴⁸⁷ danas omogućava transarhitekturu koja od kreativnog i edukovanog korisnika očekuje osmišljavanje u prostornom smislu događaja⁴⁸⁸. Ovakve bogate diversifikacije prostora ne samo po funkcijama, već i karakteru omogućavaju naseljenja mnoštva atmosfere, personalizovanje i fluksiranje prostora. Sve navedene karakteristike uticale su na to da veliki broj kreativnih pojedinaca i timova transformiše analizirani tip stana u svoj stambeno – stvaralački prostor modnih i zanatskih ateljea, arhitektonskih, fotografskih i dizajnerskih studija.

9.3.2 Izdiferenciran stan na dnevnu i noćnu zonu



Shema 4. Tri različita funkcionalna rešenja istog trosobnog stana. Tipski stan od 90m², u Bloku 21, Novi Beograd, projektovan 1965. godine od strane tima arhitekata: M. Čanak, M. Mitić, I. Petrović i L. Lenarčić.

⁴⁸⁷ Foucault, M. (1982). *Space, Knowledge and Power*. interview with Paul Rabinow, trans. Christian Hubert. *Skyline*, March 1982. In: Leach, N. (2005). *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory*. Oxon, UK: Routledge. p.350.

⁴⁸⁸ Derrida, J. (1986). Point de Folie—maintenant l'architecture. trans. Kate Linker, *AA Files*, No. 12, Summer. pp. 65–75 . In: Leach, N. (2005). *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory*. Oxon, UK: Routledge. p.311.

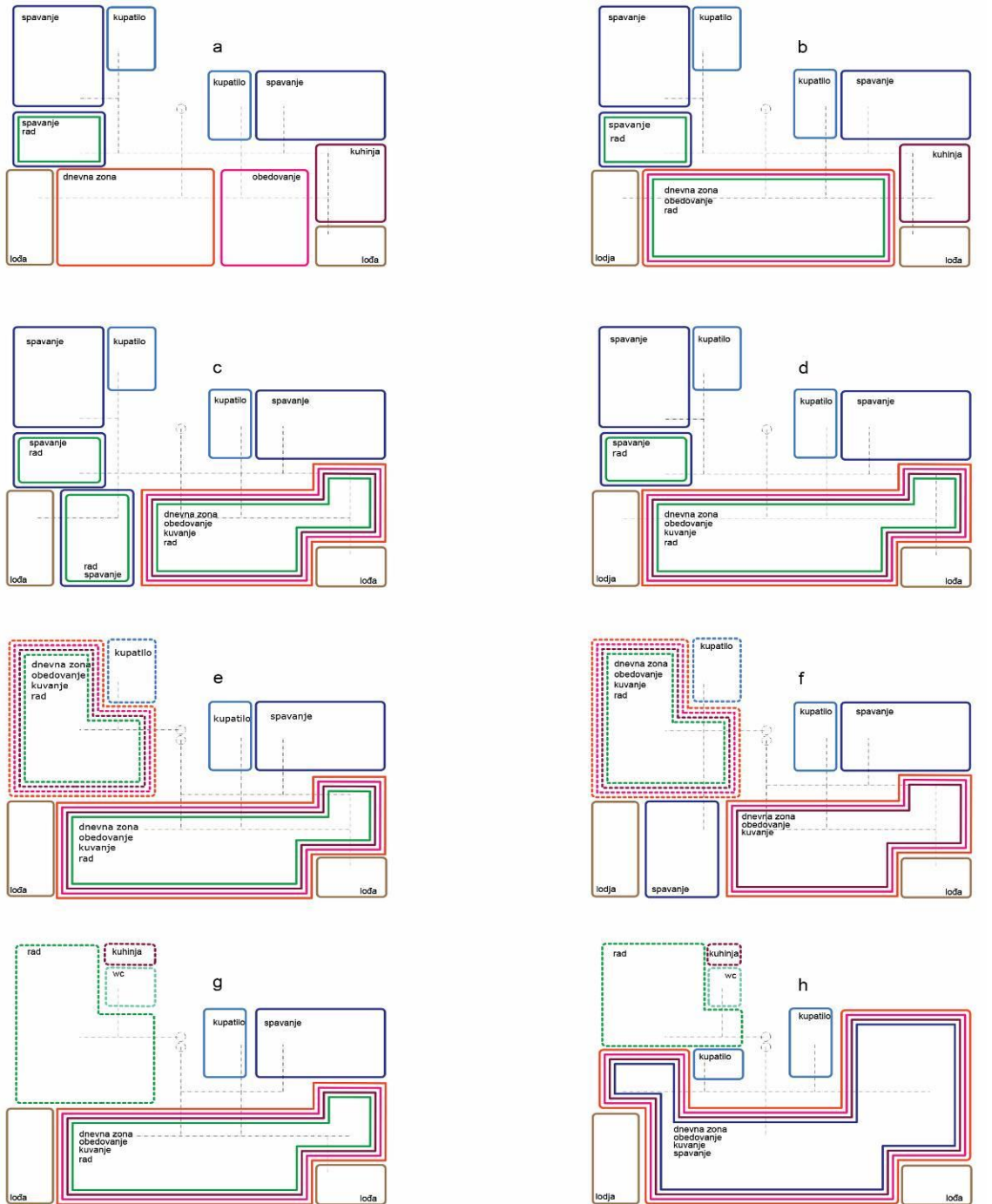


Slika 73. Blok 21, P+4 Novi Beograd (L. Lenarčič, M. Mitić, I. Petrović i M. Čanak) 1960-65. godine.

Minimalistički, redukcionistički tip stana je često projektovan kao tipski, sa potpuno izdiferenciranim funkcijama, jasno definisanim i razdvojenim prostorijama za odgovarajuće namene stanovanja (Shema 4.a). Ispitanici koji su se najviše opredelili za ovakav tip stanovanja imaju višečlanu ili često i višegeneracijsku porodicu ili imaju potrebu za zasebnim prostorom za rad (Od ukupnog broja ispitanika 53,10% ima potrebu za zasebnom prostorijom koja bi bila u funkciji rada). Analizom ovakvog tipa stana i defragmentacijom programa i prostora stana nastaju višefunkcionalni prostori koji kroz vreme mogu da zadovolje veću grupu korisnika, stvarajući prostorije za rad integrisane u stambenu jedinicu internom fleksibilnošću (Shema 4.b). Formiranjem zasebnih, izdvojenih prostora radi mogućnosti kombinacije rada i stanovanja, koji se paralelno odvijaju (Shema 4.c), razvija se danas tip *zajedno, ali odvojeno*⁴⁸⁹ koji postaje sve popularniji u današnjem načinu življenja, te se u svetu sreću i mnogi reprezentativni stambeni objekti organizovani ovakvom metodologijom (npr. *Silodam*, MVRVD, Amsterdam; *Miss Sargfabrik*, BKK-3, Beč...).

⁴⁸⁹ Van Zwol, J. (2005). Combination of Living and Working. *Time-based Architecture*, u: Leupen, B., Heijne, R., van Zwol, J. (eds). Rotterdam, NL: 010 Publishers. str. 30 – 41.

9.3.3 Stan sa dva centra

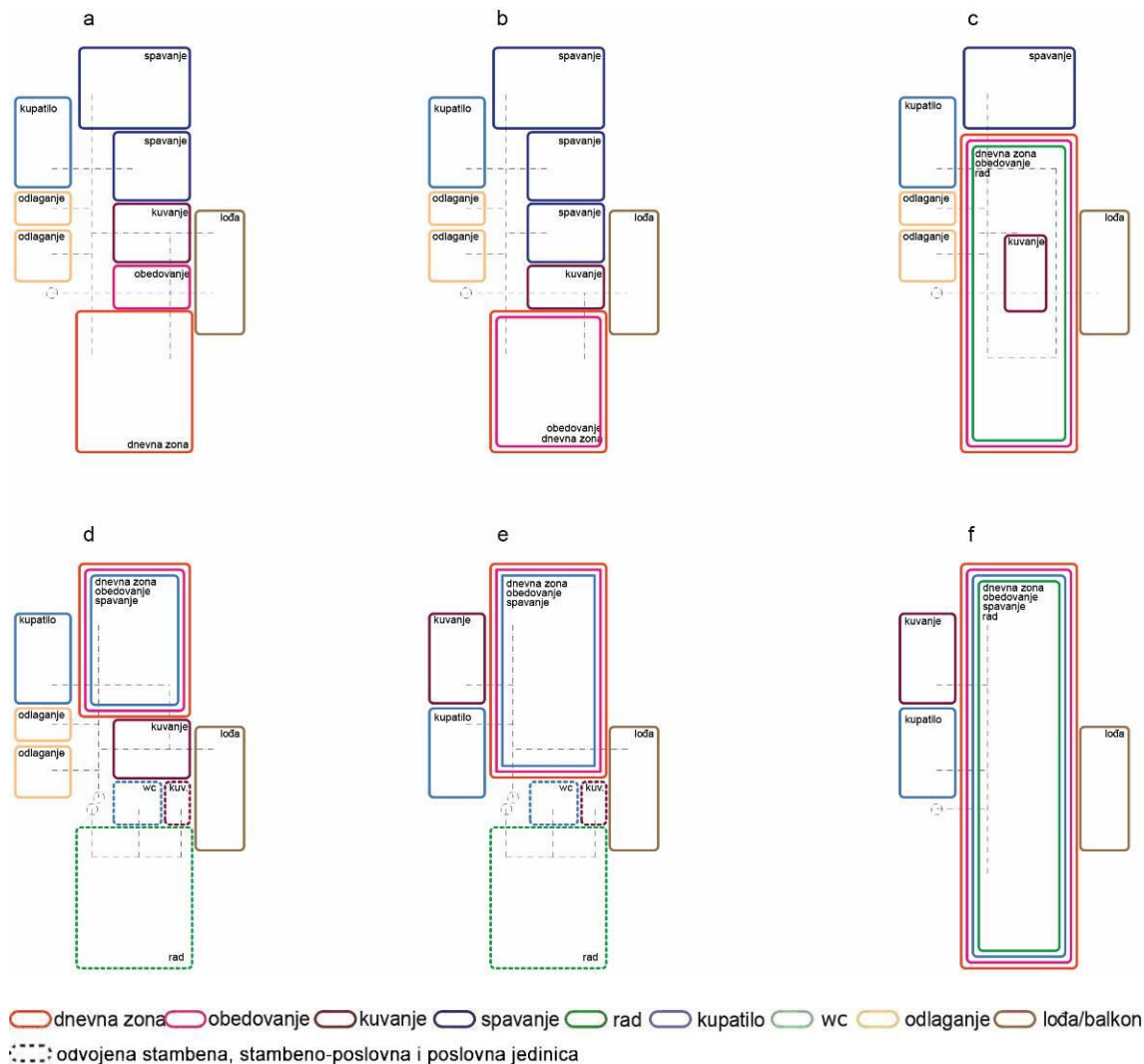


 dnevna zona obedovanje kuvanje spavanje rad kupatilo wc odlaganje lodja/balkon
 odvojena stambena, stambeno-poslovna i poslovna jedinica

Shema 5. Različita strukturalna, funkcionalna i sadržajna rešenja stana od 98 m² po projektu Melanije i Darka Marušića iz 1989. godine. Novi Sad.

Strukture stambenih prostora koji su koncipirani po principu podeljenosti na noćnu i dnevnu zonu kod velikog broja ispitanika, predstavljaju najpoželjniju strukturu stambenog prostora (Grafikon 4). Čitajući navedeni grafikon, uočava se da ispitanici koji su u administrativnim i kancelarijskim poslovima, zakonodavnim, pravnim i političkim disciplinama, smatrajau idealnom strukturom ovakvu stambenu shemu, jer mogu dobiti fluidni prostor dnevne zone stana, a prostoriju iz noćne zone prenameniti u radni prostor. Prikazana stambena struktura Shema 5.a je prvi put kod nas svesno i u celini projektovana, gde je ostvarena veoma funkcionalna ideja stana sa dva centra za dve generacije (roditelji i deca). Ovo rešenje potencijalno poseduje kvalitet interne fleksibilnosti strukture, odnosno mogućnost pretvaranja ovog stana u četvoroiposobni stan sa dva ležaja više na istoj površini stana i to sa krajnje minimalnim izmenama i bez obaranja kvaliteta organizacije, što može biti od životne važnosti za komforno i nezavisno bitisanje čak tri generacije, uz njihovo ostajanje u najneposrednijoj blizini Shema 5.a i 5.b. Integrisano stanovanje i rad - Dva u jednom - predstavljena su u varijabilnim rešenjima manjih stanova u primerima Shema 5.e i 5.f; Zajedno, ali odvojeno - u kojem se rad i stanovanje paralelno odvijaju su u rešenjima Shema 5.g i 5.h; Zajedničke prostorije – je moguće otvoriti minimalnim intervencijama u promerima od Shema 5.e. do 5.h.

9.3.4 Loftovski tip stana



Shema 6. Različita strukturalna, funkcionalna i sadržajna rešenja stana od 68 m² po projektu arh. Dušana Krstića, Liman III, Novi Sad. Projekat iz 1996. godine.

Projekat trosobnog stana, sa kružnom organizacionom shemom, ima za cilj da integriše i objedini druge sadržaje koji ne pripadaju dnevnoj zoni stambenog prostora (Shema 6.a). Projektnim rešenjem autor je predvideo internu fleksibilnost strukture⁴⁹⁰ tako da se dobije polusoba više, čime stan postaje trosoban sa dve polusobe po svojoj

⁴⁹⁰ Pod fleksibilnosti strukture podrazumevaju se primarna i inicijalna fleksibilnost. Primarna fleksibilnost strukture podrazumeva promenu namene pojedinih prostorija bez ikakvih intervencija. Inicijalna fleksibilnost strukture podrazumeva povećanje same strukture uz iniciranje određenih manjih intervencija. Krstić, D. (2001). Realna interna fleksibilnost strukture stanova u stambenim zgradama za kolektivno stanovanje, u: N. Kurtović-Folić, M. Ralević. Beograd: Arhitektonika. *Stanovanje ka III milenijumu*. (str. 3-20). str. 4.

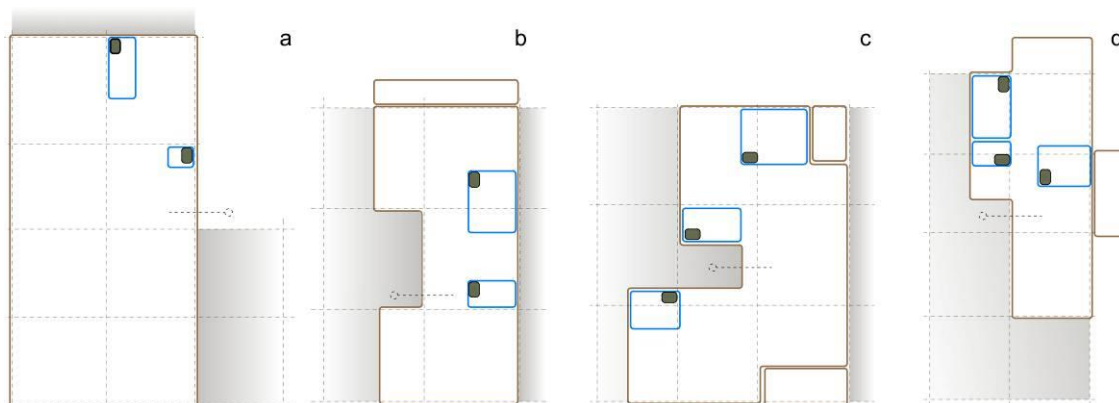
organizaciji (Shema 6.b). Daljim ispitivanjem i redukcijom nekonstruktivnih elemenata u stambenom prostoru mogu se primeniti i mnogi načini fleksibilne organizacije prostora (videti str. 140-143), da bi se mogle ispuniti razne prostorne karakteristike i načini opremanja prostora kroz liste želja korisnika. Kako je i najveći procenat (preko 20%) ispitanika u anketi (Grafikon 11) navelo, prioriteti u organizaciji prostora su fleksibilnost i svedena organizacija sa što manje opreme, ali najsavremenije (Grafikon 12). Pojednostavljanjem organizacije i formiranjem polivalentnog prostora (Shema 6.c i 6.f) omogućava se maksimalna sloboda organizacije prostora - loft sistema, i mogućnost uvođenja mnogih nestambenih sadržaja i opreme. S druge strane, ovaj isti okvir omogućuje uvođenje funkcija rada i deobu prostora na dve zasebne prostorne celine, radnu i stambenu (Shema 6.d i 6.e). Najveći broj ispitanika koji su odabrali *Loft* za idealnu strukturu stana (Grafikon 6) je navelo da u okviru svog stambenog prostora, bilo integrisano ili ne sa istim, imaju potrebu za radnim prostorom u okviru stambene jedinice. Ova dva koncepta organizacije radnog prostora, čitana i kroz zanimanja anketiranih, potvrđuju potrebu za mnoštvom raznih varijabilnih prostornih rešenja iste jedinice. Tako najveći broj ispitanika sa zanimanjima iz polja naučno-istraživačkog rada i rada u visokoobrazovnim ustanovama (njih 42%), kao i ispitanici iz oblasti kulture i umetnosti (sa 40%), (Grafikon 4) ima potrebu za obaveznim radom u otvorenom fleksibilnom sistemu organizacije prostora, što bi se moglo shematski predstaviti sa stanom (Shema 6.c i 6.f). Takođe, ispitanici iz oblasti zanata, servisnih poslova i trgovine u velikoj meri preferiraju integraciju rada i stanovanja (32% ispitanika koji su odabrali ovaj tip stambenog prostora), ali sa gotovo potpunom razdvojenošću ove dve celine.

Uočene društvene grupe, koje su u ovom istraživanju odabrale ovaj tip stana, prepoznaju se i u studijama američke sociološkinje Zukin (*Sharon Zukin*) koja navodi da je u američkim gradovima još 60ih godina 20. veka, *prva generacija*⁴⁹¹ koja je započela naseljavanje ovakvih prostora bila iz istih socijalnih miljea. Time se potvrđuju globalni trendovi sa određenom vremenskom razlikom u prihvatanju koncepta stanovanja, posebno među mlađom populacijom.

⁴⁹¹ Zukin, S. (1982). *Loft Living: Culture and Capital in Urban Change*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press. str. 6.

9.3.5 Zaključak diskusije

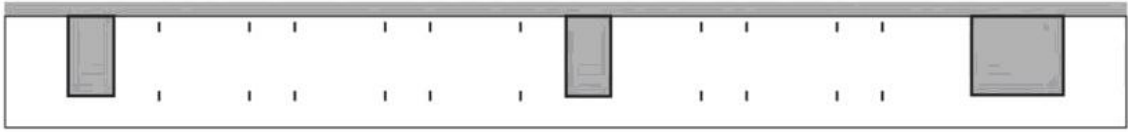
Svi analizirani tipovi stambenih prostora iz postojećeg stambenog fonda, mogu se svesti istom metodologijom defragmentacije elemenata na primarne, dobijanjem osnovnih okvira i primarnih vertikala - jezgra stana. Rezultujuće stambene strukture odgovaraju najvećem broju ispitanika jer mogu da podrže gotovo sve projektne zadatke, uvođenjem rada i mnogih nestambenih funkcija u stambene prostore.



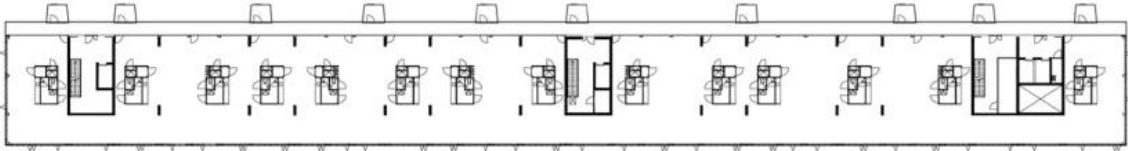
Shema 7. Analizirana četiri tipa stanova sa označenim instalacionim vertikalama, predloženim jezgrima, opnom i konstruktivnom mrežom.

Ovakav reverzibilni tok projektovanja bi se mogao primeniti u stanogradnji, s tim da bi se moralo voditi računa da se omoguće razna varijabilna rešenja. Prikazani primer iz Roterdama, Schiecentrale 4B upravo pokazuje takav pristup projektovanju stambenih prostora koji je sačinjen od osnovnih konstruktivnih elemenata i praznog polivalentnog prostora koji može da se generiše, tako da odgovara zahtevima za neometano primanje atmosfera kojima bi bio ispunjen, a koji odgovara savremenom načinu života njegovog korisnika, tj. da može da podrži velik spektar individualnih potreba korisnika u prostornom i vremenskom okviru stana.

konstruktivni okvir



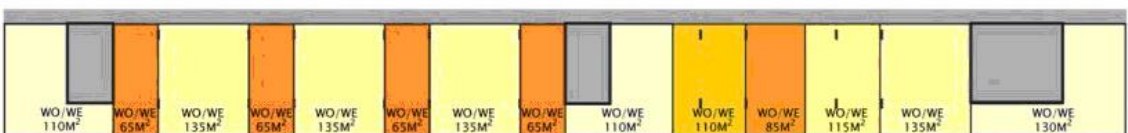
okvir sa elementima i jezgrom



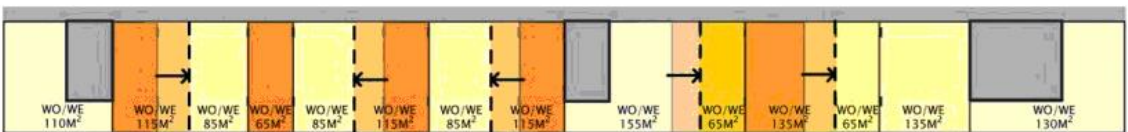
osnova sa strukturama stambenih i poslovnih jedinica



shematski prikaz stambenih/poslovnih jedinica



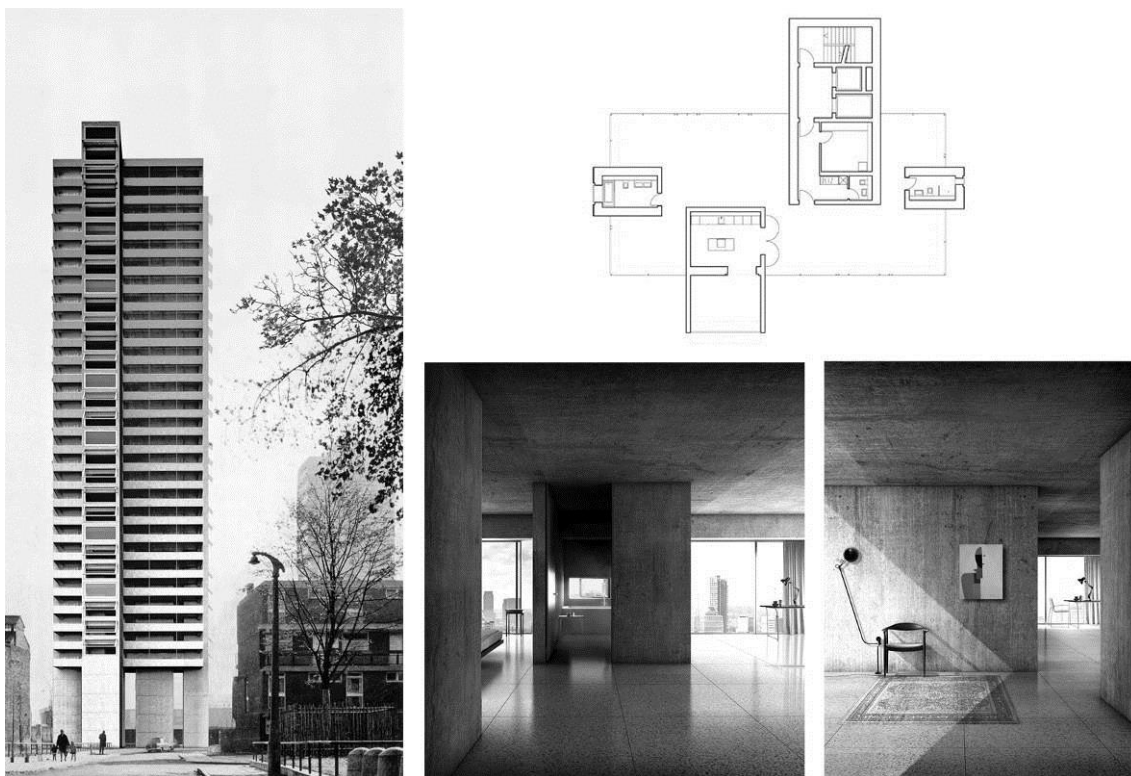
fleksibilnost



Shema 8. Projekat za Schiecentrale 4B, Rotterdam, Holandija - shematski prikaz razvoja osnove stambenog objekta. Na ovom projektu primenjeni su principi IFD gradnje (Industrial, Flexible, Dismantable) koji podrazumevaju modularne elemente proizvedene prefabrikacijom, fleksibilan dizajn i razvoj jedinica (koje mogu funkcionisati i kao stambene i kao poslovne) i privremen karakter zgrade usled rasklopivog konstruktivnog sistema.

Prostor opšteg karaktera čija namena nije isključivo određena, a u kom se strukturalna promena dešava, predstavlja *generički prostor*, dok prostor koji se različito koristi u odnosu na namenu, bez strukturalnih modifikacija tako da minimalna fleksibilnost i dalje može proizvesti optimalno rešenje, je *polivalentan prostor*. Mogao bi se uporediti sa modernističkom fascinacijom fleksibilnošću i uočiti sve slabosti ovog, u suštini, vremenski statičnog koncepta, koji je pokušavao da predvidi nepoznato. Fleksibilni sistem pomerljivih elemenata predstavljao bi najneutralnije rešenje određenih problema, ali nikada i najbolje, najprigodnije rešenje. Stoga je bilo bitno istražiti uticaj suvisle organizacije konstruktivnog sistema, kao i pozicioniranja instalacija radi postizanja višeg stepena fleksibilnosti stambene jedinice. Ovi činioци predstavljaju

najneophodnije elemente u oblikovanju stambenog prostora i istovremeno najznačajnije faktore kako fleksibilnosti, tako i materijalizacije konceptualne platforme na kojoj se temelji savremeno stanovanje.



Slika 74. Apartment High-Rise. 2015. London. e2a Eckert Eckert, Team: Piet Eckert, Wim Eckert with Martin Janser, Bojana Miskeljic, Carl C. Paatz, Alexander Struck, Markus Weck. Nasuprot konvencionalnim blokovskim kulama sa svojim centralnim jezgrom, generičkim prostornim sekvencama i perifernim nosećim stubovima, primarna zona grubo struktuiranog prostora nastaje odvajanjem ovih osnovnih funkcija, što služi kao proširiva „stambena baza“. Pošto se pojedinačna jezgra vezuju za fasadu, i na taj način neposredno pristupaju spoljašnjosti, moguće je izgraditi objekat sa ekstremno malim brojem tehničkih instalacija. Na primer, kupatila su prirodno ventilirana a dnevno svetlo dospeva kako do zona jezgara tako i do prostora u enterijeru. Četiri jezgra se sastoje od četiri glavna ulaza sa nosećom konstruktivnom funkcijom, dva odvojena kupatila i kuhinje sa pripojenom terasom. Između njih, preostali prostor je slobodan za oblikovanje po želji vlasnika.

10.ZAKLJUČAK

Pojmovi doma i stanovanja, definisani fenomenološkim teorijama sa početka 20. veka koji se oslanjaju na čovekovu potrebu za sigurnošću i ravnotežom, doživeli su suštinsku promenu uzrokovanu globalizacijom i digitalnom revolucijom koje su se desile krajem prošlog veka. Dva najdominantnija aspekta, koja su u najvećoj meri uticala na promene u konceptima doma i stanovanja, su tehnološki i sociološki aspekti, zbog načina na koji su menjali čovekov način života, njegove odnose i strukturu porodice.

Psihološki aspekt doma povezan sa samoaktuelizacijom usmeren je danas ka samom biću, što negira stav da je dom mesto iz kog nastaje identitet i ukazuje na to da se osećaj doma može ostvariti bilo gde, ukoliko je pojedinac stekao osećanje ličnog identiteta na osnovu životnih navika. Savremeni koncepti doma, stoga, teže

apstrahovanju od prostorne dimenzije i dobijaju sve više simboličan, emotivno obojen karakter koji predstavlja izraz pojedinačnog ili grupnog kulturnog identiteta, a identifikacionu ulogu preuzimaju artefakti i tehnološki medijumi koji čoveku omogućavaju povezivanje sa sopstvom i spoljašnjim svetom, kao i stvaranje osećaja pripadnosti.

Pojam stanovanja koji su definisali Hajdeger i Bolnov, čija suština je sadržana u stavu „stanovanje je način na koji smrtnici postoje na zemlji“⁴⁹², gde se pod načinom postojanja podrazumeva organizovanje stambenog prostora „isključivo u kontekstu porodičnog života pod jednim krovom“⁴⁹³, u današnjim sociološkim okolnostima i dinamičnim uslovima življenja koje pruža megalopolis, ima suviše statičan karakter, te ga je bilo potrebno redefinisati. Mnogostruki postmodernistički pristupi sagledavanja ovog fenomena uslovili su postojanje višestrukih koncepata koji se prepliću i dopunjuju, a za razliku od pređašnjeg (koji stambeni prostor posmatra kao intimno i sigurno mesto, sklonište od spoljašnjeg sveta u kom čovek ostvaruje bivstvovanje), baziraju se na potrebi stanovanja za oslobađanjem od obavezujućeg reda i granica koje stambeni prostor definišu kao dom. Lični prostor u čovekovom univerzumu mora postojati jer je on granični domen njegove ego-sfere koji je individualizovan i čvrsto ga određuju personalizovane predstave. Izolacioni atribut arhitekture nije ništa do ljudska potreba, iskonska i duboko ukorenjena u njegovu svest. Simultani procesi ugrožavanja ego-sfere i ubrzan napredak spoljašnjih uticaja, vratio je čoveka stambenom prostoru i sigurnosti i bezbednosti koju mu on omogućava, ali na drugačiji način nego što je to bio slučaj sa čovekom iz perioda Moderne i onih perioda koji su mu prethodili.

Digitalna revolucija i uvođenje nove prostorne dimenzije kao što je virtuelna, stvorili su uslove za kompleksnije definisanje čovekovog postojanja u svetu, te se tako, u stambenom prostoru, kao centralnom sedištu naših svakodnevnih aktivnosti, ostvaruju veze kroz i sa virtuelnim prostorom, putem tehnoloških medijuma koji su preuzeli ulogu graničnika između unutrašnjeg i spoljašnjeg sveta i privatnog i javnog prostora. Razvoj informacionih i komunikacionih tehnologija je uticao na promene u stanovanju kako na oblikovnom, tako i na funkcionalnom nivou. Sistemom kućne automatike, kojim se

⁴⁹² Hajdeger, M. (1982 [1951]). Građenje, stanovanje, mišljenje. u: *Mišljenje i pevanje*. Beograd: Nolit. str. 87.

⁴⁹³ Bollnow, O. F. (2011 [1963]). *Human space*. London, UK: Hyphen Press. str. 239. (slobodan prevod autora rada).

nude inteligentna rešenja za stambeni i radni prostor, omogućena je automatizacija mnogobrojnih aktivnosti u prostoru, te tako stvorena mogućnost za unapređenje komfora i kvaliteta života njegovih korisnika. Omogućavanje obavljanja posla kod kuće putem personalnih računara, uticalo je na reintegraciju rada i stanovanja koji su se u eri industrijske revolucije razdvojili, te tako stambeni prostor ponovo doživljava funkcionalnu transformaciju koja zahteva nove, fleksibilne uslove korišćenja prostora. Integracija rada u prostor koji je prvenstveno namenjen stanovanju, utiče na promene u životnim stilovima, a time i na nepredvidivost funkcionalne i programske organizacije stana, kao i na tendenciju ka formiranju fleksibilnih prostora. Životni stilovi direktno se reflektuju na stambeni prostor, jer stvaraju kontekst u okviru kog se može razumeti čovekovo ponašanje, a time i način na koji on oblikuje svoje okruženje. Globalizacija i sve brži razvoj tehnologije uslovili su veliku promenljivost životnih potreba, savremenih trendova i društvenih odnosa, što direktno utiče na neprestane transformacije, ne samo u okviru stambenog prostora, već i u značenju pojma samog stanovanja i koncepta doma. Razvoj svesti i kulture stanovanja dalje utiče na zahteve za uključivanjem korisnika u oblikovanje njihovog stambenog okruženja, što dovodi do različitih, personalizovanih strukturalnih rešenja. U vremenu u kom se promene potreba, navika i struktura životne zajednice dešavaju sve brže, ovakav, personalizovani pristup je neodrživ, te se javlja neophodnost za pronalaženjem programski fleksibilnih i strukturalno *otvorenih* rešenja koja se mogu lako modifikovati kako na funkcionalnom tako i na oblikovnom nivou.

Koncepti Mehura i Pene Petera Sloterdajka se mogu tumačiti kroz različite prostorne nivoe, ali se, u kontekstu diskursa kojima se bavi ova teza, sagledavaju na nivou jedne stambene jedinice. Ako se mehur tumači kao ego-sfera izolovanog pojedinca materijalizovana u obliku jednosobnog ili jednoprostornog stana, koncept pene se takođe može preneti na nivo jedne stambene jedinice u kontekstu organizacije sveta unutar nje. Ukoliko se mehurovi, od kojih je sačinjena pena, posmatraju kao mnoštvo različitih atmosfera, moguće je napraviti analogiju sa mnoštvom funkcija koje se nalaze u okviru jednog stambenog prostora. Dinamički karakter pene u potpunosti odgovara fleksibilnom karakteru savremenog stana, koji je, usled brzo promenljivih socijalnih i tehnoloških uslova, postao neophodnost, te u tom smislu fleksibilnost predstavlja način na koji se savremeni arhitektonski koncepti mogu operacionalizovati u praksi. Mnoštvo nije ni aksiomatsko ni tipološko, već topološko. Ne radi se o tome da je mnoštvo samo neko metodološko načelo, da postoji samo materijalno mnoštvo pojava oblika stanovanja koje treba prepoznati kroz diskurse o stanovanju, već da u

samom promišljanju pojava, shvata se da su singularnosti (kao što je stambena jedinica) istovremeno i mnoštva, odnosno da se pojave manifestuju kao jedno, kao neka jedna konkretizacija, singularnost. Svaki stan je uvek nekakvo konkretno postojanje, ali kroz njega uvek *struji* (a pogotovo danas) mnoštvo arhitektonskih diskursa. To jedno je primena mnogih načela takođe, i može biti objašnjeno na mnogo načina kao što je pristupano u radu.

Tražeci odgovarajući konstruktivni koncept koji će moći da odgovori na oblikovne zahteve ovako postavljenog teorijskog koncepta savremenog stana, arhitektura nudi već poznate strukture koje, izgleda, tek u ovom kontekstu dobijaju svoj puni smisao. Dom-ino kuća, pionir Moderne, se ovde pokazuje kao idealna idejna platforma sačinjena od osnovnih konstruktivnih elemenata i praznog prostora, koja odgovara zahtevima za neometano primanje atmosfera kojima bi bila ispunjena, a koje odgovaraju savremenom načinu života njenog korisnika.

Na osnovu rezultata ankete, prema kojima korisnici istovremeno smatraju da idealan stambeni prostor čine svedena i fleksibilna prostorna organizacija i podela stana na dnevnu i noćnu zonu, zaključuje se da je neophodno postojanje mogućnosti izbora načina korišćenja prostorija u stanu u skladu sa promenljivim potrebama korisnika. Nepredvidljive programske promene utiču na transformaciju ove podele i njeno redefinisavanje na održivi i promenljivi deo⁴⁹⁴, gde održivi predstavljaju osnovna sredstva za primarno stanovanje, a promenljivi se prilagođava nepredvidljivim programskim sadržajima. Ako se fleksibilnost posmatra kao „skup nepodobnih rešenja određenih problema“⁴⁹⁵, u skladu s tim jedini pristup situaciji koja je podložna promeni je forma koja kao pretpostavku uzima ono što je permanentno, ostavljajući tako prostor za promenu - odnosno polivalentna forma. Primenjujući savremeni koncept ljudske egzistencije u prostoru utemeljene na Sloterdajkovoj teoriji Sfera, kao i na Laturovoj teoriji Aktera - Mreža, dolazi se do zaključka da su osnovni prostorni elementi neophodni za ostvarivanje stanovanja oni fiksni, odnosno konstruktivna opna (analogna metafori mehura) i instalaciono jezgro (analogno tački povezivanja u mrežu), dok su ostali elementi činioci atmosfere i spadaju u grupu promenljivih faktora.

⁴⁹⁴ Leupen, B. (2006). *Frame and Generic Space, A study into the changeable dwelling proceeding from the permanent*. [Dissertation TU Delft]. Rotterdam, NL: 010 Publishers.

⁴⁹⁵ Hertzberger, H. (1991). *Lessons for Students in Architecture*. Rotterdam, NL: 010 Publishers. str. 146 – 147.

Preispitujući tehnološke i sociološke promene koje utiču na oblikovanje i funkcionisanje stambenog prostora, zaključak je da se događa konstantna redukcija fiksnih, kvantitativnih elemenata koji ga formiraju, te da je dinamika kojom će se ove promene u budućnosti dešavati nepredvidiva, ali da ovaj proces inklinira ka takvim transformacijama koje bi, unapređenjem tehnologije i instalacionih sistema, mogle značiti nastavak redukcije ovih elemenata u budućnosti, te da bi se daljim istraživanjima mogli predvideti tokovi ovog razvoja.

10.1 Nerešeni problemi i perspektive budućih istraživanja

Predlog budućih istraživanja proizilazi iz potrebe za detaljnijim ispitivanjem odnosa između funkcija i forme stambenog prostora, koji će, ubrzanim tempom odvijanja socijalnih promena i tehnološkog razvoja, postajati još kompleksniji nego što je ovim radom zaključeno. Koristeći i proširujući postojeću naučnu građu o mestu, domu i kući, dalja istraživanja mogu dati novu dimenziju ovim pojmovima, koji su do sada bili definisani na kolektivnom nivou, tako što će fokus staviti na više individualni osećaj u njihovim tumačenjima. Takođe, ne ograničavajući se isključivo na domen stanovanja, ovi pojmovi se dalje mogu sagledavati iz perspektive izvan stambenih prostora, u domenima urbane kulture, ekonomije i politike, gde bi se, pomoću istraženih teorijskih stavova, mogli posmatrati kao čvorovi u mrežama društvenih odnosa.

Neophodno je, takođe, preciznije definisati odnose između mnoštva životnih stilova i prostornih potreba današnjeg čoveka, kao i načine na koji se oni mogu implementirati u stambene prostore, koji ne bi bili projektovani isključivo po tipološkim principima njihove dosadašnje funkcionalne organizacije. Prethodno postavljen sistem stambenog projektovanja formirao je idealnu funkcionalnu mrežu kao obrazac poželjne strukture stambenog prostora, a dosadašnji pristup projektovanju, formiranje tipologija i modela, je postao obavezan deo kataloga ključeva za njegovo oblikovanje. Ovakva rešenja paralizovala su razvoj i stvorila rascep između stana i stila života.

Ovom disertacijom je redefinisani koncept stambenog prostora određen unutar elastičnog odnosa definisanih i merljivih karakteristika, sa jedne strane i nedefinisanih i polivalentnih stambenih karakteristika, sa druge strane i predstavlja poligon za dalja

istraživanja ovih korelacija u odnosu na konkretne uslove okruženja i potrebe stanovnika.

Unapređene i nove tehnologije projektovanja, instalacioni sistemi i materijali podrazumevaju nov način rada sa informacijama i utiču na nove ideje u stambenoj arhitekturi, a njihovi konstantno promenljivi odnosi predstavljaju potencijal za dalja istraživanja.

10.2 Mogućnost primene rezultata istraživanja

Mogućnost posredne i neposredne primene očekivanih rezultata zasniva se na ideji da istraživanje doprinese boljem razumevanju promena odnosa funkcije i forme stanovanja i na taj način pomogne u procesu projektovanja.

U teorijskoj oblasti, rezultati bi se mogli dalje implementirati u razna interdisciplinarna istraživanja, i to u domenima društvenih, tehničkih i umetničkih disciplina.

Imajući u vidu nova i avangardna tumačenja pojmova doma, stana i kuće, rezultati istraživanja mogu biti primenjeni ne samo u procesu planiranja i projektovanja stambenih prostora, već i kao smernice koje se koriste u istraživanju drugih nestambenih arhitektonskih tipologija. Istovremeno, ovo istraživanje pruža novu teoretsku osnovu za uspostavljanje mehanizama i instrumenata kojima bi se, u kombinaciji sa novim projektantskim softverima, omogućio što fleksibilniji pristup projektovanju.

11. BIBLIOGRAFIJA

Adler, A. (1992 [1927]). *Understanding Human Nature*. Oxford, UK: Oneworld.

Anić, V. (2003). *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.

Banham, R. (1965). A Home is Not a House. *Art in America*, no 2, Brant Publications.

Banham, R. (1969). *Architecture of the Well-Tempered Environment*, Chicago, IL: University Of Chicago Press.

Barthes, R. G. (2001 [1978]). *A Lover's Discourse Fragments*. New York, NY: Hill and Wang.

Bašlar, G. (2005 [1958]). *Poetika prostora*. Čačak - Beograd: Gradac.

Bauman, Z. (1998). *Globalization: The Human Consequences*. New York, NY: Columbia University Press.

- Bauman, Z. (2011). *Tekuća modernost*. Zagreb: Pelago.
- Beck, U. (2001). Das Zeitalter des „eigenen Lebens: Individualisierung als paradoxe Sozialstruktur und andere offene Fragen“. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. Bonn: Bundeszentrale. br. 29. str. 3-6.
- Bell, W. (1958). Social choice, life styles, and suburban residence. u: Dobriner, W. M. (ed.). *The suburban community*. New York, NY: G. P. Putnam's Sons. str. 209–224.
- Benedikt, M. (1991). Cyberspace: some proposals. u: Benedikt, M. (ed). *Cyberspace: First Steps*. Cambridge, MA: MIT Press. str. 119 224.
- Benevolo, B. (1986). *The Origins of Modern Town Planning*. Cambridge, MA: The MIT Press, str. 61 – 84.
- Benjamin, W. (1982). *Das Passagen-Werk*. Frankfurt am Mein: Suhrkamp.
- Benton, T. (1987). *Les Villas de Le Corbusier et Pierre Jeanneret 1920-1930*. Paris: Philippe Sers.
- Blagojević, Lj. (1998). *Odnos funkcije i forme u modernoj arhitekturi Beograda na primeru porodične kuće/vile u periodu između dva svetska rata*. [magistarska teza]. Beograd: Arhitektonski fakultet, Univerzitet u Beogradu
- Blagojević, Lj. (2003). *Modernism in Serbia, The Elusive Margins of Belgrade Architecture, 1919 -1941*, Cambridge, MS: The MIT Press.
- Blau, E. (1998). *The Architecture of Red Vienna*. Cambridge, MS: The MIT Press.
- Blau, E. (2010). *Essay: Inventing New Hierarchies*. The Pritzker Architecture Prize. izvor: <http://www.pritzkerprize.com/2010/essay> (pristupljeno:10.02.2014.)
- Block, R., van Herwijnen, F. (2004). Flexibility of building structures. Schauer, C. (ed). *Improvement of Buildings' Structural Quality by New Technologies*. Outcome of the Cooperative Activities, Final Scientific Report, str. 73 – 79.
- Blunt, A., Varley, A. (2004) Geographies of home: introduction. *Cultural Geographies* br. 11, str. 3-6.
- Blunt, A., Dowling, R. (2006). *Home. Key Ideas in Geography*. London, UK: Routledge.
- Böck, I. (2011). Immersive spaces and the air conditioning project. u: Jormakka, K., Zimmermann, G., Korrek, N. (eds). *Die Architektur der neuen Weltordnung/ Architecture in the Age of Empire*. Weimar: Bauhaus-Universität Weimar.

- Boym, S. (1994). *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bollnow, O. F. (1961). Lived-space. *Universitas* 15.4. str. 31–39.
- Bollnow, O. F. (2011 [1960]). *Human Space*. London, UK: Hyphen Press.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Massachusetts, MA: Harvard University Press.
- Bourriaud, N. (2009). *Altermodern: Tate Triennial 2009*. London, UK: Tate Britain.
- Bošković, A. (2010). *Kratak uvod u antropologiju*. Beograd: Službeni glasnik.
- Brand, S. (1994). *How buildings learn. What happens after they're built*. New York, NY: Viking.
- Bunkse, E. V. (1990). Saint Exupery's geography lesson: art and science in the creation and cultivation of landscape values. *Annals of the Association of American Geographers*. no. 80.
- Burdije, P. (1999). *Nacrt za jednu teoriju prakse*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Castells, M. (2000). *Uspion umreženog društva*. Zagreb: Golden Marketing.
- Castells, M. (1992). *European cities, the informational society, and the global economy*. Amsterdam, NL: Centrum voor grootstedelijk onderzoek.
- Chemero, A. (2003). An Outline of a Theory of Affordances. *Ecological psychology*. 15(2). str. 181–195.
- Coolen, H., Ozaki, R. (2004). Culture, Lifestyle and the Meaning of a Dwelling. Paper presented at the ISA *International Housing Research Conference*, Toronto:CA. 24-27 June 2004.
- Coolen, H. (2009). House, Home, and Dwelling. Paper presented at conference: *Changing Housing. Markets: Integration and Segmentation*. Prague: ENHR.
- Couture, J. P. (2011). Sphere Effects: A History of Peter Sloterdijk's Political Architectures, *World Political Science Review*. vol 7. iss. 1. art. 12.
- Csikszentmihaly, M., Rochberg-Halton, E. (1982). *The Meaning of Things: Domestic Symbols and the Self*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Čejni, D. (2003). *Životni stilovi*. Beograd: Clio.

- De Caeter, L. (2011). The Capsule and the Network: Preliminary Notes for a General Theory. *OASE Journal for Architecture, Re: Generic City*. no. 54. str. 122.-134.
- Deleuze, G, Guattari, F. (1988 [1980]). *A thousand Plateaus*. London, UK: Continuum.
- Deleuze, G., Guattari, F. (1996). *What Is Philosophy?* New York, NY: Columbia University Press.
- Delez, Ž. (1989). *Fuko*. Novi Sad / Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Delez, Ž. i Gatari, F. (2011). Rizom. U: J. Čekić i J. Blagojević (eds). *Moć/mediji/&*. 3-31. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Derrida, J. (1979). *Writing and Difference*. London, UK: Routledge & Keagan Paul.
- Designboom (08.06.2014.). *Elements Of Architecture Curated By Rem Koolhaas At Venice Biennale*. izvor: <http://www.designboom.com/architecture/rem-koolhaas-elements-of-architecture-venice-architecture-biennale-06-05-2014/> (pristupljeno: 13.06.2014.)
- Dirisamer, R., Kuzmich, F., Uhl, O., i Voss, Wa. (1977). Überbauung „Wohnen morgen“ in Hollabrunn, Niederösterreich. *Werk-archithese*. 64 (11/12). Niggli. Niederteufen.
- Druot, F., Lacaton, A., Vassal, J. P. (2007). *Plus*. Barcelona:GG.
- Easthope, H. (2004). A Place Called Home. *Housing, Theory and Society*, vol. 21, no. 3, str. 128-38.
- Eberle, D. (2006). Investigation of housing and its context by means of its numerical quantification and the parametrization of the needs of the housing. – Notes from a Lecture on Future Typologies, *Collective Housing: A Manual*, Madrid: EMVS. str. 63 – 68.
- Egenter, N. (2002). Otto Friedrich Bollnow's Anthropological Concept of Space. Paper presented at the 5th International Congress of the „International Association for the Semiotics of Space“. Berlin: Hochschule der KYNste. E-journal: <http://thedesignershut.com/archi%2Djournal/view.asp?id=40&flag=7> (pristupljeno: 15.12.2013.)

- Egenter, N. (1992). O. F. Bollnow and the Ontology of Home and Movement Outside. Paper prepared for the symposium on „The Ancient Home and the Modern Internationalized Home: Dwelling in Scandinavia”. Trondheim, NO: University of Trondheim.
- Erdei, I. (2008). *Antropologija potrošnje*. Beograd: Biblioteka XX vek
- Erikson, E.H. (1955). Identity and the Life Cycle. (Selected papers). *Psychological Issues*. no.1, Monograph 1, Int. Univs. Press.
- Ernst & Young, (2004). *ICT Barometer*, no. 11. izvor: <http://www.ey.com/> (pristupljeno: 28. 04. 2009.)
- Forty, A. (2011). The life of „the user”. *D&A: Daylight & Architecture Magazine By Veluxautumn* 2011 Issue 16.
- Foucault, M. (1999). Space, power, and knowledge. u: S. During (ed.) *The Cultural Studies Reader*, (str. 134–141). London: Routledge.
- Foucault, M. (2008). Of other spaces. u: M. Dehaene i L. De Cauter (eds.) *Heterotopia and the City: Public Spaces in a Postcivil Society*, (str. 13-30). Oxon, New York: Routledge.
- Frempton, K. (2004). *Moderna arhitektura: kritička istorija*. Beograd: Orion art.
- Friedman, T. L. (1999). *The Lexus and the Olive Tree*. New York, NY: Farrar, Straus & Giroux.
- Funcke, B. (2005). *Against Gravity. Bettina Funcke razgovor sa Peter Sloterdijkom*, izvor: http://www.bookforum.com/archive/feb_05/funcke.html(pristupljeno:17.05.2014.)
- Fuko, M. (1997). *Nadzirati i kažnjavati*. Beograd: Prosveta.
- Funke, D. (2006). *Die dritte Haut: Psychoanalyse des Wohnens*. Giessen: Psychosozial-Verlag.
- Gerc, K (1998). *Tumačenje kultura*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Gibbs, R. (2007). *Identifying the factors of meaning in the home*. Doktorska disertacija, Minnesota, MN: University of Minnesota.
- Gibson, J. J. (1977). The theory of affordances. u: Shaw, R., Bransford, J. (eds.). *Perceiving, Acting and Knowing*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

- Gidens, E. (1998). *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
- Glodar I. (2011). *Ein Haus für die Ewigkeit? Dauer durch Veränderung: eine Studie über die Anpassungsgeschichte und Wertschätzung von Gebäuden im urbanen Kontext*. Zürich, CH: ETH Wohnforum, ETH Case.
- Goyen, W. (1948). u eseju Terkenli, T.S. (1995), Home As A Region, *Geographical Review*, Vol. 85, No. 3, American Geographical Society, str. 327. izvor: <http://www.jstor.org/stable/215276> (pristupljeno: 17.02.2014.).
- Griffero, T. (2013). The atmospheric „skin” of the city. *Ambiances* [Online], Issues - Arguments - Positions, Online since 20 November 2013, izvor: <http://ambiances.revues.org/399> (pristupljeno: 03.06.2014.).
- Grosz, E. A. (2001). *Architecture from the outside: essays on virtual and real space*, Cambridge, MA, London, UK: The MIT Press.
- Griffero, T. (2013). The atmospheric „skin” of the city. *Ambiances* [Online], Issues - Arguments - Positions, Online since 20 November 2013, izvor: <http://ambiances.revues.org/399> (pristupljeno: 03.06.2014.).
- Gross, R., Acquisti, A. (2005). *Information Revelation and Privacy in Online Social Networks (The Facebook case)*, Pre-proceedings version. ACM Workshop on Privacy in the Electronic Society (WPES), izvor: <http://www.heinz.cmu.edu/~acquisti/papers/privacy-facebook-gross-acquisti.pdf> (pristupljeno:12.05.2014.).
- Habraken, J. (1972). *Supports: an alternative to mass housing*. London: Architectural Press.
- Hajdeger, M. (1982 [1951]). *Mišljenje i pevanje*. Beograd: Nolit.
- Hajdeger, M. (2003). *Pismo o humanizmu*. Beograd: Plato.
- Hajdeger, M. (2007 [1959]). *Na putu k jeziku*. Beograd: Fedon.
- Hall, E. T. (1963). A System for the Notation of Proxemic Behaviour. *American Anthropologist* 65(5), str. 1003–1026.
- Hall, E.T. (1966). *The Hidden Dimension*. Garden City, NY: Doubleday & Company.
- Harvi, D. (1990). Sažimanje vremena i prostora i postmoderna situacija. Beograd: *Treći program*, 3-4, (str. 351-372).

- Harvey, D. (1992). *The Condition of Postmodernity*. Cambridge, Ma; Oxford, UK: Blackwell.
- Hassan, I. (1985). The Culture of Postmodernism. *Theory, Culture, and Society*. V 2. str. 123-4
- Hayles, K. (2000). *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Hayward, D. (1978). Dimensions of home. u: Weidemann, S., Anderson, J. (eds.), *Priorities for Environmental Design Research*. (EDRA 8, str. 418-419). Washington, DC: Environmental Design Research Association.
- Heidegger, M. (1996 [1953]). *Being and Time*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Heidegger, M. (1973 [1967]). *In cammino verso il linguaggio*. Milano, IT: Mursia.
- Heidegger, M. (2005 [1989]). *Sojourns: The journey to Greece*, Albany, NY: State University of New York.
- Hennig, R. (2011). Oida Ouk Eidos, u K. Faschingeder, K. Jormakka, O. Pfeifer, G. Zimmermann (Eds), *Architecture in The Age of Empire, 11th International Bauhaus-Colloquium*. Weimar: Bauhaus-University Weimar. str. 640-651.
- Hepp A. (2004). Media cultures, connectivity and globalisation. *Eurozine*, 7. August. 2004. izvor: <http://www.eurozine.com/article/2004-07-08-hepp-en.html> (preuzeto: 11.04.2014.).
- Hertzberger, H. (1991). *Lessons for Students in Architecture*. Rotterdam, NL: 010 Publishers.
- Hertzberger, H. (1962). Flexibility and Polyvalency. *Forum*, vol.16 (2). Feb-March.
- Hertzberger, H. (1991). *Lessons for Students in Architecture*. Rotterdam, NL: 010 Publishers.
- Hintersteiner, S. (2006). *Entgrenztes Wohnen-die creative class im Medienzeitalter*. [Doktorska disertacija]. Stuttgart: Fakultät Architektur und Stadtplanung, Universität Stuttgart.
- Hoffmann-Axthelm, D. (1996). Wohnen als fixe Idee. U: Daidalos. Architektur Kunst Kultur. *Urbane Behausung*. br. 60.

- Hollander, J. (1991). It all depends. Social research; Mack, A. (ed.). *Home: A Place in the World*. vol. 58. No.1, New York, str. 25 – 43.
- Inkeles, A., Smith, D. H. (1974). *Becoming modern: Individual change in six developing countries*. Harvard, MA: Harvard University Press.
- Ivanković, V. (2012). Le Corbusierov model Unité – Simboličko značenje u obnovi Francuske nakon Drugoga svjetskog rata. *Prostor*. 1(43). 61-73.
- Jaspers, K. (1973). *Filozofija egzistencije*. Beograd: Prosveta.
- Kaji – Ogrady, S. (1998). Architectural Serialism. *Architectural Theory Review*. Vol. 3, Iss. 2. str. 17-31.
- Khazanov, A. M. (1994). *Nomads and the outside world*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- Klajn I., Šipka M. (2006). *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.
- Koolhaas, R. (1997). *S,M,L,XL*. New York, NY: Monacelli Press.
- Koolhaas, R. (2004). Content. u: Koolhaas, R. (ed). AMOMA, Brendan Mc Getrick. Köln. Taschen.
- Koolhaas, R. (05.06.2014.). „Scary” Venice Architecture Biennale show has „nothing to do with design”. *dezeen magazine*. izvor: <http://www.dezeen.com/2014/06/05/rem-koolhaas-venice-architecture-biennale-2014/> (pristupljeno: 09.06.2014.).
- Krklješ, M. (2011). *Programski, funkcionalni i prostorni činioci arhitekture predškolskih ustanova u Vojvodini*. [Doktorska disertacija]. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka.
- Krklješ, M., Kubet, V., Brkljač, D. (2014). Rethinking Housing Heritage From The 20th Century In The Context Of Contemporary Housing Models Of The "Creative Class" In Serbia. Rim: *Cohousing. Programs and projects to recover heritage buildings*. str. 86-91.
- Krstić, D. (2001). Realna interna fleksibilnost strukture stanova u stambenim zgradama za kolektivno stanovanje, u: N. Kurtović-Folić, M. Ralević (eds), *Stanovanje ka III milenijumu*. Beograd: Arhitektonika. (str. 3-20).
- Kubet, V. (2009). Novi aspekti fleksibilnosti stambenih prostora. *nauka + praksa*, 12.1. str. 97-100.

- Kubet, V., Carić, O., Hiel, K. (2010). Housing unit flexibility depending on grouping of services. Niš: *Zbornik radova Građevinsko-arhitektonskog fakulteta*. (25). str. 143-150.
- Kubet, V., Carić, O., Ristić, D, (2010). Izložbe Verkbunda – čitanja rukopisa modernizma danas, *Arhitektura i Urbanizam*. br.28, Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije. str.21-28.
- Kubet, V., Krklješ, M., Carić, O. (2010). Possibility of Building Flexibly Structured Housing Units in Novi Sad, Serbia. *From Conventional to Innovative*. Miškolc: University Of Miskolc. [7th International Conference of Phd Students] Proceedings of the 7th International Conference of Phd Students – Engineering Sciences. str.123 – 128.
- Kurtović-Folić, N., Roter-Blagojević, M. (1995). O mogućnostima unapređenja postojećih stambnih zgrada. u: B. Milenković, M. Ralević, M., N. Kurtović-Folić (eds), *Stanovanje iz sadašnjosti ka budućnosti*. edicija Arhitektonika. sveska 9. Beograd: Arhitektonski fakultet. (369-392).
- Kurtović-Folić, N., Roter-Blagojević, M. (1995). *Razvoj višespratnih zgrada za višeporodično stanovanje sa osnovnom tipologijom arhitektonskog sklopa*. Edicija arhitektonika. kolo A, sveske, br. 9. Beograd: Arhitektonski fakultet.
- Laermans, R. (2010). Communicative sovereignty. u: Seijdel, J. (ed). *Open 2010: Beyond Privacy*. No. 19. Rotterdam, NL: NAI Publishers, SKOR. str. 6-16.
- Laermans, R. (2011). The Attention Regime: On Mass Media and the Information Society. u: Schinkel, W., Noordegraaf-Eelens, L. (eds). *Medias Res. Peter Sloterdijk's Spherological Poetics of Being*. Amsterdam, NL: Amsterdam University Press.
- Lambert, A. (2005). I Connect Therefore I Am: Connectivity and Networking in *Bodies, Technologies, Communities, and Selves, Reconstruction*, vol. 5. no. 1. izvor: <http://reconstruction.eserver.org/051/lambert.shtml> (pristupljeno: 19.03.2014.).
- Latour, B. (1997). *On actor-network theory: A few clarifications*. izvor: <http://www.nettime.org/Lists-Archives/nettime-l-9801/msg00019.html>. (pristupljeno: 10.04.2014.)

- Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford UP.
- Latour, B. (2009). Spheres And Networks: Two Ways To Reinterpret Globalization. *Harvard Design Magazine*. br. 30. Spring/Summer 2009. str. 138-144.
- Latour, B., Yaneva, A. (2013). Give Me a Gun and I Will Make All Buildings Move: An ANT's View of Architecture. u: Harrison, A. L. (ed). *Architectural Theories of the Environment: Posthuman Territory*. New York, NY: Routledge. str. 107-114.
- Latur, B. (2010 [1991]). *Nikada nismo bili moderni*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Layton, E. T. (1974). Technology as Knowledge. *Technology and Culture*, no. 15(1). str. 31-41.
- Lazović, Z., Đokić, V. (2012). Projektantski, metodološki, kulturološki, estetski i umetnički modeli – odgovori na klimatske promene u konceptima arhitekture, urbanizma, prostornog planiranja, urbanog dizajna i estetike. u: Đokić, V., Lazović, Z. (eds). *Uticao klimatskih promena na planiranje i projektovanje: razvijanje optimalnih modela*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet. (str. 8-15).
- Le Corbusier, Jeanneret, P. (1964). *Oeuvre Complete de 1910-1929*. Zürich, CH: Les Editions d'Architecture.
- Le Korbizije (1999 [1923]). *Ka pravoj arhitekturi*, Beograd: Građevinska knjiga.
- Leach, N. (1998). The dark side of the domus. *The Journal of Architecture*, 3, 1, str. 31-42.
- Leach, N. (2005). *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory*. Oxon, UK: Routledge.
- Lefas, P. (2009). *Dwelling and Architecture: From Heidegger to Koolhaas*, Berlin: Jovis Verlag.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Oxford/Cambridge, UK: Blackwell Publishers.
- Leman Stefanović, I. (2004). Speaking of Place: In Dialogue with Malpas. http://www.arch.ksu.edu/seamon/stefanovic_malpas.htm, (pristupljeno: 22. 03. 2014.).

- Leupen, B. (2001). Het nieuwe ontwerpen en de dualiteiten van het bewonen. u: van Well, M. (ed). *Beter bouwen en bewonen*. Den Haag, NL: Stichting Toekomstbeeld der Techniek. str. 268-277.
- Leupen, B. (2005). Two Domains of Dwelling. u: Cornelissen, H. (ed). *Dwelling as a figure of thought*. Amsterdam, NL: Sun Publishers. str. 169-175.
- Leupen, B. (2006). *Frame and Generic Space, A study into the changeable dwelling proceeding from the permanent*. [Dissertation TU Delft]. Rotterdam, NL: 010 Publishers.
- Levinas, E. (2006 [1961]). *Totalitet i beskonačnost*. Beograd: Jasen.
- Loch, S. (2009). Die neue Karriere flexibler Wohnmodelle. u: Krisch, R. (ed). *Wohnwelten: 10 Jahre Institut Wohnen und Entwerfen IWE*. Stuttgart: Institute für Wohnen und Entwerfen. str. 62-67.
- Loch, S. (2011). Das adaptive Habitat: Typologie und Bedeutungswandel flexibler Wohnmodelle. Stuttgart: Institut Wohnen und Entwerfen der Universität Stuttgart.
- Loos, A. (1982). *Spoken into the Void: Collected Essays 1897–1900*. Cambridge, MA: The MIT Press. str. 23–24.
- Lyotard, J. F. (1991). *The Inhuman*. Cambridge: Polity Press, str. 191-204.
- Maass, J. (2000). *The Victorian Home in America: With Over 250 Illustrations*. New York, NY: Dover Publications.
- Maresch, R. (2003). Empire Everywhere: On the Political Renaissance of Space, u: Biesenbach, K., Franke, A., Segal, A., Weizman, E. (eds.): *Territories: Islands, Camps and Other States of Utopia*. König, Cologne. str. 15. izvor: www.rudolf-maresch.de/texte/60.pdf. (pristupljeno: 19.05. 2014.).
- Marušić, D. (2000). *Sveska 6*, Beograd: Arhitektonski fakultet, Univerziteta u Beogradu.
- Mary D. (1993). The idea of a home, u: B. Miller Lane (ed.) *Housing and Dwelling – Perspectives on Modern Domestic Architecture*. New York, NY: Routledge.
- Maslow, A. (1970). *Motivation and personality*. New York, NY: Harper & Row.
- Massey, D. B. (1994). *Space, Place and Gender*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.

- Masuda, Y. (1982). *Information Society as Post-Industrial Society*. Bethesda, MD: World Future Society.
- Mc Luhan, M. (1962). *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*, Toronto, ON: University of Toronto Press, str. 30.
- Mc Luhan, M. (1964). *Understanding media: The extensions of man*. New York, NY: Mentor.
- Merleau-Ponty, M. (1962 [1945]). *The Phenomenology of Perception*. London, UK: Routledge & Kegan Paul.
- Merton, R. K. (1957). Patterns of Influence: Local and Cosmopolitan Influentials, Chapter XII in *Social Theory and Social Structure*. New York, NY: Free Press.
- Meuwissen, J. M. (1984). De geest van het wonen. *Plan - maandblad voor ontwerp en omgeving*. br. 4. str. 5-7. citirano u radu: van Dooren, J. (2005). At House. u: H. Cornelissen (ed.). *Dwelling as a figure of thought*. Amsterdam, NL: SUN. str. 19-28.
- Mies van der Rohe, L. (1964). *Mies in Berlin. Ein biographisches Gespräch, Aufgezeichnet im Oktober 1964 von Horst Eifler und Ulrich Conrads*, Berlin: BAUWELT / Ullstein gmbH.
- Michelson, W., Reed, P. (1974). Life style in environmental research. u: Beattie, C., Crysedale, S. (eds). *Sociology Canada: Readings*. Toronto, ON: Butterworths. (str. 406-419).
- Mitchell, W. J. (1999). *E-topia: „Urban life, Jim - but not as we know it“*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Moore J. (2000). Placing home in context. *Journal of Environmental Psychology*. Br. 20, str. 207-217.
- Morley, D. (2000). *Home Territories. Media, Mobility and Identity*. London, UK, New York, NY: Routledge.
- Morse, E. (2009). Something in the Air. *Frieze*. No.127. Nov-Dec 2009. [interview with Peter Sloterdijk]. izvor: http://www.frieze.com/issue/article/something_in_the_air/ (pristupljeno: 18.04. 2014.).
- Neeraj, J. (2001). *Globalisation or Recolonisation*. Pune: Elgar.

- Nogberg-Schulz, K. (1975 [1971]). *Egzistencija, prostor i arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Norberg-Schulz, C. (1985). *Genius Loci: Towards a phenomenology of architecture*. New York, NY: Electa/Rizzoli.
- Norberg-Schulz, C. (1990). *Stanovanje: stanište, urbani prostor, kuća*. Beograd: Građevinska knjiga
- Paić, Ž. (2008). Nove strune tehno-kulture: arhitektura uronjenih slika, TkH - *Pravo na teoriju*. br. 16, Beograd: TkH-centar za teoriju i praksu izvođačkih umetnosti-Magacin, str. 40 – 46.
- Penezić, V., Rogina, K. (2008). *Who's Afraid of Big Bad Wolf in Digital Age?*, Venice: Architecture as Medium.
- Penson, D. (2001). *Arhitektura i Moderna*. Beograd: Clio.
- Perović, M. (1997). *Istorija moderne arhitekture: Antologija tekstova. Koreni modernizma*. Knjiga 1. Beograd: Idea, Arhitektonski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Porteous, J. D. (1976). Home: the territorial core. *Geographical Review* no. 66. str. 383-390.
- Rapoport, A. (1977). *Human aspects of urban form*. Oxford, UK: Pergamon Press.
- Rapoport, A. (1981). Identity and environment: A cross-cultural perspective, u: Duncan, J. S. (ed.). *Housing and Identity: Cross-cultural perspectives*, London, UK: Croom Helm. str. 6-35.
- Rapoport, A. (1988). Levels of meaning in the built environment, u: Poyatos, F. (ed.). *Cross-cultural perspectives in nonverbal communication*. Toronto, ON: C. J. Hogrefe. str.317-336.
- Rapoport, A. (1990). *The meaning of the built environment*. Tucson, AZ: University of Arizona Press.
- Rapoport, A. (1995). A critical look at the concept „home” Citirano u radu: D. Benjamin (ed.), *The home: Words, interpretations, meanings, and environments*, Brookfield, VT: Ashgate Publishing. str 25-52.
- Reynolds, B. (2010). Restoring our Sense-of-Place. [selected text]. izvor: <http://www.palacepalace.com/> (pristupljeno:13.05.2014.).

- Richardson, W. J. (1963). *Heidegger. Through Phenomenology to Thought*. The Hague, NL: Nijhoff.
- Riley, T. (1999). *The Un-Private House*. New York, NY: The Museum of Modern Art.
- Ritter, S. (22.04.2012.). *Where are we when we read Sloterdijk?* [blog post]. izvor: <http://archaesthetic.wordpress.com/> (pristupljeno:10.05.2014.)
- Roter-Blagojević, M. (1996). Jednoporodične stambene zgrade 19. i početkom 20. veka u Beogradu. u: M. Ralević, N. Kurtović-Folić (eds), Unapređenje i razvoj stanovanja. edicija Arhitektonika. monografija 10. Beograd: Arhitektonski fakultet. (93-135).
- Roter-Blagojević, M. (2006). *Stambena arhitektura Beograda u 19. i početkom 20. veka*. Beograd: Arhitektonski fakultet i Orion-art.
- Rybczynski, W. (1987). *Home: A short history of an idea*. New York, NY: Penguin books,
- Rykwert, J. (1991). House and Home. *Home: A Place in the World*, br 58 (1), New York, NY: New York University Press. str. 51–64.
- Said, E. (1995). *Orientalism: Western conceptions of the Orient*, London, UK: Penguin.
- Sanders, R. (2009). The Public Space of Urban Communities, u: O. Miles i J. L. Meikle (eds.). *Public Space and the Ideology of Place in American Culture*. (str. 263-290). Amsterdam/New York: Rodopi B. V.
- Sartre, J. P. (1966 [1944]). *Being and Nothingness*. New York, NY: Washington Square Press.
- Schmitz, H. (1977). *System der Philosophie*. III. 4, *Das Göttliche und der Raum*. Bonn: Bouvier.
- Schneider, T., Till, J. (2007). *Flexible Housing*. London, UK: Architectural Press.
- Scholte, J. A. (2000). *Globalization*. Hampshire, UK: Basingstoke.
- Sennett, R. (1977). *The fall of public man*. New York, NY: A. Knopf.
- Skok, P. (1971). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

- Sloterdijk, P. (1995). *Im selben Boot. Versuch über die Hyperpolitik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Sloterdijk, P. (2004). *Sphären III. Schäume*. Frankfurt am Mein: Suhrkamp Verlag.
- Sloterdijk, P. (2007). *Der ästhetische Imperativ: Schriften zur Kunst*. Hamburg: Philo and Philo Fine Arts.
- Sloterdijk, P. (2007). Cell Block, Egospheres, Self-Container. *Log 10*. Summer/Fall 2007. str. 89-108.
- Sloterdijk, P. (2009). Cell-building, Egospheres, Self-containers. u Rieniets, T., Sigler, J., Christiaanse, K. (eds). *Open City: Designing Coexistence*. Amsterdam, NL: SUN Publisher.
- Sloterdijk, P. (2009). Spheres Theory: Talking to Myself About the Poetics of Space. *Harvard Design Magazine*. No 30. (Spring/Summer).
- Sloterdijk, P. (2010). *Sfere I: Mehurovi*. Beograd: Fedon.
- Sloterdijk, P. (2013 [2009]). *Philosophical temperaments: from Plato to Foucault*. New York, NY: Columbia University Press.
- Smisek, P., de Bruijn, E., Zu, X. (2013). *Appropriation within dwellings: designing for growth and adaptation*. Amsterdam, NL: Graduation studio Architecture & Dwelling.
- Smithsons, A. and P. (2004) *From the House of the Future to a house of today*. Rotterdam, NL: 010 Publishers.
- Spasić, I. (2007). Bruno Latur, akteri-mreže i kritika kritičke sociologije. *Filozofija i društvo* 18 (2): 43–72.
- Spechtenhauser, K. (2009). *Zwischen Vision und Illusion: Küchenkonzepte gestern und morgen*. Zürich, CH: ETH Wohnforum.
- Steele, B. (2014). One-To-One Dom-Ino. izvor: <http://www.aaschool.ac.uk/> (pristupljeno: 14.06.2014).
- Strassoldo, R.(1990). The Social Construction and Sociological Analysis of Space. u: B. Hamm i B. Jalowiecki (eds.), *The Social Nature of Space*, (str. 19-49). Warszawa: Polish Academy of Sciences, Committee for Space Economy and Regional Planning.

- Teige, K. (2002). *The Minimum Dwelling*. Cambridge, MA and London, UK: The MIT Press, str. 218-219.
- Temel, R. (2001). *Delugan_Meissl: Concepts, Projects, Buildings*. Basel, Boston, Berlin: Birkhauser Verlag AG.
- Terkenli, T. S. (1995). Home As A Region, *Geographical Review*, vol. 85, no. 3, American Geographical Society, str. 325-326. izvor: <http://www.jstor.org/stable/215276> (pristupljeno: 09.02.2014.)
- Testado, J. (n.d.). *Barkow Leibinger's „Kinetic Wall” prototype exhibited at the Venice Biennale 2014*. izvor: <http://archinect.com/news/article/101646899/barkow-leibinger-s-kinetic-wall-prototype-exhibited-at-the-venice-biennale-2014> (pristupljeno: 13.06.2014.)
- Thrift, N. (2006). Space. Theory, *Culture & Society* 23(2–3). str.139–155.
- Till, J., Schneider, T. (2007). *Flexible Housing*, Architectural Press, Oxford.
- Till, J. (2009). *Architecture depends*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Tuhus-Dubrow, R. (2008). *The incredible, flexible, movable house*. The New York Times Company. izvor: http://web.mit.edu/cre/news/081026_globe_larson_flexible-houses.pdf (pristupljeno: 16.11.2013.).
- Tomić-Koludrović, I., Leburić, A. (2002). *Sociologija životnog stila*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk. str. 134 -146.
- Tschumi, B. (1994). *Architecture and Disjunction*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Tuan, Y. F. (2001). *Space and place – the Perspective of Experience*. Minnesota, MN: University of Minnesota Press.
- Turza, K. (1998). *Luis Mamford – jedna kritika modernosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Van Dooren, J. (2005). At House u: H. Cornelissen (ed). *Dwelling as a figure of thought*. Amsterdam, NL: SUN. str. 19-28.
- Van Zeijl, G. (2005). The Architecture of Dwelling: A History of a (ir)rational Bulwark. u: Cornelissen, H. (ed). *Dwelling as a figure of thought*. Amsterdam, NL: Sun Publishers. str.103-127.

- Van Zwol, J. (2005). Combination of Living and Working. u: Leupen, B., Heijne, R., van Zwol, J. (eds). *Time-based Architecture* Rotterdam, NL: 010 Publishers, str. 30 – 41.
- Van Zwol, J. (2008). Mixed living and working programmes - from generic to specific. *TBA International*. vol. 3. UIP Press.
- Varela, F.J., Thompson, E., and Rosch, E. (1991). *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Veal, A. J. (2001). Leisure, Culture and Lifestyle. *Society and Leisure* 24(2), str 359-76.
- Verbeek, P. P. (2005). *What Things Do: Philosophical Reflections on Technology, Agency, and Design*. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Verburgt, L. (2010). *Outside/Inside: being has four walls/pre-fab*. izvor: <http://lukasverburgt.com/2010/04/16/outsideinside-being-has-four-walls-pre-fab/> (pristupljeno: 10.05.2014.).
- Vlajić Popović, J. (2013). *Rečite reči*. Beograd: Zavoda za udžbenike-
- Vujančić, M. (2007). *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.
- Vodopivec, A. (2003). Suvremeno Stanovanje. *Oris* br. 24. str. 4 – 13.
- Vidanović, I. (2006). *Rečnik socijalnog rada*. Beograd: Socijalna misao vol. 13, br. 2.
- Vitta, M. (2008). *Dell'abitare. Corpi spazi oggetti immagini*. Torino, IT: Einaudi
- Vollenweider, A. (2006). We Should Be Happy That Kitchens Are Still Getting Built At All. u: K. Spechtenhauser (ed). *The Kitchen: Life World, Usage, Perspectives*. Basel, CH: Birkhäuser, str.13.
- Von Dürckheim, K. G. (2005 [1932]). Untersuchungen zum gelebten Raum. Erlebniswirklichkeit und ihr Verständnis. Systematische Untersuchungen II. u: Hasse, J. (ed). *Natur – Raum – Gesellschaft*. br. 4. Frankfurt am Mein: Institut für Didaktik der Geographie. str. 11-108.
- Vujošević, M., Petovar, K. (2006). Javni interes i strategije aktera u urbanističkom i prostornom planiranju. *Sociologija*, vol. XLVIII 4, Beograd.
- Wirth, L. (1938). Urbanism as a Way of Life. *The American Journal of Sociology*, vol. 44, no. 1, str. 1-24.

- Wise, J. M. (1997). *Exploring technology and social space*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Wise, J. M. (2000). *Home: Territory and identity*. *Cultural studies* 14 (2), str. 295-310.
- Zaharijević, A. i Šarčević, P. (2005). Odrednice: Pojmovnik postkolonijalne teorije. *Teme: časopis za društvene nauke*. br.4, 491-547.
- Zimel, G. (2008). Metropolis i duhovni život. u: Marinković, D. (ed.). *Georg Zimel 1858-2008*. (str. 280-290). Novi Sad: VSA i Mediterran Publis.
- Zumthor, P. (1999). *Thinking Architecture (Architektur denken)*. Basel, Boston, Berlin, Zagreb: Birkhäuser, (Zumthor, Peter: *Misliti arhitekturu*, AGM, 2003.).
- Zukin, S. (1982). *Loft Living: Culture and Capital in Urban Change*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press.
- Zukin, S. (1995). *The Cultures of Cities*. Malden, Oxford: Blackwell Publishing.

12. POPIS I IZVORI ILUSTRACIJA, SHEMA I GRAFIKONA

POPIS IZVORA ILUSTRACIJA:

- Slika 1. Marina Abramović, *The House With the Ocean View*, performans u trajanju od 12 dana, izveden 2002. godine u Sean Kelly Gallery; izvor: <https://www.kickstarter.com/projects/maiHUDSON/marina-abramovic-institute-the-founders> (pristupljeno: 11. 07. 2014.);

- Slika 2. *Zollverein School of Management and Design*, projektovali Sanaa; izvor: <http://www.pinterest.com/pin/538883911634977605/> (pristupljeno: 14.05.2014.);
- Slika 3. Pogled iz Gugalun kuće, Versam, Kanton Graubünden (*Graubünden*), CH. 1990-1994., Peter Zumtor; izvor: Zumthor, P. (1998). *Peter Zumthor Works: buildings and projects 1979-1997*. Base, Boston, Berlin: Birkhäuser - Publishers for Architecture, str. 116;
- Slika 4. *Barbican's Rain Room: it's raining, but you won't get wet*. Instalacija prikazana u Barbiken galeriji, London, od 04. oktobra 2012. do 03. marta 2013.; izvor: <http://blogs.ethz.ch/studiomaas/category/links-references/page/2/> (pristupljeno: 02.05.2014.);
- Slika 5. *House G-S, Gent, Belgija 2011. Graux & Baeyens architecten*. Primer hipertrofirane ulazne partije kuće; izvor: <http://www.graux-baeyens.be/index.php/woning-g-s> (pristupljeno: 11.02.2015.);
- Slika 6. Martin Hajdeger (*Messkirch*, 26.10.1889. - *Messkirch*, 26.05.1976.). – Portret filozofa; izvor: <http://judithwolfe.wp.st-andrews.ac.uk/files/2014/04/Heidegger-desk.png> (pristupljeno: 22.04.2014.);
- Slika 7. Fragment fasade porodične kuće Zumtor iz 2003/04. godine, u Graubindenu, Hur, CH, arhitekta Peter Zumtor; izvor: <https://kaffeehaus.wordpress.com/2012/02/17/4/> (pristupljeno: 11.08.2014.);
- Slika 8. Fragment crteža fetusa u majčinoj utrobi. Fetus, Leonardo da Vinči (*Leonardo di ser Pietro da Vinci*), 1510-1513;
- Slika 9. „Iako je teško kvantifikovati, ljudi osete da su u intimnom prostoru svog doma, vezuju se za nematerijalni prostor kuće” - navodi Šar (*Adam Sharr*); izvor: Forty, A. (2011). The life of the user. *D&A: Daylight & Architecture Magazine By Veluxautumn* 2011 Issue 16. str. 24.;
- Slika 10. Sonefeld kuća (*Sonneveld huis*) u Roterdamu, NL. Projektovana 1930. godine od strane Brinkmana i der Fluhta (*Brinkman, Van der Vlugt*); The Sonneveld house museum (izvor: http://en.nai.nl/museum/sonneveld_house_museum/item_links/_pid/kolom21/_r_p_kolom21_elementId/1_30666(pristupljeno 12.12.2014.);
- Slika 11. Da li svih 337 identičnih kuhinja dizajniranih po Šarlot Perjon (*Charlotte Perriand*) mogu imati simboličan karakter za svoje korisnike u Marseljskom

bloku (*Unité d'Habitation*) iz 1952. godine, po projektu Le Korbizijea. Ekspozat kuhinje prikazan na izložbi u MOMA 2013.; izvor: <http://www.moma.org/visit/calendar/exhibitions/1397> (pristupljeno: 13.04.2014.);

- Slika 12. Kadar iz filma *A single Man*, u režiji Tom Forda (*Tom Ford*) 2009. godina.; izvor: <http://www.missatlaplaya.com/2011/12/decor-inspiration-from-a-single-man/> (pristupljeno: 10.01.2014.);
- Slika 13. *Lake Shore Drive* Apartman. Čikago, Illinois - Mis van der Roe (*Mies van der Rohe*), 1951. godina.; izvor: <http://skylinearchitecture.wordpress.com/2013/03/> (pristupljeno: 10.02.2014.);
- Slika 14. Hajdegerova koliba na padinama planine Švarcvald (nem. *Schwarzwald*), Nemačka; izvor: <http://www.panoramio.com/photo/19788016> (pristupljeno: 22.05.2014.);
- Slika 15. *Case Study House #21*, 1958. godine, Julius Shulman: *L.A. Son*; izvor: <http://www.americansuburbx.com/2010/03/julius-shulman.html> (pristupljeno: 10.11.2013.);
- Slika 16. Salon čuvene francuske dizajnerke u kojem je provela poslednje godine života. Koko Šanel (*Coco Chanel*), 31 Rue Cambon u Parizu; izvor: <http://blog.purentonline.com/index.php/2013/11/21/tour-coco-channels-private-apartment-in-paris/> (pristupljeno: 22.06.2014.);
- Slika 17. *The Edith Farnsworth House*, 14520 River Road, Plano IL. projektovao: Mis van der Roe; izvor: <http://www.ncmodernist.org/vanderrohe.htm> (pristupljeno: 11.06.2014.);
- Slika 18. Bjork (*Björk*) navodi: „Dom je tamo gde je moj laptop.; izvor: http://www.hotflick.net/flicks/2002_Bjork_at_the_Royal_Opera_House/002BRH_Bjork_001.jpg (pristupljeno: 22. 05. 2014.)
- Slika 19. *The Kramlich Residence and Media Collection*, Hercog i de Meuron (*Herzog & de Meuron*), Napa Valley, Kalifornija, USA.; izvor: *ARCH+ 144/145*, Kommende Transparenz, 01.12.1998: str. 38-39.;
- Slika 20.,21. Sl. 20 Shematski prikaz Narkomfina sa njenim funkcijama. Sl. 21. Stambena jedinica (*F Unit*) planirana za 1 ili 2 osobe, Narkomfin, Moskva. izvor: <http://depetyeri.com/prol/comment/reply/3> (pristupljeno: 11.02.2015.);

- Slika 22. *Slip House*, Istočni London, *Carl Turner Architects*, 2012.godina; izvor: <http://www.dezeen.com/2012/09/27/slip-house-by-carl-turner-architects/> (pristupljeno: 11.12.2014.);
- Slika 23., 24. a) Kuhinja sredinom 1950-ih; b) Kuhinja iz 2005. godine; izvor: Vollenweider, A. (2006). *We Should Be Happy That Kitchens Are Still Getting Built At All*. u: K. Spechtenhauser (ed). *The Kitchen: Life World, Usage, Perspectives*. Basel, CH: Birkhäuser, str.13.;
- Slika 25. Kadar iz filma *The Imaginarium of Dr Parnassus*, iz 2007. godine, u režiji: Teri Gilijama (*Terry Gilliam*); izvor: <http://parallax-view.org/2010/01/07/the-devil-in-the-details-the-imaginarium-of-dr-parnassus/> (pristupljeno: 10.06. 2014.);
- Slika 26. Stan budućnosti po konceptu Alison i Pitera Smitsona (Alison & Peter Smithson) iz 1956. godine.; izvor: <http://cbmbarchireve.blogspot.com/2012/11/house-of-future.html> (pristupljeno: 13. 02. 2014.);
- Slika 27. Mehur životne sredine, transparentni plastični balon kimatizacijom napunjen. Utopijski projekat iz 1965. godine. Ideja: Banam (*Reyner Banham*), ilustracija: Dalegre (*François Dallegret*); izvor: Banham, R. (1965). *A Home is not s House*. *Art in America*. vol. 2. str. 77.;
- Slika 28. Fotografija pokreta Etjen-Žil Mareja (*Etienne-Jules Marey*), istraživača fiziologije i promene oblika u hronološkom sledu, upravo suprotno od onoga što Latur navodi za problem statičnosti objekta; izvor: <http://webmuseum.mit.edu/images/DIAmed/HEE-NC-54001.L.jpg> (pristupljeno: 12.04.2014.);
- Slika 29. *The Virtual House*, New York, NY, projekat od Hercog i de Merona (*Herzog & de Meuron*) iz 1996-1997.; izvor: <http://www.herzogdemeuron.com/index/projects/complete-works/151-175/152-the-virtual-house.html> (pristupljeno: 07.12.2013.);
- Slika 30. Instalacija na Venecijanskom bijenalu inspirisana Laturvim teorijama kiberprostora, 2009, pod nazivom *Galaxies Forming along Filaments, like Droplets along the Strands of a Spider's Web*. Rad umetnika Sarahena (*Tomás Saraceno*); izvor: <http://www.klatmagazine.com/art/tomas-saraceno/7407> (pristupljeno: 16.06.2014.);

- Slika 31. Delezova rizomska mreža.; izvor: <http://cargocollective.com/stefanritter/Log-21-Submission> (pristupljeno: 22.04.2014.);
- Slika 32. Sloterdajkova pena.; izvor: <http://cargocollective.com/stefanritter/Log-21-Submission> (pristupljeno: 22.04.2014.);
- Slika 33. „Arhitektonsko-filozofski dialog”, javna debata između R. Kolhasa i P. Sloterdajka, održana 29. novembra 2011. u holandskoj ambasadi, Berlin.; izvor: <http://www.ancb.de/sixcms/detail.php?id=4584813#.U7EQ7pSSyKQ> (pristupljeno: 17. 04. 2014.);
- Slika 34. Fragment objekta *Nagakin Capsule Tower*, Tokijo, projekat iz 1970. godine. Arhitekta Kišo Kurokava (*Kisho Kurokawa*). izvor: <http://www.wallpaper.com/architecture/kisho-kurokawa-a-tribute/1840> (pristupljeno: 16.05.2014.).
- Slika 35. Prostorni crtež kapsule *Nagakin Capsule Tower*, Tokijo, projekat iz 1970. godine. Arhitekta Kišo Kurokava (*Kisho Kurokawa*). izvor: Kurokawa, K. (1976). *Architectural Review*. vol.159. no.949. (May 1976). str.153.
- Slika 36. Postavljanje kapsula *Nagakin Capsule Tower* oko instalacionog jezgra.; izvor: <http://www.domusweb.it/en/search.html?type=tag&key=Nakagin+Capsule+Tower> (pristupljeno: 16.05.2014.);
- Slika 37. Perspektivni crtež kuhinje.; izvor: <http://www.oldhouseonline.com/kitchen-island-ideas-old-houses/> (pristupljeno 14.07.2014.);
- Slika 38. Fotografija ugradnih elemenata u kuhinji. izvor: <http://www.stylepark.com/en/news/a-lot-of-life-in-one-person/324630> (pristupljeno 15.07.2014.);
- Slika 39. Između vizije i iluzije. Marsel Brojer (*Marcel Breuer*), Wohnung Piscator, 1927. godina.; izvor: Spechtenhauser, K. (2009). *Zwischen Vision und Illusion: Küchenkonzepte gestern und morgen*. Zürich, CH: ETH Wohnforum. str.7.;
- Slika 40. Forma višeporodične zgrade.; izvor: <http://www.studyblue.com/notes/n/mies-in-germany-feb-22/deck/2337986> (pristupljeno: 16.04.2014.);
- Slika 41. Različiti *elastični* fleksibilni koncepti stambenih jedinica.; izvor: <http://www.studyblue.com/notes/n/mies-in-germany-feb-22/deck/2337986> (pristupljeno: 16.04.2014.);

- Slika 42. Perspektivni prikaz originalnog Le Korbizijeovog *Dom-ino* sistema iz 1914.-15. godine.; izvor: Le Corbusier, Jeanneret, P. (1964). *Oeuvre Complete de 1910-1929*. Zürich, CH: Les Editions d'Architecture.;
- Slika 43. Fleksibilan, polifunkcionalan i individualan prostor. Laboratorija ili stanovanje? Kuhinja ili životni stil?; izvor: Spechtenhauser, K. (2009). *Zwischen Vision und Illusion: Küchenkonzepte gestern und morgen*. Zürich, CH: ETH Wohnforum. str.46.;
- Slika 44.,45. *The Balance Housing Development* u Usteru, Cirihi, Haerle Hubacher (*Haerle Hubacher Architekten*) iz 2003. godine.; izvor: <http://www.wohnmodelle.at/index.php?id=85,76,0,0,1,0> (pristupljeno: 14.07.2014.);
- Slika 46. *The Balance Housing Development* u Usteru, Cirihi, Haerle Hubacher (*Haerle Hubacher Architekten*) iz 2003. godine.; izvor: Loch, S. i Hubacher, H. (2008). *Balance_Wohnparks [housing parks]*. TBA. vol 4. (str. 40-45), str. 45.;
- Slika 47. Primeri otvorenosti i polivalentnosti prostora stambene jedinice. Primer stana od Dankera i van der Torea (*Duinker, van der Torre*) Wagenaarstraat, Amsterdam 1986-1988.; izvor: Smisek, P., de Bruijn, E., Zu, X. (2013). *Appropriation within dwellings: designing for growth and adaptation*. Amsterdam, NL: Graduation studio Architecture & Dwelling.str. 36.;
- Slika 48.,49. Prve strategije kao odgovor na potrebe fleksibilnog prostora korisnika korišćenjem fleksibilnih elemenata. Ritveld (*Gerrit Thomas Rietveld*) *Schröderhuis* iz 1924. godine, Utreht, Holandija.; izvor: Smisek, S. (2013). *Appropriation within dwellings: designing for growth and adaptation*. Amsterdam: Graduation studio Architecture & Dwelling. str. 8.;
- Slika 50. Transformacije prostora u kontekstu prilagođavanja novim programima u stambenoj jedinici. Primer iz Holanije, Molenvilt projekat (*Molenvliet project, Stellingmolen 228*); izvor: Smisek, S. (2013). *Appropriation within dwellings: designing for growth and adaptation*. Amsterdam: Graduation studio Architecture & Dwelling. str. 28.;
- Slika 51. Stanovanje i rad organizovano kroz sve etaže objekta. *Delugan Meissl Associated Architects*, Beč, Wimbergerstrasse, 2002. godina. izvor: Temel, R. (2001). *Delugan_Meissl: Concepts, Projects, Buildings*. Basel, Boston, Berlin: Birkhauser Verlag AG. str. 12.;

- Slika 52. Promenljivo i nepromenljivo objedinjeno sistemom okvira i generičkog prostora po metodologiji Bernarda Lojpena (*Bernard Leupen*); izvor: Leupen, B. (2006). *Frame and Generic Space, A study into the changeable dwelling proceeding from the permanent*. [Dissertation TU Delft]. Rotterdam, NL: 010 Publishers. str. 26.;
- Slika 53. Izmenljivost generičkog prostora u strukturalnom aspektu; izvor: autorova grafička arhiva;
- Slika 54. Druo, Lakaton i Vazal, (*Druot, Lacaton, Vassal*), PLUS studija, predloženi koncept dodavanja predfasade prikazan kroz preseke u slučaju mogućeg proširivanja stana.; izvor: Druot, F., Lacaton, A., Vassal, J. P. (2007). *Plus*. Barcelona:GG. str.133.;
- Slika 55. Pre i posle intervencije na fasadama objekata namenjenih rekonstrukciji, po projektu Druo, Lakaton i Vazal (*Druot, Lacaton, Vassal*). PLUS studio.; izvor: Druot, F., Lacaton, A., Vassal, J. P. (2007). *Plus*. Barcelona:GG. str.40-41.;
- Slika 56. Projekat *Diagon kuće* (eng. *Diagoon House*) iz Delfta, Holandija, od Hermana Herbergera, iz 1967-1970. godine.; izvor: <http://investigacion.casamasomenos.net/articulos/68-diagoon-houses> (pristupljeno: 16. 07. 2014.);
- Slika 57. Različita strukturalna, funkcionalna i sadržajna rešenja stana od 98 m² po projektu Melanije i Darka Marušića iz 1989. godine. Novi Sad.; izvor: Kubet, V., Krklješ, M., Carić, O. (2010). Possibility of Building Flexibly Structured Housing Units in Novi Sad, Serbia. *From Conventional to Innovative*. Miškolc: University Of Miskolc, 7th International Conference of Phd Students, Proceedings of the 7th International Conference of Phd Students – Engineering Sciences, (str.123 – 128). str. 126-127.;
- Slika 58.,59, *Datascape* koji prikazuje različite tipove stambenih jedinica i njihove međudnose sa radnim prostorima. izvor: <http://monicaeffendy85.wix.com/> (pristupljeno: 01.06.2014.);
- Slika 60. SANAA - *Moriyama House*, 2005. godine, forma.; izvor: <http://www.pinterest.com/pin/476044623085086629/> (pristupljeno: 12.05.2014.);
- Slika 61. Slojevi objekta i njihov predviđeni vek trajanja prema Brandu (*Stewart Brand*); izvor: Brand. S. (1994). *How buildings learn*. New York, NY: Viking.;

- Slika 62. Le Korbizje, *Unité d'Habitation*, konceptualna maketa „police za flaše", sa umetanjem jedne stambene jedinice; izvor: <https://www.tumblr.com/search/Unit%C3%A9+d'habitation> (pristupljeno: 16.07.2014.);
- Slika 63. Različita tipološka rešenja tehničkih jezgara iz svetski i domaćih primera stambenih jedinica.; izvor: autorova grafička građa;
- Slika 64. Osnovni varijantni tipovi položaja jezgra u stambenom prostoru. Jezgro kao prostor izdrživog skloništa.; izvor: Leupen, B. (2001). *Het nieuwe ontwerpen en de dualiteiten van het bewonen*. u: van Well, M. (ed). *Beter bouwen en bewonen*. Den Haag, NL: Stichting Toekomstbeeld der Techniek (str.268-277). str.272.;
- Slika 65. Linearno u sredini objekta - *Überbauung Hellmutstrasse*, Ciriš, 1991; izvor: http://incrementalhouse.blogspot.com/2008_07_01_archive.html (pristupljeno: 15.06.2014.);
- Slika 66. Linearno postavljeno na fasadi - *Domus demain* projekat iz 1984., arh. *Lion i Leclercq*; izvor: <http://www.archplus.net/home/archiv/artikel/46,1246,1,0.html> (pristupljeno: 15.06.2014.);
- Slika 67. Tačkasto postavljeno – primer *Montereau* iz 1971, arh. *Arsène-Henry*.; izvor: <http://www.afewthoughts.co.uk/> (pristupljeno: 15.06.2014.);
- Slika 68. Lajbingerov (*Barkow Leibinger*) „Kinetički zid” koji je kao prototip prikazan na u sesiji *Elements of Architecture* na Venecijanskom bijenalu arhitekture 2014. godine.; izvor: <http://archinect.com/news/article/101646899/barkow-leibinger-s-kinetic-wall-prototype-exhibited-at-the-venice-biennale-2014> (pristupljeno: 20.06.2014.);
- Slika 69. *Jezgro - Solid IJburg*, projektovali Baumschlager&Eberle 2004. godine, u Amsterdamu.; izvor: <http://www.baumschlager-eberle.com/en/projects/> (pristupljeno: 20.07.2014.);
- Slika 70. *Čaura* – sa naglašenim bezbednim servisnim prostorom. *Villa Lucy*, *WPA Inc.*.; izvor: <http://archrecord.construction.com/projects/residential/archives/0507villaLucy.asp> (pristupljeno: 20.07.2014.);
- Slika 71. *Omotič* - pružanju potpune slobode korisniku da slobodno organizuje životni prostor - prikazan prostor galerije za privatnu kolekciju umetničkih dela u

stambenoj kući - *The Kramlich Residence and Media Collection, Herzog & de Meuron, Napa Valley, California, USA.*; izvor:

http://www.moma.org/interactives/exhibitions/1999/un-privatehouse/Project_11.html (pristupljeno: 20.07.2014.);

- Slika 72. Uređenje salonskog stana, kreativni sektor. N-Martin i 3 *ORANGES Studio*, Novi Sad.; izvor: <http://www.nmartinproject.com/> (preuzeto: 10.11.2014.);
- Slika 73. Blok 21, P+4 Novi Beograd (L. Lenarčić, M. Mitić, I. Petrović i M. Čanak) 1960-65. godine.; izvor: http://www.designed.rs/blog/goran_andelkovic/pakovanje_stana_kao_umetnicka_vestina (pristupljeno: 12.12.2014); Apartment High-Rise. 2015. London. e2a Eckert Eckert, Team: Piet Eckert, Wim Eckert with Martin Janser, Bojana Miskeljic, Carl C. Paatz, Alexander Struck, Markus Weck.; izvor: <http://afasiaarq.blogspot.ch/2015/02/e2a-eckert-eckert.html?m=1> (pristupljeno: 25.02.2015.).
- Slika 74. Apartment High-Rise. 2015. London. e2a Eckert Eckert, Team: Piet Eckert, Wim Eckert with Martin Janser, Bojana Miskeljic, Carl C. Paatz, Alexander Struck, Markus Weck.; izvor: <http://afasiaarq.blogspot.ch/2015/02/e2a-eckert-eckert.html?m=1> (pristupljeno: 25.02.2015.).

POPIS SHEMA:

- Shema 1. Formiranje intimnog prostora; izvor: http://www.sumaarquitectura.eu/musa_archivos/Page1375.htm (pristupljeno: 12.04.2014.);
- Shema 2. Lični prostor ili teritorija, i njegovo delovanje u prostornom spektru.; izvor: <http://asaikarate.com/2013/08/> (pristupljeno: 18.03.2014.);
- Shema 3. Različita funkcionalna rešenja velikog ugaonog stana od 140m² u Tanurdžičevoj palati na *piano nobile* etaži, projekat arh. Đorđa Tabakovića, iz 1936. godine, Novi Sad;
- Shema 4. Tri različita funkcionalna rešenja istog trosobnog stana. Tipski stan od 90m², u Bloku 21, Novi Beograd, projektovan 1965. godine od strane tima arhitekata: M. Čanak, M. Mitić, I. Petrović i L. Lenarčić;

- Shema 5. Različita strukturalna, funkcionalna i sadržajna rešenja stana od 98 m2 po projektu Melanije i Darka Marušića iz 1989. godine. Novi Sad;
- Shema 6. Različita strukturalna, funkcionalna i sadržajna rešenja stana od 68 m2 po projektu arh. Dušana Krstića, Liman III, Novi Sad. Projekat iz 1996. godine;
- Shema 7. Analizirana četiri tipa stanova sa označenim instalacionim vertikalama, predloženim jezgrima, opnom i konstruktivnom mrežom;
- Shema 8. Projekat za Schiecentrale 4B, Rotterdam, Holandija.; izvor: <http://www.mei-arch.eu/en/projects/schiecentrale-4b/> (pristupljeno: 14.12.2014.);

POPIS GRAFIKONA:

- Grafikon 1. Prikazuje zanimanja ispitanika i procenite zastupljenosti određenih grupa od ukupnog broja anketiranih;
- Grafikon 2. Povezanost pola i starosti ispitanika sa njihovim radnim prostorom;
- Grafikon 3. Povezanost zanimanja ispitanika i njihovog radnog prostora, tj. da li korisnici poseduju zasebnu prostoriju za rad ili rad obavljaju u bilo kom delu stambenog prostora;
- Grafikon 4. Povezanost zanimanja ispitanika i njihovog radnog prostora;
- Grafikon 5. Povezanost zanimanja ispitanika sa idealnom strukturom stambenog prostora;
- Grafikon 6. Povezanost radnog prostora ispitanika sa idealnom strukturom stambenog prostora;
- Grafikon 7. Povezanost strukture članova domaćinstva sa idealnom strukturom stambenog prostora;
- Grafikon 8. Funkcije i prostorije koje za ispitanke imaju najveći prioritet;
- Grafikon 9. Najčešća obrazloženja zašto je ispitanik odabrao dnevnu sobu za najveći proritet u stambenom prostoru;
- Grafikon 10. Najčešća obrazloženja zašto je ispitanik odabrao kuhinju za najveći proritet u stambenom prostoru;

Grafikon 11. Odgovori na pitanje Prostorne karakteristike koje bi činile idealan stambeni prostor su grupisane i navedene u tabeli pored grafikona;

Grafikon 12. Odgovori na pitanje Opremljenost koja bi činila idealan stambeni prostor su grupisane i navedene u tabeli pored grafikona;

13. INDEKS IMENA I POJMOVA

A

Abramović, Marina	25
adaptibilnost	19, 135
Adorno, T. (<i>Theodor W. Adorno</i>)	3, 152
akteri-mreže	19, 109, 110, 111
altermoderna	5, 123, 132
arhitektonski diskurs	7, 10, 180, 197
atmosfera	3, 9, 38, 69, 70, 71, 82, 112, 115, 119, 128, 130, 131, 132, 136, 137, 185, 191, 196, 197
<i>axis mundi</i>	21, 30, 36, 39, 60

B

<i>bačen-u-svet</i>	28, 45, 108
Banam, R. (<i>Reyner Banham</i>)	103
Bašlar, G. (<i>Gaston Bachelard</i>)	3, 13, 14, 15, 26, 43, 60, 63, 67, 68, 102, 128
Bek, U. (<i>Ulrich Beck</i>)	133, 180
Bel, V. (<i>Wendell Bell</i>)	18, 97
Benjamin, V. (<i>Walter Benjamin</i>)	2, 152
<i>biti kod kuće</i>	29, 43, 45, 65, 66, 81
bivstvovanje	2, 3, 4, 8, 30, 43, 45, 52, 65, 76, 108, 112, 195
Blant, A. (<i>Alison Blunt</i>)	14, 16, 51, 67, 78
Bolnov, O.F. (<i>Otto Friedrich Bollnow</i>)	5, 13, 14, 15, 28, 29, 30, 41, 43, 45, 46, 55, 60, 62, 63, 73, 74, 81, 86, 102, 195
Burdrije, P. (<i>Pierre Bourdieu</i>)	18, 96

C

Cumtor, P. (<i>Peter Zumthor</i>)	14, 33, 47, 48
-------------------------------------	----------------

Č

Čejmbers, D. (<i>Deborah Chambers</i>)	17, 87
Čejni, D. (<i>David Chaney</i>)	7, 18, 96, 99, 202
<i>čtvorstvo</i>	44, 45, 46, 73
Čiksentmihalji, M. (<i>Mihály Csíkszentmihályi</i>)	4, 55

D

Dauling, R. (<i>Robyn Dowling</i>)	14, 51
de Kauter, L. (<i>Lieven De Cauter</i>)	19, 32, 119
Delez, Ž. (<i>Gilles Deleuze</i>)	5, 11, 16, 19, 70, 75, 76, 101, 102, 112, 113
digitalno doba	17, 22, 52, 84, 107, 194, 195
<i>domus</i>	16, 74, 81, 162
<i>Dom-ino</i>	127, 129, 130, 131, 132, 137, 197

E

Eberle, D. (<i>Dietmar Eberle</i>)	20, 98, 167
<i>egzistencijalni maksimum</i>	128, 129, 185
egzistencijalni prostor	11, 13, 25, 26, 28, 29, 30, 38, 41, 43, 61, 83, 108, 113, 123, 142

<i>existenzminimum</i>	124, 125, 127, 129
F	
fenomenologija	13, 14, 16, 17, 22, 26, 43, 45, 50, 67, 75, 76, 77, 80, 89, 102, 194
fleksibilnost	3, 4, 10, 19, 20, 22, 41, 80, 95, 96, 103, 106, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 141, 146, 148, 150, 152, 154, 155, 158, 159, 162, 163, 171, 177, 179, 180, 183, 184, 186, 188, 189, 190, 192, 193, 196, 197, 199
forma	5, 6, 7, 8, 10, 11, 13, 18, 21, 22, 24, 33, 38, 53, 110, 126, 127, 129, 137, 141, 150, 151, 182, 197, 198, 199
Fuko, M. (<i>Michel Foucault</i>)	13, 18, 32, 34, 75, 90
funkcija	3, 6, 10, 12, 20, 21, 43, 93, 94, 98, 104, 122, 132, 137, 138, 140, 146, 147, 148, 150, 156, 158, 159, 162, 178, 182, 183, 184, 185, 186, 190, 191, 192, 193, 196, 198
<i>funkcionalna fleksibilnost</i>	137, 138
Furije, Ž. (<i>Joseph Fourier</i>)	92, 93, 147
G	
Gatari, F. (<i>Félix Guattari</i>)	5, 11, 16, 19, 70, 75, 76, 101, 102, 112, 113
generički prostor	9, 20, 141, 142, 143, 145, 155, 157, 166, 192, 193
globalizacija	5, 6, 85, 101, 103, 121, 164, 194, 196
H	
<i>habitus</i>	6, 75
Habraken, Dž. (<i>John Habraken</i>)	19, 20, 126, 154
Hajdeger, M. (<i>Martin Heidegger</i>)	4, 5, 13, 14, 16, 26, 28, 29, 36, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 52, 65, 67, 73, 74, 102, 108, 118, 152, 195
Harvi, D. (<i>David Harvey</i>)	13, 34, 129, 130
Hep, A. (<i>Andreas Hepp</i>)	18, 91
Herberger, H. (<i>Herman Hertzberger</i>)	19, 141, 145

Hercog i de Meuron (<i>Herzog & de Meuron</i>)	91, 107
Hol, E. (<i>Edward Hall</i>)	15, 55, 115, 116
Holander, Dž. (<i>John Hollander</i>)	4, 15, 43
I	
inicijalna promenljivost	9, 141, 162
<i>integrirana fleksibilnost</i>	138, 139, 148
J	
Jaspers, K. (<i>Carl Jaspers</i>)	13, 26
<i>jezgro</i>	23, 118, 120, 158, 159, 160, 161, 162, 166, 167, 182, 191, 193, 197
K	
kiberprostor	90, 110
Kolhas, R. (<i>Rem Koolhaas</i>)	19, 116, 117, 130, 165, 166
<i>konstruktivna fleksibilnost</i>	138, 139
Kulen, H. (<i>Henny Coolen</i>)	15, 20, 56, 58, 59
L	
Latur, B. (<i>Bruno Latour</i>)	5, 10, 19, 77, 105, 109, 110, 111, 112, 197
Le Korbizije (<i>Le Corbusierovom</i>)	3, 4, 5, 42, 66, 93, 123, 127, 128, 129, 131, 157
Lefev, A. (<i>Henri Lefebvre</i>)	14, 35
Levinas, E. (<i>Emmanuel Levinas</i>)	14, 43, 45, 46, 47, 49
Lič, N. (<i>Neil Leach</i>)	14, 16, 74, 83
<i>loft</i>	135, 137, 171, 176, 189, 190
Lojpen, L. (<i>Bernard Leupen</i>)	20, 21, 93, 94, 141, 142, 145, 147, 150, 154, 155, 157, 158, 163, 164, 166, 167, 168, 197
Los, A. (<i>Adolf Loos</i>)	128, 129, 155
Lj	
Ljotar, Ž.F. (<i>Jean-François Lyotard</i>)	16, 74
ljudska egzistencija	21, 22, 24, 28, 30, 36, 41, 42, 43, 108, 135, 197
M	
markeri miljea	69, 70, 71, 72
<i>mašina za stanovanje</i>	4, 51, 123

<i>mehur</i>	103, 108, 111, 112, 113, 118, 121, 136, 137, 164, 165, 196, 197
<i>merljivost</i>	8, 22, 23, 152, 154, 158, 166, 168, 192, 198
Merton, R.K. (<i>Robert King Merton</i>)	18, 98
Moderna	3, 7, 10, 34, 41, 53, 94, 109, 118, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 132, 146, 152, 185, 192, 195, 197
<i>mnoštvo</i>	12, 16, 18, 26, 31, 60, 75, 76, 84, 91, 104, 108, 121, 122, 131, 136, 137, 185, 190, 196, 197, 198
N	
nomadizam	19, 100
Norberg-Šulc, K. (<i>Christian Norberg-Shulz</i>)	13, 14, 15, 26, 28, 29, 38, 60, 83, 102
O	
okvir	12, 20, 21, 22, 137, 141, 142, 146, 150, 154, 155, 156, 157, 158, 166, 191
<i>opna</i>	3, 23, 143, 156, 163, 164, 166, 191, 197
P	
<i>pene</i>	112, 113, 119, 120, 121, 136, 137, 196
permanentna promjenljivost	9, 142
polivalentnost	102, 106, 126, 138, 141, 142, 145, 153, 155, 182, 190, 191, 197, 198
Ponti, M. (<i>Moris Merlau-Ponty</i>)	13, 26
Postmoderna	5, 6, 10, 13, 16, 18, 22, 33, 34, 73, 75, 84, 89, 90, 123, 195
<i>prag</i>	41, 73
predškolska ustanova	71, 82, 93
R	
radni prostor	148, 173, 174, 183, 188, 196
Rajli, T. (<i>Terence Riley</i>)	18, 92
Rapoport, A. (<i>Anatol Rapoport</i>)	15, 55, 58, 59, 61
<i>rizom</i>	5, 11, 16, 22, 75, 76, 77, 85, 102, 112, 113

S

- SANAA 27, 153
- sfera 3, 5, 9, 11, 19, 22, 104, 108, 111, 112, 113, 114, 116, 132, 136, 164, 165, 195, 196, 197
- Sloterdijk, P. (*Peter Sloterdijk*) 3, 5, 10, 11, 19, 43, 77, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 123, 131, 136, 164, 196, 197
- Smitson, A. i P. (*Alison and Peter Smithson*) 21, 100
- stambena jedinica 4, 93, 151, 157, 197
- stambeni prostor 3, 6, 15, 43, 55, 56, 58, 60, 63, 67, 76, 92, 102, 116, 117, 136, 152, 145, 155, 164, 166, 170, 171, 172, 176, 177, 178, 179, 195, 196, 197
- Strasoldo, R. (*Raymund Strasoldo*) 13, 31

T

- Terkenli, T.S. (*Theano S. Terkenli*) 16, 78, 79, 80, 81, 82
- transprogrami 94, 95
- Trift, N. (*Nigel Thrift*) 13, 32

U

- ukorenjenost 64, 81, 86

V

- Vajs, Dž.M. (*John Macgregor Wise*) 16, 17, 68, 69, 72, 85
- van der Roe, M. (*Mies van der Rohe*) 72, 87, 125, 126, 128, 130, 163

Z

- Zimel, G. (*Georg Simmel*) 4, 13, 31, 43

Ž

- životni stil 7, 8, 18, 22, 77, 96, 97, 98, 100, 101, 133, 134, 196, 198